

ISSN 1814-6961

**ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ**

**ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИЯ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

**HISTORY OF THE
HOMELAND
RESEARCH JOURNAL**

**Үш айда бір рет шығады
2013, № 2 (62)**

Қ ұ р ы л т а й ш ы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі

Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Б а с р е д а к т о р ы:

ХАНКЕЛДІ ӘБЖАНОВ

Р е д а к ц и я л ы қ а л қ а:

Р.Абдуллаев (Өзбекстан), М.Асылбеков, Б.Аяған, М.Әбусейітова, С. Әжіғали, Н. Әлімбай,
К.Бұрханов, Б.Байтанаев, М.Ескендіров, Қ. Жұмағұлов, Ғ.Кенжебаев, Б.Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұхтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), Чень Шиамин (Қытай), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары: С. Рүстемов

Жауапты редактор: Қ. Әлімғазин

Редакторлар: К. Нұрымбетова, З. Төлєнова

Редакцияның мекен жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
ҚР БҒМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: 272-68-46

E-mail: kazhistory@ bk.ru

Электрондық мекен-жай: www.iie.kz

*Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-Ж куәлігіне ие болды*

*Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және
басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет*

Мазмұны
Содержание
Contents

Қазақстан Республикасының ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі
ведомстваралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысы 5 маусым 2013 жыл

Тарих толқынындағы халық
(Мемлекеттік хатшы М. Тәжиннің Қазақстан Республикасының ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі
ведомстваралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында жасаған баяндамасының тезистері).....5

Расширенное заседание Межведомственной рабочей группы
по изучению национальной истории Республики Казахстан 5 июня 2013 года

Народ в потоке истории
(Тезисы выступления госсекретаря М. Тажина на расширенном заседании межведомственной
рабочей группы по изучению национальной истории РК).....9

Әбжанов Х.М. Отан тарихы және ғылым тағдыры 14

Қазақстан және әлем қауымдастығы
Казахстан и мировое сообщество
Kazakhstan and the World Community

Гафаров А.А. Фактор тюрко-мусульманской солидарности в освободительном движении народов
Российской империи (XVI – начало XX вв.).....21

Tasagil A. Orta Asya Tarihinin Derinliklerinde Wu-sun'lar.....31

Болпонова А.Б. Уроки прошлого (о мартовских событиях 2005 г. в Кыргызстане).....40

Отарлау ойраны
Катаклизмы колонизации
The Cataclysms of Colonization

Сайлаубай Е.Е. Шығыс Қазақстандағы жер мекемелерінің қалыптасуы мен қызметі.....48

Тарих және тұлға
История и личность
History and Person

Сәтбай Д. О. Сүлейменов және Қазақстандағы тарихи ойдың дамуы.....54

Сатенова М.Р. Гази Булат Валиханов и его политические взгляды.....65

Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies

Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Новый источник по истории Казахстана XVI века:
предварительные результаты изучения *'Алам-ара-йи шах исма'ил*.....73

Енсепов Б.Б. Сартай батыр туралы тарихи деректер

Несипбаева Ж.Ж. Интеграционное и модернизационное развитие стран ЮВА
в рамках АСЕАН: историографический аспект.....85

Исаева А. И. Этнографические материалы о казахах в трудах М.А.Терентьева.....93

Халықтану мәселелері
Проблемы народонаселения
Population Problems

Жуман Г. Повседневный аспект внедрения культурных практик в организации досуга и праздников
г. Аулие-Ата (вторая половина XIX – начало XX вв.).....97

Қазақстан шетел зерттеулерінде
Казахстан в зарубежных исследованиях
Kazakhstan in Foreign Studies

- Сужиков Б.М.** История модернизации казахского края.
Обзор книги М. Дж. Пайна «Сталинская железная дорога: Турксиб и строительство социализма».
(Matthew J. Payne, Stalin's railroad : Turksib and the building of socialism. Pittsburg: University
of Pittsburgh Press, 2001. 384 pp.) 106

Этнология және антропология
Этнология и антропология
Ethnology and Anthropology

- Хамитова М.А.** Академик Ө. Марғұлан және фольклортану мәселелері..... 114
Молдокулова Д.Т. Некоторые обычаи и поверья кыргызов, связанные с конем (на основе
полевых этнографических материалов)..... 119

Археология
Археология
Archaeology

- Касенов М.С.** Талас өңірінің қалалары мен елді мекендері 123
Терновая Г.А. К истории сармато-аланских племен Жетысу и Южного Казахстана в конце III–IV вв.
(по материалам археологии)..... 129

Магистранттық зерттеулер
Исследования магистрантов
Articles of Master Students

- Кеніштайқызы Г.** Сыр өңірінде әулиелер институтының қалыптасуы (ислам дінінде ахундардың
алатын орны)..... 139
Mohd Younus Wani, Firdose Ahmad Dar. Americanism: a Journey to Unbridled Power..... 143
Ожанова Ж.Ж. Халел Ғаббасов Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері..... 147

Экспедициялар
Экспедиции
Expeditions

- Ажигали С.Е., Орынбаева Г.У.** Экспедиция этнологов в Алтайскую автономную область СУАР КНР..... 153

Сын және библиография
Критика и библиографии
Critique and Bibliographies

- Назарбекова Б.М.** Ұлы дала өркениеті туралы..... 160

Ғалымды еске алу
Памяти ученого
In memory of the scientist

- Майдан Алдабергенұлы Ақынжанов** 163

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУ ЖӨНІНДЕГІ ВЕДОМСТВОАРАЛЫҚ ЖҰМЫС ТОБЫНЫҢ КЕҢЕЙТІЛГЕН ОТЫРЫСЫ 5 МАУСЫМ 2013 ЖЫЛ

2013 жылдың 5 маусымында Астанада Қазақстан Республикасының ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысы болып өтті.

Отырысқа Президент Әкімшілігінің, министрліктердің жауапты қызметкерлері, облыстар, Астана және Алматы қалалары әкімдерінің орынбасарлары, белгілі тарихшылар, жазушылар, жоғары оқу орындарының өкілдері, бұқаралық ақпарат құралдарының басшылары қатысты.

Негізгі баяндаманы жасаған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Марат Тәжин.

Жиында сөйлеген Мемлекет тарихы институтының директоры Бүркітбай Аяған Қазақстанның қазіргі заман тарихын зерделеу әдістемесінің мәселелері туралы сөз қозғаса, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры Ханкелді Әбжанов отандық тарих пен тәуелсіздік идеясы қашанда тамырлас екендігін атап көрсетті.

А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері Александр Гаркавец қыпшақ жазбаларының тарихынан сыр шертсе, өтпелі кезеңдегі қиыншылықтарды тілге тиек еткен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының директоры Бауыржан Байтанаев ел тәуелсіздігін алғаннан бастап жаңа мүмкіндіктер мен байланыстар орнағандығын айта отырып, 2004 жылдан бері Қазақстан археологиясы дамудың жаңа қарқынына ие болғандығын алға тартты.

Білім және ғылым министрі Бақытжан Жұмағұлов өте маңызды да терең және болашақтың мәселесіне бағытталған баяндамасы үшін Мемлекеттік хатшы Марат Тәжинге алғысын білдірді.

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ (МЕМЛЕКЕТТІК ХАТШЫ М. ТӘЖИННІҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУ ЖӨНІНДЕГІ ВЕДОМСТВОАРАЛЫҚ ЖҰМЫС ТОБЫНЫҢ КЕҢЕЙТІЛГЕН ОТЫРЫСЫНДА ЖАСАҒАН БАЯНДАМАСЫНЫҢ ТЕЗИСТЕРІ)

«Бүгінгі Қазақстан – қалыптасқан мемлекет. Біз мемлекет құрудың жаңа белесіне шықтық.

Мемлекет басшысы ұсынған «Қазақстан-2050» Стратегиясы қоғам дамуының жаңа белесіндегі басты сұрақтарға, атап айтқанда, біз қайда барамыз және 2050 жылы қайда болғымыз келеді деген сұрақтарға жауап береді» деген Марат Мұхамбетқазыұлы мәселе ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындау туралы болып отырғанына назар аударды.

Мемлекет басшысы «Бүкілқазақстандық бірегейлік біздің халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналуға тиіс» деп баса көрсетіп отыр. Мәселенің бұлайша қойылысы біздің назарымызды ұлттық тарихты зерттеу мәселелеріне объективті түрде шоғырландырады.

Баяндамада ғылымның рөлі өзгергені қадап көрсетілді. Тарих ғылымына феноменология мен герменевтика әдістерінің енуі тарихи зерттеулердің сипатының өзін едәуір өзгертіп жіберді. Ендігі жерде тарихшы фактілерді тізбелеп, суреттеп отырушы, оқиғаларды тек «тіркеуші» емес. Ендігі жерде тарихшы «пайымдаушыға» – зерттелетін уақыттың ішкі мағынасына ой жіберетін ғалымға, фактілерді жай зерттеп қана қоймайтын, нақты қоғамның құндылықтарын, жөн-жосықтарын, моралін «түсінуге» қол жеткізетін ғалымға айналуға тиіс.

«Біздің тарихнамамыз өзінің әдістемелік және тілдік құралын қатты өзгертуге тиіс. Қазақстанның тарих ғылымының алдында нақты сынақ тұр, ол сынақтың жауабын табуға әбден-ақ болады», деген Мемлекеттік хатшы ұлттық тарих мәселелерімен талайдан және нақтылы айналысып жүрген Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Тарих толқынындағы халық» деген атпен тарихи зерттеулердің арнаулы бағдарламасын жасауды ұсынғанын жеткізді.

Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты ретінде Қазақстанның тарих ғылымының алдыңғы қатарлы әдіснама мен әдістеме арқауында сапалық секірісті жүзеге асыруына жағдай жасауды; қазақтардың ұлттық тарихының көкжиегін кеңейту, ұлтың жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастыруды; Қазақстанның жаңа тарихының жиырма жылының мәнін пайымдауды айтуға болады.

Тарихқа арқа сүйемесе болашақ бұлдыр. Планетада мән-мағына мен құндылықтардың мылтықсыз майданы күн сайын жүріп жатқан қазіргі күнде тарихи жадыны сақтап қалу – жалпы өзіңді өзің сақтап қалудың жалғыз жолы.

Ұлттық тарихқа стратегиялық тұрғыдағы өзінің көзқарасын Мемлекет басшысы 1999 жылы шыққан «Тарих толқынында» кітабында баян етіп берді. 2003 жылы, Қазақстан халқына Жолдауында Президент Н.Ә. Назарбаев бұрын-соңды болып көрмеген «Мәдени мұра» бағдарламасын бастайтынын жариялады. Бағдарлама жүзеге асырылған жеті жылда – 2004-2011 жылдар аралығында Қазақстанның тарихы, археологиясы мен этнографиясы бойынша 26 арнаулы зерттеу жүргізілді. Дегенмен, мұның бәрі – тарихи жады мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы ауқымды жұмыстың басы ғана.

Қазақстанның қазіргі аумағы негізінен қазақ этносын қалыптастырған тайпалардың таралу аумағына сәйкес келеді. Ол тайпалардың XV ғасырда аяқ астынан қалыптаса қалмағаны айдан анық. Қазақ этносының қалыптасуы талай мыңжылдықтарға созылған үдеріс, өкінішке орай, ол жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Ғалымдарымыз әлі күнге дейін көне түркілік Дешті Қыпшақ даласындағы ертедегі мемлекеттік құрылымдардың құрылуы мен ыдырауы, түркі-қыпшақ жұртының таралу аймағы, Еуразия топономикасының тарихы сияқты тағы басқа да аса күрделі әрі ауқымды тақырыптарды жаңа әдіснамалық тұрғыдан қарастырған жоқ.

«Тарих толқынында» еңбегінде Мемлекет басшысының жазғанындай, «Біздің арғы ата-бабаларымыз Қиыр Шығыстан Батыс Еуропаға дейінгі, Сібірден Үндістанға дейінгі аумақты алып жатқан мемлекеттердің дамуында екі мың жыл бойы елеулі рөл атқарып келді. Орасан зор кең-байтақ аумақта қоныс аударумен болған көшпелілер Еуразияның этностық және мемлекеттік бет-бейнесін бір емес, бірнеше рет өзгертті».

Бұл құрылымдардың қазіргі Қазақстан мен Орталық Азия аумағында тұрып жатқан жалпы (арғы түркілік) антропологиялық тип пен арғы түркілік тілдік топты қалыптастырудағы рөлі қандай?

Олардың Қытай, Рим, Кушан империяларымен, Парфиямен және басқалармен өзара қатынасының (саяси, экономикалық және мәдени байланыстарының) жүйесі қандай болған?

Ұлы Жібек жолының, әсіресе оның біздің ел аумағы арқылы өтетін бөлігінің – Дала жолының дипломатиялық және сауда-экономикалық рөлі қандай еді? Ол жол мәдениеттердің өзара кірігуі мен бірін бірі байытуына, Орталық Азия мен Еуразияның басқа да мемлекеттерінің, әсіресе Шығыс елдерінің мәдени-өркениеттік қарым-қатынасына қалайша септескен?

Марат Тәжин тарихшылар алдына қойған бұл мәселелердің әрқайсысы жеке-жеке, сала-сала зерттеулерді талап ететіні талассыз.

Өкінішке орай, қазіргі тарихнамада еуропацентризмнің ықпалымен бір-бірімен кереғар күштер – көшпелілер («варварлар») мен отырықшы халықтар («өркениеттілер») күресумен өткен деген түсінік басым. Алайда, уақыт өте келе зерттеушілер мұндай түсініктің дұрыстығына барған сайын көбірек күдік келтіре бастауда.

Түркі-славян өзара байланыстарының тарихы тек қана соғыстардан, әскери жеңістер мен жеңілістерден тұрмайды. Бұл ең алдымен санқырлы сауда, саяси, әскери, мәдени өзара байланыстардың тарихы екендігі естен шығарыла береді.

Қазақтар Еуразияның ең байырғы автохтонды халықтарының бірі екені сөзсіз. Сонымен бірге, Қазақстанның тарихы осы жерді кейінірек мекендеген, бірқатары еркінен тыс қоныстанған басқа этностық топтардың да тарихы. Еліміздің көпэтносты сипатын қалыптастыруда бұл үдерістерді біз объективті түрде зерделеуіміз қажет. Қазақстанның тарихы – біздің ортақ тарихымыз, деп атап айтты Мемлекеттік хатшы.

Баяндамада Қазақстанның жиырмамыншы ғасырдағы тарихы көп жағдайларда ұлттық пен тоталитарлық қақтығысының тарихы екендігі қадап көрсетілді. Өткен дәуренді дәріптеудің қажеті жоқ. Баяғы бір тәртіпті аңсай бермей, жиырмамыншы ғасырдағы қиыншылыққа толы тарих туралы ашық айту керек. Сол тәртіптің тұсында миллиондаған ата-бабаларымыздың қалай өмір сүргенін біз жақсы білеміз.

Қазақстанның қазіргі заман тарихы – тарих ғылымында салыстырмалы түрде алғанда жаңа бағыт.

Бір жағынан қарағанда, ол тәуелсіздікке қол жеткізу және жаңа мемлекет құру тарихы болып табылады. Сондықтан да жаңа тарихтың басталар тұсы – кеңестік жүйенің ыдырауы және соған байланысты елеулі геосаяси дағдарыс кезеңі.

Екінші жағынан қарағанда, Қазақстанның қазіргі заман тарихы бүкіл адамзаттың дамуындағы жаңа белеспен сәйкес келіп отыр. Біздің көз алдымызда қағидатты түрде жаңа әлемдік тәртіп қалыптасып жатыр. Осылай деген Марат Мұхамбетқазыұлы таяу болашақтағы тарихшылар жұмысының басымдықтарын қолмен қойғандай айқындап та берді.

Жаңа тарих мәселелері бойынша зерттеулердің тақырыптық аясын кеңейту керек. Олардың арасында біздің мемлекетіміз бен қоғамымыздың өтпелі кезеңінің көзге түсер ерекшелігі ретіндегі үш еселенген транзит; мемлекеттік менеджмент пен стратегиялық басқару жүйесі; мемлекеттік

құрылыстың жүріп өткен әр белесіндегі әлеуметтік-саяси үдерістер; қоғамның жаңа әлеуметтік құрылымы; жаһандандудың ұлттық мәдениетке ықпалы және басқа да көкейкесті тақырыптарды бөле айтуға болады.

Мемлекеттік құрылыстың өзіміздің, қазақстандық моделі, Мемлекет басшысы тұлғасының ұлттық тарихтың жаңа белесіндегі рөлі ғылыми тұрғыдан байсалды пайымдауды қажет етеді.

М. Тәжин бұған дейін ұлттық тарихта шешілмей келген ауқымы жағынан аса үлкен міндеттер ретінде мыналарды атады.

Біріншіден, жинақталған тарихи фактілер мен куәгерліктер, материалдық мәдениеттің жәдігерліктері, нышандық мәні бар пішіндер мен әдет-ғұрыптарды зерттеу, филология мен лингвистиканың мәліметтері, тарихи география мен демография, тарихи зерттеудің жаңа тәсілдері, пәнаралық көзқарастар бізге қазақтардың этногенезі бұған дейін тарих ғылымы дәйім пайымдап келген кезден анағұрлым ерте қалыптасқан деп болжам жасауға мүмкіндік береді. Этнос көкжиегін біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығына дейін кеңейту және оны ғылыми тұрғыдан орнықтыру бүкіл ұлттық тарихқа жаңаша қарауға, біздің халқымыздың планетаның осы алып өңіріндегі алатын нақты орны туралы түсінігімізді өзгертуге мүмкіндік береді. Мұның өзі ұлттық сәйкестіктің маңызды факторына айналып, ұлттық сана-сезімімізді қағидатты түрде өзгертеді. Екіншіден, біз өзіміздің қазіргі тарихымыздың басты мән-мағынасын жүйелі, ғылыми негізде түсініп алуға тиіспіз. Тәуелсіз егемен мемлекеттің өмірінде үшінші онжылдық басталды. Осы жылдар ішінде расында да ғасырларға тең жолдан өттік. Ойымызды жинақтайтын кез жетті. Қазақстанның өтпелі кезеңінің ерекшелігі неде еді, қалыптасқан мемлекет дегеніміз не, нақты тәуелсіздіктің негізгі белестері қандай, қандай қауіп-қатерлерден өттік, қоғамның экономикалық, саяси және мәдени жүйесі қалай құрылды? Осы сұрақтардың бәріне дәйекті әрі анық жауап беру – тарихшылардың кәсіби қоғамдастығының міндеті.

Қазақстандық мемлекеттік басқару моделінің маңызды негіз қалаушысы – Көшбасшының рөлін айрықша атап көрсеткім келеді. Бұл жерде Қазақстан басшысы қызметінің бірқатар қырларына ғылыми тұрғыда талдау жасау қажет етіледі, деді Мемлекеттік хатшы.

Біріншіден, 20 жылдан астам уақытта біз стратегиялық пайымымыз туралы ашық айта аламыз. Осы жылдар ішінде біз әлемнің түрлі өңірлерінде метеор тәрізді жылт ете қалған көптеген жарқын саясаткерлерді көрдік. Алайда, елдің даму стратегиясын ондаған жылдарға алдын-ала айқындап және оған болжам жасап қана қоймай, сол жоспарды іске асыра білу – бұл стратегиялық пайымдай алатын саясаткерге тән қасиет. Бұған қоса, Көшбасшы өзімен барлық жағдайда келісе бермейтінін ұғына отырып, оның табысты болашағына деген жауапкершілік жүгін өзіне артып, кей жағдайларда қоғамдық пікірге қарсы жүре алатын күш-жігері жеткілікті болуы тиіс.

Екіншіден, айқындылық. Көшбасшылардың барлығы дерлік мұндай қасиетке ие емес. Олардың көпшілігі оны сайлауалды науқан кезінде берілетін жалаң уәделермен шатастырады. Біздің Елбасы ешқашан әлеуметтік қиял-ғажайыптарды уәде еткен емес, ал уәде берген жағдайда дәл есептей біледі және оны әрдайым іске асырады.

Үшіншіден, басқарудың инновациялық стилі. Көмірсутегіне бай көптеген елдер мұнай қайнарының айналасында дағдарып қалды. Қазақстан Президенті күш-жігерді инновациялық дамуға, технологиялық үдеріске бағыттап келеді. Елдің бәсекеге қабілеттілігі тек қана жедел технологиялық дамуында.

Төртіншіден, интеллектуалдық ауқым. АӨСШК-тен Әлемдік діндер форумына дейінгі, ЕҚЫҰ саммитінен ЭКСПО-2017-ге дейінгі, елорданы көшіруден «2030» және «2050» стратегияларына дейінгі ішкі және сыртқы сипаттағы барлық ірі жобалардың негізінде нақ Елбасының интеллектуалдық күш-қуаты жатыр. Ал осы жобалардың әрқайсысы қазіргі заманғы кез келген ірі саясаткерді құрметке бөлей алар еді.

Барлық осы деректер, идеялар, оқиғалар жүйелі әрі объективті бағаға ие болуы тиіс. Бірақ бұл әдеттегі кезекті баяндауды емес, байыпты ғылыми талдауды қажет етеді. Менің ойымша, бұл біздің тарихшыларымыздың алдында тұрған міндеттің маңызды бөлігі, деп ойын түйіндеді Мемлекеттік хатшы.

Кеңес отырысын Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин қорытындылады.

Ел тарихшыларының іргелі жұмыстарын тиісінше бағалай сөйлеген Марат Мұхамбетқазыұлы қол жеткенге қанағаттануға ешқандай негіз жоқтығын да атап көрсетті. Осында алға қойылған міндеттердің бәрін шешу үшін орта мектептер мен жоғары оқу орындарындағы тарихты оқытудың осы заманғы және шын мәніндегі ғылыми біртұтас мемлекеттік стандартын жасау керек.

Ұлттық тарих қоғамдық ғылымдарың арасында орталық буынға айналуға тиіс. Біз сапалық жаңа деңгейде Қазақстан тарихының ортақ тұжырымдамасын жасап шығуға тиіспіз. Ол тұжырымдама бүкіл әлемдік тарихпен тығыз байланыста болуға, Қазақстанның аса ауқымды тарихи үдерістердегі, олардың

өзара байланысы мен ғылыми кезеңдену жүйесіндегі орнын анық көрсетуге тиіс. Қазақстан туралы біздегі және шетелдердегі тарихи материалдардың барлығын жинауға, жүйелеуге және жіктеуге баса көңіл бөлу де өте маңызды.

Тарихшылар қауымының назары орталықазиялық номадтық өркениетті зерттеудің маңыздылығына ерекше аударылды, қазіргі таңда ол өркениеттің сақтаушысы қазақ этносы болып отыр. Қазақ этносының археологиясын, антропологиясын, этнографиясын, фольклорын, мәдениеті мен дәстүрлерін зерттеуге күш сала отырып, қазақтардың номадтық өркениетін зерттеу саласында ғылыми және ғылыми-қолданбалы зерттеулер бағдарламасын дайындауды, тың тұрпаттағы тарих оқулықтарын жазуды тапсырды Мемлекеттік хатшы.

Зиялы қауымды дүр сілкіндірген, тарихшы ғалымдар үшін шын мәнінде белесті оқиғаға айналған кешегі кеңейтілген отырыстың мән-маңызын негізгі баяндамадағы мына сөздер дәл жеткізе алады деп ойлаймыз: «Ұлттық тарихқа қызығушылық немесе немқұрайдылық – халық мәдениетінің айқын және нақты өлшемі. Өзінің өткенін ұмытатын қоғамды болашақ та ұмытады. Бейнелері бейберекет ауысып жатқан мына аса ауқымды әрі ұшқыр әлемдегі ең маңызды құбылнама мен адастырмас бағыт-бағдар – өзіңнің ата-бабаңның кімдер болғанын, мынау тарих толқынында өзіміздің кім екенімізді білу және ұмытпау».

Кезінде ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақ тарихында қазақ ұялатын ештеңе жоқ» деп айтқаны халқымыздың абыройын асырғаны есімізде. Иә, ұлттық тарихымыз ұлттық мақтанышты күшейтудің, отаншылдықты арттырудың қуатты тетігі. Ал отаншылдық сезім – ұлы істердің бастауы. Кешегі келелі кеңес ұлттық тарихты зерделеуде соны серпіліс болатындығына сендіріп отыр.

Дерек: Тарих толқынындағы халық [электрондық ресурс] // Егемен Қазақстан. - 6 маусым, 2013 ж. – URL: <http://www.egemen.kz/> (қаралған уақыты: 18 маусым 2013 ж.)

РАСШИРЕННОЕ ЗАСЕДАНИЕ МЕЖВЕДОМСТВЕННОЙ РАБОЧЕЙ ГРУППЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 5 ИЮНЯ 2013 ГОДА

5 июня 2013 года в Астане состоялось расширенное заседание межведомственной рабочей группы по изучению национальной истории Республики Казахстан.

В заседании приняли участие ответственные работники Администрации Президента, министерств, областей, заместители акимов городов Астаны и Алматы, известные историки, писатели, представители высших учебных заведений, руководители средств массовой информации.

С основным докладом выступил Государственный секретарь Республики Казахстан Марат Тажин.

Проблемам методологии изучения новейшей истории Казахстана посвятил свое выступление директор Института истории государства Буркитбай Аяган, выступление директора Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Ханкельды Абжанова было посвящено единству отечественной истории и идеи независимости.

Доклад главного научного сотрудника Института языкознания им. А. Байтурсынова Александра Гаркавца был посвящен истории кипчакской письменности, свое выступление директор Института археологии им. А. Маргулана Бауыржан Байтанаев посвятил новым возможностям в археологической науке Казахстана, а также отметил, что начиная с 2004 года археология Казахстана встала на новый путь развития.

Министр образования и науки Бахытжан Жумагулов поблагодарил Государственного секретаря Марата Тажина за содержательный и весомый доклад, посвященный проблемам, решение которых требует неотложных мер.

НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ (ТЕЗИСЫ ВЫСТУПЛЕНИЯ ГОССЕКРЕТАРЯ М. ТАЖИНА НА РАСШИРЕННОМ ЗАСЕДАНИИ МЕЖВЕДОМСТВЕННОЙ РАБОЧЕЙ ГРУППЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ РК)

– Сегодня Казахстан – состоявшееся государство. Мы вышли на новый этап государственного строительства. Стратегия «Казахстан-2050», представленная Главой государства, дает ответ на главные вопросы на новом этапе развития общества, а именно: куда мы идем и где хотим быть к 2050 году, – начал он свое выступление.

По большому счету, речь идет о проектировании новой мировоззренческой модели будущего страны, определении главных ценностей и ориентиров. Эти ценности должны быть современными, укреплять национальную идентичность в глобализирующемся мире, который, надо прямо сказать, национальную специфику размывает. Они должны обеспечить сохранение культурного кода нации: языка, духовности, традиций, культуры. Поэтому Глава государства особо подчеркивает, что «всеказахстанская идентичность должна стать стержнем исторического сознания нации».

Такая постановка задачи объективно концентрирует внимание на вопросах изучения национальной истории. Марат Тажин обратил внимание на то, что сегодня к исторической науке предъявляются совершенно новые требования, а в мировой историографии произошла критическая переоценка методов познания.

Во-первых, перемены связаны с влиянием французской исторической школы первой половины XX столетия, прежде всего с именами Люсьена Февра и Марка Блоха. Современная история стала междисциплинарной наукой, а исторические исследования перестали замыкаться на изучении исключительно письменных источников и работе в архивах. Они используют методы многих смежных научных дисциплин – социологии, социальной психологии и географии, этнографии, антропологии, культурологии, истории права...

Во-вторых, стала иной роль ученого. Методы феноменологии и герменевтики изменили сам тип исторического исследования. Теперь историк не просто «регистратор» событий, который фиксирует и описывает факты. Ученый должен достигать «понимания» ценностей, правил, морали конкретного общества. При таком подходе каждая национальная история предстает не как абстрактная хронологическая летопись формаций и цивилизаций, а как живая история народа со всей его сложностью и уникальностью, отметил М. Тажин. И задача историка состоит не в том, чтобы втиснуть национальную историю в какие-то жесткие рамки неких универсальных закономерностей, а в том, чтобы понять, как развивается ее живой, уникальный организм.

Докладчик говорил и о новом отношении к источникам и архивам: «Неужели можно без критического анализа принимать в качестве истины в последней инстанции свидетельства о казахской истории, насквозь пропитанные европоцентризмом иностранных купцов, разведчиков, военных или географов. Мы должны серьезно переосмыслить все эти источники, понимая с высоты современной науки, что они часто не выдерживают никакой критики по стандартам сегодняшнего дня».

Безусловно то, что отечественная историография должна серьезно изменить свой методический и языковой инструмент. Перед казахстанской исторической наукой стоит реальный вызов, ответ на который вполне может быть найден.

Марат Тажин напомнил, что Нурсултан Абишевич Назарбаев, давно и предметно занимающийся вопросами национальной истории, предложил разработать специальную программу исторических исследований под названием «Народ в потоке истории».

Главные ее цели – создание условий для качественного скачка исторической науки Казахстана на базе передовой методологии и методики; расширение горизонтов национальной истории казахов, формирование нового исторического мировоззрения нации; осмысление двух десятилетий новейшей истории Казахстана.

Эта инициатива Главы государства появилась не случайно. Будущее невозможно без опоры на историческое прошлое. В той незримой войне смыслов и ценностей, которая разыгрывается на планете каждый день, сохранение исторической памяти – это единственный способ самосохранения вообще, подчеркнул докладчик.

Уже к 5-летию Независимости Нурсултан Назарбаев выразил свои взгляды на историю нашего государства, «порой драматическую, порой милосердную, ... но всегда пронизанную стремлением к Независимости». Свое стратегическое видение национальной истории Глава государства изложил в книге «В потоке истории» в 1999 году. В 2003-м в Послании народу Казахстана Президент объявил о начале беспрецедентной программы «Мәдени мұра». За семь лет ее реализации – с 2004 по 2011 год – проведено 26 специальных исследований по истории, археологии и этнографии Казахстана. Но все это – начало большой работы, направленной на восстановление исторической памяти и исторической справедливости.

Сегодня, на этапе состоявшегося государства, мы должны осмыслить свою историю с высоты современной науки и создать целостную национальную историческую картину, обозначил перспективы М. Тажин.

Нынешняя территория Казахстана по большей части соответствует ареалу расселения племен, формировавших казахский этнос. И очевидно, что эти племена не могли сформироваться одномоментно в XV веке. Формирование казахского этноса – процесс, занявший не одно тысячелетие, но, к сожалению, недостаточно изученный. Учеными до сих пор не рассмотрены с новых методологических позиций такие сложнейшие и масштабные темы, как образование и распад ранних государственных образований в древнетюркской степи «Дешт-и-Кипчак», ареал распространения тюрко-кипчакского населения, история топонимики Евразии и другие.

Далее выступающий подчеркнул необходимость системного исследования сакской культуры, особенно массагетов (занимавших территорию Приаралья), саков-тиграхаудов (в Семиречье) и аримпасов (в Восточном Казахстане и на Алтае). Здесь, конечно, также недостаточно одного лишь прочтения и толкования европейских авторов классической эпохи. Отдельного прочтения и толкования требуют исторические факты и культурные артефакты эпохи Кангюй и Хунну. Древнетюркское государство, Тюркешский и Карлукский каганаты также должны войти в орбиту первостепенного внимания, потому что именно к ним уходят корни базовой этнокультурной и цивилизационной идентичности – тюркской.

В VI веке на историческую арену выходит Тюркский каганат – Степная империя тюрков, оказавшая огромное влияние на этногенез многих народов, становление сложных и разнообразных культурных комплексов. Это важнейшая веха в истории этногенеза нации.

Нам следует воссоздать реальную картину периода империи Чингисхана, понять его этническую природу, избежав как спекуляций на эту тему, так и упрощенного традиционного подхода, – продолжил Марат Тажин. Глава государства в своем труде «В потоке истории» отмечал: «Наши предки на протяжении двух тысячелетий играли значительную роль в развитии государств от Дальнего Востока до Западной Европы, от Сибири до Индии. Перемещаясь на огромные расстояния, кочевники не раз изменяли этническую и государственную картину Евразии».

Историкам предстоит ответить на несколько вопросов. Какова роль данных образований в формировании общего (протюркского) антропологического типа и протюркской языковой группы,

проживающей на территории современного Казахстана и Центральной Азии? Какова система их взаимодействия (политические, экономические и культурные связи) с Китайской, Римской, Кушанской империями, Парфией? Какова дипломатическая и торгово-экономическая роль Великого шелкового пути, особенно его участка на нашей территории? Как он способствовал взаимопроникновению и взаимообогащению культур, культурно-цивилизационному взаимодействию Центральной Азии и других государств Евразии, особенно стран Востока?

Пристального внимания требует история Казахской степи в системе империи Чингисхана и ее правопреемников, охватывающая XII–XIV столетия. История Алтын Орды, ордынских ханств – период, когда началось активное взаимодействие Казахской степи с находившимся в стадии формирования новым русским государством, также чрезвычайно важна.

Так сложилось, что в современной историографии под воздействием европоцентризма доминирует представление о борьбе между двумя противоположностями – кочевниками («варварами») и оседлыми народами («цивилизрованными»). Но проходит время, и исследователи все чаще задаются вопросом о правдивости такой картины.

История тюркско-славянского взаимодействия – это не только история войн, военных побед и поражений. Упускается из вида, что это прежде всего история многогранного взаимодействия – торгового, политического, военного, культурного, подчеркнул Марат Тажин. К сожалению, получается, что положительные точки соприкосновения наших культур и цивилизаций мы опускаем. Мы изучаем только конфликт и затем переносим многие симпатии и антипатии сегодняшнего дня на прошлое, что недопустимо и не профессионально.

Безусловно, казахи – один из древнейших автохтонных народов Евразии. Вместе с тем, отметил Государственный секретарь, история Казахстана – это также история других этнических групп, которые позднее поселились на этой земле. И часто не по своей воле.

Мы должны объективно изучать процессы формирования полиэтничности страны. История Казахстана – это наша общая история. Мы должны четко понимать, что история Казахстана в XX веке – это во многом история столкновения национального и тоталитарного. Это история подавления национального самосознания безжалостной политической машиной, для которой не имело особого значения, кто перед ней, – казах или русский, украинец или узбек. И мы должны четко и ясно понимать реальные механизмы истории, подчеркнул М. Тажин.

Отметил он и важность другого принципиального момента: не может быть лишена всякого конструктивного смысла история целых поколений. Здесь есть и собственно историческая, и этическая сторона. В любую историческую эпоху жизнь людей и политической системы – не совпадающие вещи. Жизнь поколений казахстанцев в XX столетии была наполнена своим высоким личностным смыслом, своими радостями, победами и свершениями. Перечеркивать этот огромный пласт истории, составивший жизнь целых поколений, обмазав его одной черной краской, было бы не объективно по чисто историческим причинам, заметил Марат Тажин. Нужно с высоты сегодняшнего знания правильно оценить прошедшую эпоху и учесть два фактора.

Во-первых, избежать идеализации прошлого. Нужно открыто сказать о драматической истории XX века, без ностальгии по некоему порядку, показать, как решался национальный вопрос в тоталитарном государстве. Во-вторых, учесть и с уважением отнестись к чувствам старшего поколения, понять, что в истории не бывает только черного и только белого цвета.

Методологические акценты в изучении истории прошедших веков были необходимы для понимания специфики истории новейшей.

История современности совсем иная не только потому, что мы больше знаем о прошлом. Она иная потому, что сама структура исторического времени изменилась, подчеркнул Марат Тажин. Ни одно поколение людей никогда не жило столь интенсивно и столь бурно как человечество последние 20 лет. Это касается и казахстанцев. Масштабность и историческая значимость событий, происшедших в нашей стране за последнюю четверть века, требуют их системного осмысления.

Новейшая история Казахстана, как не раз подчеркивалось на заседании межведомственной рабочей группы, – сравнительно новое направление в исторической науке. В силу этого она еще не имеет законченного институционального характера, т. е. не выделена в полностью самостоятельную научную дисциплину со своей методологией и учебно-методическим обеспечением. Этот пробел важно устранить в кратчайшие сроки, подчеркнул М. Тажин.

Новейшая история Казахстана, с одной стороны, является историей обретения независимости и строительства нового государства. Поэтому ее точка отсчета – период распада советской системы и вызванный этим серьезный геополитический кризис. С другой стороны, новейшая история Казахстана

совпадает с новым этапом в развитии всего человечества, когда на наших глазах формируется принципиально новый миропорядок.

И принципиальными здесь являются ответы историков на вопросы: какова историческая значимость и в чем сущность событий, имевших место в этот период истории Казахстана? Каковы были возможные сценарии развития данных событий? Каким образом они предопределили современные процессы?

Госсекретарь обозначил приоритеты работы на ближайший период. Это расширение тематического поля исследований по вопросам новейшей истории. Среди новых тем – тройной транзит как отличительная особенность переходного периода нашего государства и общества; система государственного менеджмента и стратегического управления; социально-политические процессы на каждом из пройденных этапов государственного строительства; новая социальная структура общества; влияние глобализации на национальную культуру и многие другие. «Это, как вы понимаете, лишь малая часть из всего массива тематики, который мы должны проработать», – отметил он.

Серьезного научного осмысления требует казахстанская модель государственного строительства, роль личности Главы государства на новейшем этапе национальной истории.

Предстоит сделать прорыв в проведении междисциплинарных исследований, радикально обновить исследовательский инструментарий и методы работы: смело использовать возможности исторического моделирования и прогнозирования.

Сегодня накопленные исторические факты и свидетельства, памятники материальной культуры, изучение символических форм и обрядов, данные филологии и лингвистики, историческая география и демография, новые методы исторического исследования, междисциплинарные подходы позволяют предположить, что этногенез казахов произошел значительно раньше, нежели так, как это всегда трактовалось исторической наукой. Расширение этнического горизонта в первое тысячелетие нашей эры и его научное подтверждение позволяют по-новому взглянуть на всю национальную историю, изменить представления о реальной роли казахского народа в огромном регионе планеты. Это и важнейший фактор национальной идентичности, что принципиально меняет национальное самосознание.

Пошло третье десятилетие в жизни независимого государства. За эти годы действительно пройден путь, равный столетиям. Настало время системных обобщений. В чем были особенности транзита Казахстана, в чем смысл состоявшегося государства, каковы основные этапы реальной независимости, каких опасностей мы избежали, как была построена экономическая, политическая и культурная система общества?.. Ответить на эти вопросы в аргументированной и ясной форме – задача профессионального сообщества историков.

Марат Тажин особо отметил одну из важнейших составляющих казахстанской модели государственного управления – роль лидера. Необходимо с научных позиций проанализировать ряд аспектов в деятельности Лидера Казахстана. Во-первых, за два с небольшим десятилетия мы можем определенно говорить о стратегическом видении. За эти годы в разных регионах планеты мы наблюдали много ярких политиков, промелькнувших, как метеор. Однако определить стратегию развития страны на десятилетия вперед и не просто спрогнозировать, но и реализовать планы – это свойство политика стратегически мыслящего. Более того, лидер понимает – не всегда с ним будут соглашаться, у него должно хватить сил пойти порой против общественного мнения, беря на себя груз ответственности за успешное будущее.

Во-вторых, предсказуемость. Далеко не все лидеры обладают ею. Многие путают ее с популистскими обещаниями во время предвыборных кампаний. Наш Лидер никогда не обещал социальных утопий, но то, что обещал, точно просчитывал и реализует каждый раз.

В-третьих, инновационный стиль управления. Многие страны, богатые углеводородами, оказались – на нефтяной игле. Президент Казахстана направляет усилия на инновационное развитие, на технологический прогресс. Конкурентоспособность страны – только в ускоренном технологическом развитии.

В-четвертых, интеллектуальный масштаб личности. Все крупнейшие проекты внутреннего и внешнего характера – от СВМДА до Форума мировых религий, от Саммита ОБСЕ до ЭКСПО-2017, от переноса столицы до стратегий «2030» и «2050» – имели в своей основе интеллектуальные наработки самого Президента. А ведь каждый из этих проектов мог сделать честь любому крупному политику современности. Все эти факты, идеи, события должны получить системную, объективную оценку. Но это требует серьезного научного анализа, а не просто дежурной констатации. Полагаю, что это важная часть задачи, которая стоит перед нашими историками, заключил Государственный секретарь.

С заключительным словом выступил Государственный секретарь Марат Тажин. Он поблагодарил докладчиков и участников заседания за содержательные выступления и внимание к стратегически важному вопросу – изучению национальной истории.

Перед отечественными учеными поставлены серьезные и ответственные задачи, решение которых зависят от осознания истории как объединяющего фактора, от понимания запросов общества и новых требований исторической науки.

Нужен современный и по-настоящему научный единый государственный стандарт исторического образования в средней школе и в вузе. Стандарт, который базировался бы на самых современных методах исследования и методиках преподавания, – сказал Марат Тажин.

Государственный секретарь выделил пять основных позиций по обсуждаемой теме и дал конкретные поручения.

Первое. Национальная история должна стать центральным звеном среди общественных наук.

Второе. Нужно выработать на качественно новом уровне общую концепцию истории Казахстана. Она должна быть тесно увязана со всемирной историей, четко показывать место Казахстана в глобальных исторических процессах, системе их взаимосвязи и научной периодизации.

Третье. Первостепенное внимание уделять сбору, систематизации и классификации всего имеющегося у нас и за рубежом исторического материала о Казахстане. Нужно тщательно исследовать все основные зарубежные хранилища исторических артефактов (это касается и новейшей истории), а также изучить вопрос о возможности репатриации этих исторических материалов в страну, либо, если это невозможно, осуществить их копирование с обеспечением последующего доступа для ученых и широкой публики.

Четвертое. Среди приоритетов – изучение центрально-азиатской номадической цивилизации, хранителем которой в настоящее время является казахский этнос.

Пятое. В повестке дня остро стоит вопрос подготовки качественных учебников по истории.

Государственный секретарь поручил Министерству образования и науки подготовить и представить на рассмотрение Межведомственной рабочей группы план подготовки (написания) и внедрения в учебный процесс двух базовых учебников истории Казахстана: национальной истории с древнейших времен и до настоящего времени; а также новейшей истории независимого Казахстана.

К 1 декабря текущего года Межведомственная рабочая группа должна подготовить развернутый доклад для Главы государства с базовым видением данной проблематики, новыми подходами и решениями.

Источник: Народ в потоке истории [электронный ресурс] // Казахстанская правда. 06.06.2013. – URL: <http://www.kazpravda.kz/c/1370472643> (дата обращения: 18 июня 2013 г.)

Ханкелді Әбжанов

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Отан тарихы және ғылым тағдыры

Тәуелсіздік пен мемлекеттіліктің бір де болса бірегей нышаны – төл тарихтың бары мен жоғын бұрмалаусыз, боямасыз, тек ақиқат биігінен зерделеу. Мұндай талаптың тарихты түзуші ғылымға да, сұранысты туындатушы тәуелсіздік пен мемлекеттілікке де бірдей қатысы бар. Өткеннің тәжірибесі мен тағылымы қаншалықты әділ зерттелсе һәм насихатталса, тарихи санасы оң қалыптасқан халық бүгінгі үдерістің соншалықты белсенді әрі өскелең субъектісі бола алады екен. Демек, тарихи сананың кемелдігі болашаққа берілген кепілдік, ал әлжуаздығы ұлттық қауіпсіздікке төнген қатермен пара-пар.

Тәуелсіз Қазақстан ырғақты да тұрақты даму үстіндегі ел. Ал ғылым саласындағы өзгерістер – мемлекеттік саясат пен басқару, адам капиталы, қаржыландыру мен заңнамалық бекемдеу, материалдық-техникалық жабдықтау – эволюциялық сипаттан гөрі революциялық сілкіністерге көп ұқсас. Ғылыми ақыл-ойдың кенішіндей Ұлттық ғылым академиясына қоғамдық бірлестік мәртебесін бергеннің өзі неге тұрады. Тарих ғылымы үшін де азаттық алғаннан бергі дәуірдің бергені, болмыс-бітімі, орны мен маңызы айрықша әрі бұрынғыдан мүлде бөлек. Жаһанданудың, тәуелсіздіктің, шығармашылық еркіндіктің артықшылықтары мен жасампаз әлеуетіне сүйенген ғалымдар қысқа мерзімде тоталитарлық ойлау және жазу дағдысы аясынан шығып қана қоймай, өткеннің тағылымы мен тәжірибесін ғылыми танудың әлемдік озық үлгілеріне сай еңбек етуге қабілетті екенін дәйектеді. Бұл орайда зерттеушілердің қиялы мен қаламына қанат бітірген бірнеше ішкі және сыртқы факторды баса көрсеткен ләзім.

Сыртқы фактордың маңдайалдысы - Кеңестер Одағының ыдырауымен шекарадағы темір тор ысырылып, Қазақстан - әлемнің, әлем - Қазақстанның интеллектуалдық әлеуетімен кешенді, таптық-идеологиялық жіктелусіз танысу мүмкіндігінің ашылуы. Бұл орайда Қазақстан Республикасының БҰҰ-ға мүшелікке қабылданғанының мәні ерекше. Шешім 1992 жылғы 2 наурызда дауыс берусіз, бірауыздан мақұлдау негізінде қабылданды. Мәжілісте сөз сөйлеген Қазақстанның өкілетті өкілі ұлттар қоғамдастығына мүше барлық мемлекеттерге осы шешім үшін ризашылық білдірді. Республика Ұйым Жарғысы бойынша өзіне қабылдаған міндеттемелерді мүлтіксіз орындайтыны және оның мақсаттары мен принциптеріне сәйкес Біріккен Ұлттар Ұйымының қызметіне лайықты үлес қосу үшін бар мүмкіндікті жасайтыны мәлімделді. Мәжілістен кейін БҰҰ штаб пәтерінің алдында Қазақстанның туын көтерудің салтанатты рәсімі болды.

Осы жылғы 25 қарашада беделді халықаралық ұйым ЮНЕСКО-ның бас директоры Федерико Майорға Абайдың туғанына 150 жыл толуын ЮНЕСКО шеңберінде тойлау мәселесіне байланысты Қазақстан Президенті Н. Назарбаевтың жеке хаты табыс етілді. Федерико Майор Абайдың 150 жылдық мерейтойына тікелей қолдау көрсететініне сендірді. Бұл мәселенің Елбасының тікелей араласуымен ғана шешілетін жөні де бар еді: ЮНЕСКО тәртібі бойынша әлемдік ауқымды ұлы тұлғалардың тек ғасырлық мүшел тойлары ғана аталып өтеді. Ереже талаптарының тілімен айтсақ, «датаның кемінде екі нөлмен бітуі», мысалы, 100, 200, 500, 1000 деген сияқты болып келуі шарт. 1993 жылдың мамырында Қазақстан БҰҰ-ның Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ЮНЕСКО құрамына 164-ші мемлекет болып кірді.

Маңызды сыртқы фактор қатарына тарихшы ғалымдарымыздың Еуропа мен Америкадағы, Азия мен Африкадағы конференцияларға, конгрестерге, симпозиумдарға, тағы басқа форумдарға еркін әрі белсенді қатыса бастауын жатқызсақ болады. Шетелдік әріптестер де Қазақстанға көптеп келетін күн туды. Кітаптармен, идеялармен, жұмыс тәжірибелерімен алмасу, бірлескен ғылыми жобаларды жүзеге асыру – бәрі Отандық тарих ғылымын кешенді байытқаны күмәнсіз.

Дегенмен, Қазақстанның тарих ғылымын, халықтың тарихи ой-санасын сапалы жаңа белеске көтерген фактор елдің ішінде пісіп-жетілді.

Тарих ғылымындағы ілгерілеу мен ізденістің өрлеуіне президенттік фактор соны серпін берді. Өңгіме Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың ұлт тарихына ерекше ілтипаты туралы болып отыр. Ол қашанда тарих тағылымын алға тарта сөйлеуді дәстүрге айналдырған. Тәуелсіздігіміз жарияланған күннің ертеңінде: «Тарих көші ұзақ. Асықсақ та аптықпайық. Қазақстанның көп ұлтты

халқының жұлдызы жоғары болатынына, туған елімізде дәулетті де сәулетті өмір орнайтынына кәміл сенемін. Сенімнен айырылмайық, бауырларым!» – деген еді. Елбасының Жарлығымен 1997 жыл саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы деп жарияланса, 1998 жыл ұлт тарихы жылы деп жарияланғаны белгілі. Мұның сыртында Президент қаламынан туған «Тарих толқынында», «Ғасырлар тоғысында», «Еуразия жүрегінде», «Қазақстан жолы» кітаптары халықтың тарихи санасын қалыптастыруға игі әсер етті әрі тарихи зерттеулердің заманауи методологиясын түзуге септесті. Бұларда қатпары қалың деректерді талдаудың, пікір алуандағын сыйлаудың, ұлт тарихы мен руханиятын дәуірлеудің, әлем тарихы мен отан тарихындағы ықпалдастықты таразылаудың, астаналар мен идеялардың тарихтағы орнын бағалаудың инновациялық тұжырымдары бар. Тұтастай алғанда, Елбасы еңбектеріне тән дәстүр, жаңашылдық, методология деңгейіне көтерілу – бүгінгі тарихшы ғалымдар алдында тұрған міндеттердің өзекжардысы.

Президенттік фактордың мейлінше жарқырай көрінген саласы – «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы. 2004-2011 жылдар аралығында жүзеге асқан осынау бағдарламаның тарих ғылымына салған олжасы ұлан-ғайыр. Ежелгі дәуірден ХХІ ғасыр басына дейінгі тарихи үдерісті бедерлеген деректер, жәдігерлер, құнды ақпараттар дүниенің төрт бұрышынан ағылды. Зерттеушілердің әлеуметтік-кәсіби есеуі көз алдымызда жүріп жатты. Бес ғасырдан астам тарихы бар Қазақ мемлекетінің шежіресінде бұрын-соңды мұндай ауқымды, нәтижелі, мақсатты рухани-практикалық және ғылыми-танымдық ізденіс орын алмағаны күмәнсіз ақиқат. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асуы – тәуелсіз Қазақстанның ұрпақтан ұрпаққа жалғасар мақтанышы. ЮНЕСКО тарапынан да бұл дүниеде сирек кездесетін жоба, басқа елдерге де өнеге болатын құжат деп белгіленді.

Ең бастысы – азаттықтың жасампаз әлеуеті шексіз екені тағы бір қырынан көрінді. «Мәдени мұраның» өзектілігі жайлы Н.Ө. Назарбаев: «Біз келер ұрпақтармыз ұдайы жалғастыруға тиісті ұлы істі бастап бердік. Алыс жол алғашқы адымнан. Ол тоқтамайды да», деді.

Әлемдік және отандық тарихтың сабақтарын тереңнен толғаудың тамаша үлгісі – Елбасымыздың «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы. Жолдаудағы үш тараудың алғашқы екеуі: «Қалыптасқан Қазақстан» және «ХХІ ғасырдың он жаһандық сын-қатері», ондағы пайымдар мен тұжырымдар толығымен тарихқа сүйенгенін көреміз. Соңғы 15, 20, 60, 100, 150, 300 жылда орын алған өзгерістер мен қайшылықтарды алға тарта отырып, Президентіміз Қазақстанда шешілуге тиісті міндеттер парадигмасын талдайды. «Қазақстан-2050» Стратегиясын жүзеге асыруда қазақ халқына айрықша жауапкершілік жүктелетінін былайша түйіндейді: «Тағылымы мол тарихымызбен, ұлы бабалардың ұлағатты өмірінен алар тәлімімізбен біз алдағы асулардан алқынбай асамыз».

Қазақстан тарихын зерттеуге ықпалдасқан келесі фактор – ұйымдастыру факторы. Оның екі құрамдас бөлігін айрықша атап өтуге болады: бірі – жаңадан ғылыми-зерттеу институттарының (Ө. Марғұлан атындағы Археология институты, Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Мемлекет тарихы институты), факультеттер мен мамандықтардың ашылуы. Мәселен, 1992 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетіндегі тарих факультетінің құрамында халықаралық қатынастар бөлімшесі ашылғанда «Егеменді Қазақстан»: «Жаңа бөлімшенің беделі жоғары. Мұнда түсуге ниет білдіргендердің көп болуы таңқаларлық емес. Бірақ таңдау қатаң түрде жүргізіледі. Оған түсетіндерге шет тілі мен қоғамдық пәндерді терең білу талабы қойылған. Әзірге қабылдау онша көп емес. Алайда, сірә, белгілі бір уақыттан кейін бөлімше негізінде халықаралық қатынастар институтын құру туралы мәселе де қойылуы мүмкін», деп жазған екен.

Екіншісі – Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты қабырғасында даярланып, 1995 жылы қабылданған халықтың тарихи санасын қалыптастыру тұжырымдамасы, 2000-жылдар басында дүниеге келген Қазақстан тарихшыларының қауымдастығы, 2011 жылы 16 қыркүйекте шақырылған Қазақстан тарихшыларының бірінші Конгресі. ҚР Жоғарғы Кеңесінің 90-шы жылдар басында құрылған арнайы комиссиясы күштеп ұйымдастыру мен ашаршылық жайлы көлемді зерттеу жүргізіп, ұйымдастыру факторына өз үлесін қосқанын бекерлеуге болмайды. Сол тұста мәселенің қаншалықты күрделі болғанын академик М. Қозыбаевтың тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасын талқылаған Президент жанындағы мемлекеттік саясат комиссиясында айтқан мына сөздерінен байқау қиын емес: «Тәуелсіздік алған сәтте халықтың рухы жоғары болуы керек. Халық өзінің әлемдік өркениеттегі орнын білу керек. Бұзылған халық санасына жаңа сипат беру керек. Жаңа буынның санасын, тарихи сапасын қалыптастыру керек. Тәуелсіз елдің мүддесін әлемдік қорғау үшін өткенді біліп, бүгінгіні талдап, болашақты болжау керек. Бір сөзбен айтсам: тарихи сананы қалыптастыру өмір мүддесінен, тәуелсіз мемлекет мүддесінен туындайды». 2011 жылы құрылған «Тарихшылардың ұлттық конгресі» қоғамдық бірлестігі де осынау үдерістен тыс қалмайтынын көрсетіп отыр.

Қазіргі ұйымдастыру факторының, яғни ғылымға мемлекеттік басшылықтың табиғаты кеңестік жылдардағы «дерттен» – саяси-идеологиялық өктемдіктен, ғылыми ұжымның ішкі істеріне өрескел араласудан, әкімшілік ресурстарды жойдасыз қолданудан – ада екенін айтқан жөн.

Отандық тарих ғылымының әлеуетін арттыруда, қоғамға ықпалын еселеуде адам факторының алар орны зор. Азаттықтың 20 жылы ішінде тарихшы ғалымдардың айтулы шоғыры республикамыздың барлық өңірінде қалыптасты. 200-ге жуық ізденуші түрлі мамандық бойынша тарих ғылымдарының докторы, 1000-ға тарта адам тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға диссертациялар қорғады. Кезінде ғылым докторын облыс орталықтарындағы ЖОО-дан көру қиын болатын. Бүгінгі ахуал көш ілгері.

Бұған диссертациялық кеңестер жүйесінің кеңейгені де оң ықпал еткені рас. Кеңестік жылдарда мұндай мүмкіншілік Алматы қаласында ғана бар еді. 1992 жылы қазақстандық жоғары аттестациялық комиссия құрылумен диссертациялық кеңестер Астана, Қостанай, Орал, Семей, Өскемен, Қарағанды қалаларында ұйымдастырылып, жыл сайын орта есеппен 50-60 ізденуші тарих салалары бойынша ғылыми атақ ала бастады.

КОКП билеген Қазақстанда тарихи зерттеулердің басым бөлігі (80-90%) партия тарихына, кеңестік дәуір тақырыптарына арналатын. Кадрлық, қаржылық басымдық соларға берілетін. Азаттық арқасында саяси-идеологиялық ахуал да, саясат та түбегейлі өзгеріп, археология мен этнографиядан, тарихнама мен деректанудан, халықаралық қатынастар мен сыртқы саясаттан, шығыстану мен жалпы тарихтан, ғылым мен техника, мәдениет пен өнер, әскери тарихтан жазары да, айтары да мол ғалымдар, жас ізденушілер қатары өсті.

Әрине, отандық тарих ғылымының жаңа мазмұн мен тұрпатта есеуі қиындықсыз, жаңсақ басусыз бола қалған жоқ. Кезінде К.Маркс пен Ф.Энгельс коммунизмді Еуропаны кезіп жүрген елес деп сипаттаған еді. Рас екен. Жаңа дәуірдегі және кеңестік жылдардағы Қазақстан тарихын зерттеген тарихшылардың бірнеше буыны сол «елестің» теориясы мен практикасын дәйектеуге жегіліп, өздерін бекерге әуреге салғанын, қоғамдық сананы аз шатастырмағанын өкінішті болса да мойындауымыз керек. Ақиқаттың бет-пердесін басқаша ашуға жол салған Ә.Марғұлан, Е.Бекмаханов, О. Ысмағұлов, В.П. Юдин сынды ғалымдардың тағдыры қылыштың жүзінде қылпылдады: сотталды, жұмыстан қуылды, кітаптары өртелді, аяусыз сыналды. Оңай көрінгенмен, ондаған жылдар бойы елес қуған ресми тарих ғылымының теориялық-методологиялық ұстанымдары бой бермей, ұлттық бояуы қанық, танымдық қарымы жоғары, әлемдік озық ақыл-ой әрекетімен үйлесімді зерттеу әдіс-тәсілдерімен арпалысуы ұзаққа созылды. Бұл пролетариат көсемдерінің ескерткіштерін тұғырдан тайдырудан, маңдайшадағы жазуларды ауыстырудан, ономастиканы модернизациялаудан әлдеқайда ауыр үдеріс екен. Нарықтық экономикаға көшу, мемлекеттік басқарудың жаңа моделін түзу, әлеуметтік сала мен адам капиталын заманауи талапқа икемдеу – бәрі өтпелі кезең қиыншылықтарымен күрделеніп, тарих ғылымының ілгерілеуіне бөгесін жасады.

Ғылым докторының (кандидатының) дипломын алумен ел таныған ғалымға айналамын деп ұққан адамдар тобы пайда болды. Олар мемлекеттік қызметшілер қатарынан да, ЖОО оқытушылары арасынан да шықты. Бұлар әдетте таптаурын тақырыпқа диссертация жазатын немесе бөтеннің жұмысын көшірумен қорғауға шығатын. Адам қызметінің ерекше саласы – ғылымдағы кереғарлыққа алдымен жауаптылар – атақ-дәрежесі биік ғылыми интеллигенция өкілдері, дәлірек айтсақ, диссертациялық кеңестер төрағалары мен ықпалды мүшелері.

Ғылымның диалектикасы мен автономиясына жат берекесіздік бекер кетпеді. Шығармашылық әлеуеті мардымсыз, кездейсоқ ізденушілердің ғылымға еніп кетуінен нәрсіз, өресіз диссертациялар, кітаптар туындап, қоғамдық пікірде ғалымдардың беделі түсті.

Ғалымдардың бірнеше буыны айналымға енгізген деректерді игерместен, тіпті іргелі зерттеулер мен соңғы жарияланымдарды оқымастан Шыңғыс ханның қазақ болғанын, Абылайдың хан атағына лайық еместігін, Ұлы Отан соғысы Қазақстан тарихына енбеуі керектігін «дәлелдеген зерттеу» жазғандар бар. К. Ақышев, Р. Сүлейменов, Д. Дулатова, М. Мұқанов, Х. Арғынбаев, М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Ж. Қасымбаев сынды әйгілі ғалымдар дүниеден озған соң, өздерін «бүгінгі классик» санайтын тарихшылар шықты. Біреуі ұлттық деректанудың негізін қалаушы екен, екіншісі Қожаберген жыраудың тарихта болғанын бекерлейді. «Әлем таныған тарихшы-ғалыммын» деген сөздерді айтушыны көзіміз көріп, құлағымыз еститін болды.

Интеллектуалдық құқық пен кәсіби этика сақтала бермеді. Мәселен, «Болатхан Тайжан қоры» М. Әбдіқалықов пен А.М. Панкратованың редакциясымен 1943 жылы жарық көрген «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» кітабын басқа атаумен 2011 жылы қайта басып шығарыпты. Кезінде бұл еңбекті КСРО Ғылым академиясы Тарих институтының Алматыға эвакуациямен келген

ғалымдары, КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының, Маркс-Энгельс-Ленин институты Қазақ филиалының ғалымдары – ұзын-ырғасы 23 адам жазған еді. Бүгінгі нұсқаны қарап, Е. Бекмаханов қана жазған ба деп қаласыз. «Жаңа» басылымға 1943 жылғы кітапта бар III-бөлім «Казахстан социалистический» кірмей қалыпты. 230 бет күресінге лақтырылған. III-бөлімді жазғандар халқымыздың біртуар ұлдары еді ғой. Оларды менсінбейтін «мықтылар» қайдан шықты?

Әр нәрсенің бастауы қиын. Тыңнан түрен салу тіптен қиын. Тәжірибе аз, мүмкіндігі шектеулі уақыт пен кеңістік үшін осылай болуы керек те шығар. Азаттығымыздың 20-шы жылында ахуал күрт өзгерді. 2011 жылы «Ғылым туралы» ҚР Заңы қабылданды, ғылым кадрларын даярлаудың ескі жүйесі тоқтап, ғалымдар қатарына PhD түлектері келе бастады. Доцент, профессор ғылыми дәрежелері импакт-факторға ие мақаласы барларға ғана берілетін болды. Зерттеу жұмыстарына, жобаларға сұрыптаудың, сараптаудың жаңа нұсқасы енгізіліп, қаржыландыру көлемі айтарлықтай ұлғайды. Бұлардың бәрі ұлттық тарих ғылымына тікелей әсер еткені сөзсіз.

Қазақстан тарихын ғылыми танудың өтпелі кезеңі аяқталып, сапалық жаңа сатыға көтерілгенін айшықтаған екі бетбұрысты сәтті ерекше айтатын уақыт келді. Бірі – Елбасы Н. Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек қоғамына қарай 20 қадам» мақаласы, екіншісі – 2012 жылғы 14 желтоқсанда жариялаған «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы. Бағдарламалық мақалада тарих оқулықтарын ең биік талаптарға лайықтап жазуға тапсырма берілсе, Жолдау инновациялық зерттеулерді дамытудың жаңа саясатын паш етті, ұлттың тарихи санасын қалыптастыруды, бүкілқазақстандық бірегейлікті халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналдыруды жаңа патриотизмнің алғышарты ретінде айрықша атап өтті. Осылардың әрқайсысында ұлттық интеллигенцияның рөлі жоғары екені қаперге салынды. «Интеллигенция, – деді Елбасымыз, – қалыптасқан мемлекет кезеңінде жаңа жалпыұлттық құндылықтар жасауда алдыңғы қатарлы күш болуы керек. Олар заманға сай және болашаққа құлшынысты болуға тиіс».

Сонымен, Қазақстанның қалыптасқан мемлекет екені әлемге жарияланды. Демек, тарих ғылымы да өтпелі дәуірді артта қалдырды. Маркстік-лениндік ілімнен біржолата қол үзген оның теориялық-методологиялық басымдықтары мен ұстанымдары бірізділіктен сан-алуандыққа көшті. «Ақтаңдақтарды» жою әлі толық аяқталып бітпесе де, бүркемеленіп келген күрмеуі күрделі тақырыптар игерілді. Бірен-саранын айтсақ, Кенесары қозғалысының, Алаштың, ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің ақиқаты жарыққа шықты. Басқа да бағыттар мен тақырыптар бойынша ізденістер ұлттық, мемлекеттік мүддеге бағышталғаны айдай ақиқат. Осының өзі ғылыми танымның сүбелі табысы, кеңестік саяси-идеологиялық өктемдіктен шығармашылық еркіндікке, таптық, партиялық елес қуудан ғылыми ақиқатқа түпкілікті қадам басқанды бейнелейтін құбылыс.

Бірақ табыстан тоқмейілсуге әлі тым ерте. Тарих тағылымы мен тәлімін замана талабына сай кәдеге жаратудың пәрменді үш тетігі бар: біріншісі – үдерісті заң күшімен, материалдық-қаржылай, кадрлық-ұйымдық шешіммен мемлекеттік реттеу; Екіншісі – ғалымдардың қарымымен кәсіби зерттеу; Үшіншісі – білім, өнер, БАҚ жүйесімен еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін қамтып, санасына, жүрегіне сіңіру.

Енді осылардың әрқайсысына кеңірек тоқтала кетелік, айтар ұсыныстарымыз да бар.

Қазақстанда тарихты оқыту, зерттеу, насихаттау мемлекеттік саясат пен практикадан бір сәт тыс қалған емес, жинақталған тәжірибе де баршылық. Сонда бөгесін, осалдық неде?

Кадрлық-ұйымдық мәселеде тарихтан PhD даярлау қарқыны өте төмен. Егер осылай жалғаса берсе, 10-15 жылдан кейін ЖОО-лар мен Ғылыми-зерттеу институттарында (ҒЗИ) қызмет істейтіндердің негізгі денін магистрлер құрауы әбден мүмкін. Мәселен, соңғы 3 жылда біздің институттың бірде-бір магистрі PhD-ға оқуға түскен жоқ.

Білім және ғылым министрлігінің қаперіне саларымыз: Қазақстанда антрополог мамандарды даярлау тоқтады. Ертең қаңқасы табыла қалған тарихи тұлғаларымыздың бейнесін қалай қалпына келтіреміз? Антрополог мамандығын игеру үшін алдымен биология немесе медицина факультетін бітіру керек. Ал мұндай бакалавр ешқашан тарих факультетіне магистратураға қабылданбайды. Ереже рұқсат етпейді. Қысқасы, тарих ғылымының тұтас саласы жабылу қарсаңында.

Кеңестік жүйемен жоғары білім алған, бірақ кандидаттық диссертация қорғап үлгермегендер ҒЗИ-ларда аз емес. Жасы ұлғайып кеткендері, отбасына байланғандары енді PhD дәрежесін ала алмайды. Сонда бұлардың маңдайына жазылған тағдыр кіші ғылыми қызметкер, ғылыми қызметкер деңгейінде қалу ғой. Араларында майталман мамандар жүргенін ескеріп, үздіктеріне аға ғылыми қызметкер дәрежесін беруді заңдастыруды сұраймыз.

Оқытудағы бөгесін - жоғары оқу орындарында (ЖОО) педагогикалық жүктеменің шамадан тыс көптігі. Кредиттік жүйеде ол 350 сағаттан аспайды деген сөзді ғасыр басындағы Білім және ғылым

министрінің аузынан естіген едік. Іс-жүзінде 700 сағаттан кем түспей тұр. Нәтижесінде оқытушы 6-7 пәннен дәріс оқуға мәжбүр. Бұған айлығы төмен оқытушының қосымша жұмысқа жегілуін, толтыратын, жазатын қаптаған қағаздарын қосыңыз. Тап қазір студентке сапалы тарихи білім беру осы себепті қиынға соғуда.

Енді зерттеулер туралы. Тарихтан ФЗИ-лар екі қалада ғана – Астана мен Алматыда шоғырланған. Ал облыстардағы ғылыми – интеллектуалдық әлеуетті игі іске жұмылдыру үшін жергілікті билік қолдауы қажет екенін әрі ол тамаша нәтижелермен көмкерілетінін Қарағанды, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан өңірлерінің тәжірибесі көрсетіп отыр. Өлкетануға селт етпейтін әкімдер де бар. Қозғаусыз жатқан осы әлеуетті жер-жерде іске қосу тек орталық биліктің ғана қолынан келеді. Тарихи өлкетану жанданбай, Отан тарихының біртұтас жаңа келбетін түзу бекер әурешілік.

«Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру барысында республикалық және жергілікті қоғамдық кеңестер құрылған еді. Оған билік өкілдері, ғалымдар, мамандар кірді. Сол тәжірибені қайта жандандыру керек сияқты. Мәселен, Мемлекеттік хатшы жанынан, облыстық, қалалық әкімдер жанынан ұлт тарихы бойынша қоғамдық кеңестер құрылып, билік пен ғалымдар қауымының ізденісін үйлестірсе, нұр үстіне нұр болар еді.

Жалпытарихты зерттейтін қазақстандық ғалымдардың ізденістері үйлестірілмей отыр. Мұнсыз ежелгі және орта ғасырлар, жаңа дәуір мен қазіргі заман бойынша әлем тарихының оқулықтарын жазу қиынға соғады. Бөтеннің оқулықтарымен жастарымызды оқыту жарға соқтыруы бек мүмкін. Мәселені оңтайлы шешудің бірінші қадамы ретінде іргелі оқу орындарының бірінің құрамында жалпытарих бойынша бастамашыл-ұйымдық орталық құрғанды жөн санаймыз. Уақыт өте келе соның негізінде жалпытарих ФЗИ-ы ашылып қалар.

Маркстік-лениндік ілім тарихты халық жасайды деп үйретті. Негізінен дұрыс қағида. Бірақ толық емес. Тарихты, біздің ойымызша, халық, тұлға және геосаяси фактор түзеді. Үштағанның шешуші рөлі Қазақстан тарихының ұзына бойынан, әсіресе, тәуелсіздік тұсындағы тарихымыздан тайға таңба басқандай көзге түседі.

Біз тарихқа материалистік, идеалистік, формациялық, өркениеттік, т.б.с.с. көзқарастарды жоққа шығармаймыз. Дегенмен, өткеннің барысын, тағылымы мен тәлімін тұлға, халық, геосаяси фактор аясында, ықпалдастығында зерттесек, Отан тарихының жаңа мазмұны мен келбетін дұрыс әрі тартымды қалыптастырамыз деген ойдамыз. Біздің халықтың болмысы ізгілікке толы, қашанда ертеңнен күткені жақсылық. Жақсы сөзді жарым ырысқа балаған ол бодандықта да, тоталитарлық қыспақта да нағыз тұлғаны құрмет тұтты, төбесіне көтерді. Байлықтың негізі жер деп білгендіктен, Қаздауысты Қазыбек би атқандай, найзаға үккі тақты, досты сақтай білді, табысқанды, танысқанды ұлықтады. Қазір де осы құндылықтар тұрақтылықты, бейбітшілік пен келісімді, президенттік ішкі және сыртқы саясаттың іргесін қалап тұр.

Тарихи білімді насихаттауда іске қосатын мүмкіншіліктер бар. Нақтырақ айтсақ, кеше ғана ашылған «Білім», «Мәдениет» телеарналары ақпараттық кеңістіктегі лайықты орындарын тауып отыр. Ендеше тарих телеарнасын неге ашпасқа? Ресейде «Бірінші тарих арнасы» жұмыс істеп тұрғанын әріптестерім жақсы біледі. Сол арқылы архивтер мен кітапханалар қойнауындағы, тарих ғылымы саласындағы, жекелеген зерттеушілер зертханасындағы өзекті ақпараттар, жаңалықтар қалың қауымға жол тартып жатыр. Біздің де азаматтар осындай жұмысты атқара алатынына кәміл сенемін.

Тарихи білімді жұртқа жаю ғалымның аты мен хатын ардақтаумен қатар жүргені абзал. Әрине, сапалы зерттеулердің бәріне сыйлық (Мемлекеттік, Күлтегін сыйлығы, Ш.Уәлиханов сыйлығы, т.б. сыйлықтар) беру мүмкін емес. Дегенмен, ресми сыйлық конкурсына қатысса да, бәйге алмағандарды Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің бұйрығымен «Үздік монография», «Үздік жаңалық», «Үздік мақала», «Үздік ғалым», «Жыл ғалымы», «Үздік оқу құралы» авторы деп ұлықтау қажет тәрізді. Бұл да қоғамдық пікірдегі ғалымның беделін көтеруге септеседі.

Тарихшы ғалымдар инновациялық дамуға бет түзеген Қазақстан халқының рухани-интеллектуалдық кемелденуі мен сұранысына жауап беретін биіктен көрінуге міндетті. Ол үшін білімпаздардың басын біріктіретін, ізденістерін ортақ арнаға тоғыстыратын, интеллектуалдық ұлт қалыптастыруға септесетін бірегей ғылыми жоба қажет. Тап бүгін бұл жауапкершілік жүгін пәнаралық бағдарлама «Ғылыми қазына» аясында 10 томнан тұратын «Отан тарихы» академиялық басылымын даярлау арқалап тұр.

Қазақстан тарихы әр жылдары 1 том, 2 том, 5 том көлемінде жарық көргенін көзі қарақты оқырман жақсы біледі. Дайындалу үстіндегі «Отан тарихының» олардан бірнеше ерекшелігі бар. Біріншіден, Қазақстанның, таяу-алыс шетелдердің ғалымдары тартылып отыр. Қазірдің өзінде америкалық қыпшақтанушы Питер Голден, Түркиядан Ахмет Ташағыл, Мәскеуден, Новосибирскіден, Уфадан

тарихшы-авторлар шақырылып, біздің тапсырыс бойынша жазғандарын бере бастады. Екіншіден, бұрынғы басылымдарда ашылмаған тақырыптар зерделенуде. Мәселен, байырғы түркі өркениеті, қазақ антропологиясы, Абылай ханның миссиясы, қазақ диаспорасы, Қазақ АКСР құрамында болған Қарақалпақстан тарихы, астаналар тарихы үстірті баяндалды немесе мүлде айтылмады. Басқа-басқа, 2010 жылы екінші рет жарияланған бес томдық «Қазақстан тарихы» академиялық басылымның бірінші томында палеолит дәуірінен соңғы орта ғасырларға дейінгі кезең талданғанмен, Қорқыт Ата мүлде ауызға алынбағанын, әл-Фарабидің бірде-бір еңбегі аталмағанын қалай түсінуге болады. Үшіншіден, ұлт тарихына бүгінгі Қазақстан шекарасы аумағында қарау тоқтатылады. Жаңа басылымда Отан тарихы әлемдік тарихтың ажырағысыз әрі құрамдас бөлігі тұрғысынан зерттелмек. Өйткені, Қазақстан ежелден алыс-жақын аймақтармен, құрлықтармен ықпалдастықта тірлік кешкендіктен бәсекеге қабілеттігін шыңдай алды. Біздің халықтың жасампаз әлеуеті мен интеллектуалдық қарымы отарлаудың да, тоталитаризмнің де қыспағына төтеп берді, тәуелсіздіктің ақ таңын жақындатты, бүгінгі дамудың Қазақстан жолын дүниеге әкелді. Елбасымыз Н.Назарбаевтың: «Біздің ұлы бабаларымыз Алтайдан Ақ теңізге дейінгі Ұлы далада өз билігін жүргізді. Бізге өшпес қаһармандық эпос және мол рухани қазына қалдырды. Тұңғыш рет әлемге өнеге болған ортақ шаңырақ – киіз үйді, темірді, шалбарды, жебені, етікті және өкшені, үзеңгіні ойлап тапты. Осындай батырлық эпосты дүниеге танытудың кезі келді деп ойлаймын», деген пайым-толғанысында бұлтартпас ақиқат жатыр. Төртіншіден, ғылыми танымның өлшемі – ақиқат. Отан тарихының ақиқаты ғылымға салынған карикатурадай теориясымақтарда емес. Оны таптық, партиялық заңдылықтарды ұлықтаумен де таппаймыз. Ақиқаттың кілті, біздің ойымызша, ұлы даладағы этникалық үдерістер қатпарында, мемлекеттер тағдырында, қазақ этногенезін, мемлекетін биік өремен зерттеуде жатыр. Басқаша айтқанда, этнос және мемлекет мүдделерінен тыс ой толғау, мемлекетқұраушы халықтың тарихы, мәдениеті, тілі, еңбекшіл өмір салты алда тұрмаған тұжырым көптомдыққа жарамсыз. Бесіншіден, көптомдық «Отан тарихы» болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат қылған жұлдызды сәтте жазылмақ. Осынысымен ақ дйттеген межеден шығуға толық мүмкіндік бар.

Қазірдің өзінде кітаптың атауы төңірегінде қызу пікірталас жүріп жатыр. «Қазақия тарихы», «Қазақстан тарихы», «Қазақ елі тарихы», «Қазақтар мен Қазақстан тарихы» атаулары ұсынылды. Әрине, пікірталассыз ғылым тұл. Дегенмен пікірталас соңына түсіп, көздеген нысанадан айрылып қалмаған абзал.

Көптомдық тарихын жазып жатқан ел жалғыз Қазақстан емес. Өзірбайжандар, татарлар 7 томдық төл тарихын жариялады. Ресей тарихшылары 20 томдық тарихты жазуға кірісті. Үкімет оған 250 млн рубль бөліп отыр. Армяндар 8 том тарихының алғашқы кітаптарын алды.

Қысқасы, Отан тарихының көптомдығы әлемдік ғылыми ақыл-ой жетістіктеріне арқа сүйей даярланып, Қазақ даласындағы тарихи үдеріс заңдылықтары мен ерекшеліктерін ұлан-ғайыр деректерді ми қазанында биік методологиямен қорыту арқылы ашқан, Қазақстанның кешегісі мен бүгінін арасынан қол өтпестей сабақтастық пен жалғастықта зерделеген, ұлттық идеясы, мақсаты, міндеттері кемел хәм дйттеген нәтижесіне жеткен ұлық зерттеу болғанын қалаймыз.

Жүзеге асырылып жатқан басқа да жобалар баршылық. Шығыстанушылар, археологтар, этнографтар, ұлттық университеттердегі тарихшы профессор-оқытушылар болашағы зор тақырыптарды зерттеуде. Уақыты келгенде, солардың нәтижелерін монография, кітап түрінде жариялауды қамтамасыз етудің маңызы ерекше. Ғылым – ғылым үшін дамиды заман артта қалды. Бүгінгі ғылым прагматизмге толы. Оған мол қаржы жұмсау мәселенің ең оңай жағы ғана. Түптөп келгенде, ғылымды лайықты қаржыландыра отырып, мемлекеттің, халықтың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға қолжеткізу, жұмсалған шығынның орнын толтырумен шектелмей, одан кем дегенде 4-5 есе көп қайтарымымен пайда табу әлемдік тәжірибеде әбден дәлелденген факт. Мұнсыз дамудың келесі міндеттері шешілмейді.

Пайда алу мен прагматизмнен қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар, оның белді саласы тарих ғылымдары да тыс қала алмайды. «Абай жайын зерттеушілерге» деген мақаласында ұлы Мұхтар Әуезов былай жазған екен: «Абай сөзі деген сөз бір-ақ сөз болса да, Абайша шықса, жарасады. Абайдың Абайлығы да сонда шығар. Осы Абай өлеңдерінің санын көбейтейік деп өзеурегенше, бар сөзінің кенеуін кетірмейік деп ойланайық. Абай сөзін көбейтеміз деп, көбік етіп алмайық».

Отан тарихын да көбікке айналдырып алмағанымыз абзал. Өткеннің қыры мен сырына үңілген әрбір еңбек бай деректік негізімен, теориялық өресімен, толерантты мазмұнымен оқырманның танымын тереңдетіп, тәрбиесін түзегеніне қоса, қоғамымыздың бірлігі мен татулығын нығайта алады. Осылар берісі – сұранысқа ие болып, әрісі – экономикалық прагматизмге дөп келгенде ғана «жазғандарым көбік те болса, көп болсын» дейтіндердің, рулық-тайпалық санадан аспай қалғандардың сандырақтауы

мен далақтауы құр мақтаншақтыққа, бекер мал шашпаққа айналады. Нарық заманында тарихты білмей немесе қасақана тыйым салынған арнаға бұрғысы келетіндерді тезге салудың екі-ақ жолы бар: бірі – Конституция баптарына, тиісті заңдарға сүйену, екіншісі – кінәліні теңгемен жазалау. Қалыптасқан мемлекетіміздің стратегиялық бағытына нұқсан келтіретін тарихи еңбектерге цензура ұйымдастыруды, қуғын-сүргінге салуды аңсап отырған жоқпыз. Алайда «қотыртайдай» шектен шыққан зерттеусымақ авторы мен жариялаушысына қомақты айыппұл салуды өркениеттік негізде реттей алсақ, жауапкершілік деңгейі әлдеқайда өсетініне кәміл сенемін. Демек, «Қазақстан - 2050» стратегиясында Елбасымыз тиянақтаған: «Авторлық құқықтар мен патенттер мәселелерін реттейтін заңнаманы қайта қарау. Үкімет 2014 жылдың соңына дейін бұған дейін берілген барлық патенттер мен тіркелген авторлық құқықтарды олардың коммерциялануының ықтималдығы жөнінен талдаудан өткізуі қажет», деген тапсырма тарихшыларға тікелей қатысты.

Ғалымның моралдық жан-дүниесі кіршіксіз таза болғанда ғана оның қаламынан зияны жоқ, сауабы, «пайдалы әсер коэффициенті» зор еңбек шығады. Ендеше, біздер, аға ұрпақ, ғылымға келген әрбір жастың адами-имандық қасиеттеріне де мән бергеніміз жөн. Қазір мемлекеттік қызметшілер үшін ар-ождан кодексі түзілген жоқ па! Ғалымдарға да ар-ождан кодексі керек-ақ.

Қазақстанда Отан тарихының сан-салалы - тіл, әдебиет, өнер, экономика, философия, саясаттану, дінтану, археология – мәселелерімен айналысатын қоғамдық-гуманитарлық ғылыми-зерттеу институттары (ҒЗИ) көп емес, оңға да жетпейді. Кейбіреулерінде 40-50 ғана зерттеуші жұмыс істеуде. Мұншалықты шағын күшпен іргелі нәтижеге қол жеткізу оңай емес. Жас ғалымдардың еңбекақысы да әлі мардымсыз. Соған қарамастан ғылымдағы зиялы қауымның елге, оқырмандарына бергені де, берері де мол. Міне, осынау құштарлықты ұштай түсу үшін бірқатар ЖОО-ларға берілген «ұлттық» мәртебені қоғамдық-гуманитарлық ҒЗИ-ларға да қолданса артықтық етпес еді.

Ғылыми атақ-дәрежесі бар тарихшылардың басым бөлігі ЖОО-ларда шоғырланған. Алайда облыстардағы профессор-оқытушылардың ғылыми жобаларға араласуы мардымсыз. Жағдайды түзеу үшін ЖОО-лар мен ҒЗИ-лар бірлескен шығармашылық зертханаларды уақытша ашса, білім мен ғылым кіріге түсер еді. Ал тарихтан PhD мамандар даярлайтын университеттер педагогикалық жүктеменің 15-20 пайызын ҒЗИ ғалымдарымен бөліскеннен еш ұтылмайды.

Тарихты оқыту, зерттеу, насихаттау ісіндегі іркілістерді тек сыртқы фактормен түсіндірсек, қатты қателесеміз. Тарихшылар қауымы әлемдегі, елдегі модернизациялау қарқынына ілесе алмай қалатынын мойындауымыз керек. Әлеуметтік-кәсіби тұрғыдан кемелденудің, жетілудің орнына осыдан 15-20 жыл бұрынғы білім қорымен жүрген әріптестеріміз бар. Өкінішке орай, бұларды ҒЗИ-да кездестіруге болады. Ежелгі және ортағасырлық тілдерді білетін тарихшылар жоқтың қасы. Осыдан да шығар кәсіби тарихшы болмай-ақ, тарихи өзекті тақырыптарға том-том кітап жазушылар пайда болды. Ұлттық тарих ғылымының абыройын асқақтатқан Ө.Марғұлан, Е.Бекмаханов, С.Ибрагимов, Г.Дахшлейгер, Б.Сүлейменов, Е.Масанов, Т.Елеуов, Ө.Тұрсынбаев тұсында тарихшылар үйін «қонағы» билемеген еді. Жақсылық көрсек те, жаманшылық көрсек те өзімізден болып тұр.

Тәуелсіздік пен тарих – тамырлас. Тәуелсіздіксіз тарих оңалмайды, тарихсыз тәуелсіздіктің қадір-қасиеті ашылмайды. Ендеше біздер, тарихшылар, ұлы міндетке сай еңбек етейік.

Әдебиет – ардың ісі деген сөз бар. Ұлт тарихын жазу – ердің ісі. Уақыт артқан міндет үдесінен шығу баршамыз үшін әрі абырой, әрі жауапкершілігі аса зор тағдыранықтағыш сәт. Отан тарихын елестен арылтып, ақиқат тұжырымдарымен көмкере білген ғалымдарымыздың жүзі қашанда жарқын. Олар «ер» деген атаққа лайық.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ КАЗАХСТАН И МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО KAZAKHSTAN AND THE WORLD COMMUNITY

УДК 297.17

А.А. Гафаров

(Казанский (Приволжский) федеральный университет,
кафедра политической истории Института истории Казанского (Приволжского)
федерального университета, к.и.н., доцент, Казань, Россия)

Фактор тюрко-мусульманской солидарности в освободительном движении народов Российской империи (XVI – начало XX вв.)

Аннотация

В статье исследуются процессы формирования традиций освободительного движения тюрко-мусульманских народов Российской империи (XVI – начало XX вв.). На основе изучения источников (дипломатических документов, законов и постановлений российского правительства, мемуарной литературы, периодической печати, произведений народных лидеров и др.) автор пришёл к выводу о значимой роли этно-конфессионального фактора, предопределившего широкие апелляции российских мусульман к единоверцам и соплеменникам, как за границей, так и внутри страны. Они опирались на глубинные представления о религиозном единстве и единых этнических корнях тюрко-мусульманских народов.

Ключевые слова: Российская империя, мусульманские народы, освободительное движение, тюрко-мусульманская солидарность.

Вплоть до конца XIX в. Российская империя расширяла свои границы за счёт поглощения территорий мусульманских соседей. В ходе кровопролитных войн были захвачены Казанское (1552), Астраханское (1556), Сибирское (1581-1598), Крымское (1783) ханства. Ногайской Орде, а впоследствии и казахским жузам пришлось признать вассальную зависимость от России. В первой четверти XIX века ей удалось закрепиться в мусульманском Закавказье. Последующее «долгое победное шествие (русского оружия – А.Г.) по кровавому полю» [1, с. 207] привело к падению Северного Кавказа, разгрому конфедерации горских народов. Военные экспедиции Черняева М.Г., Кауфмана К.П., Скобелева М.Д. в 1864–1885 гг. разбили и подчинили Кокандское, Хивинское ханства, Бухарский эмират и туркменские земли.

Российское государство, ранее многих других вставшее на путь формирования колониальной империи, к рубежу Нового времени оставалось отсталой феодально-бюрократической страной, исповедующей наиболее варварские методы эксплуатации покорённых народов. Захват Казанского ханства положил начало не только становлению самой обширной континентальной империи, но эпохе практически не прекращающихся освободительных войн, потрясавших государственные устои, начиная с середины XVI в. до самого конца российского царства. В ходе этой борьбы ярко проявилась специфика освободительного движения мусульманских народов, связанная с идеей единства мусульманского мира, приоритета религиозной солидарности над общинными, этническими и государственными различиями.

Обращения за помощью к соплеменникам и единоверцам в борьбе с растущими амбициями московского государства прослеживаются уже с конца XV – начала XVI вв. Так, казанский хан Мухаммад-Амин (1484-1485, 1487-1495, 1502-1518) в письмах к крымскому правителю обращался «с просьбой помочь ему в борьбе с Москвой» [2, с. 75]. Арест и ссылка казанского хана Абдул-Латифа (1495-1502) (брата Мухаммад-Амина и пасынка крымского хана) привели к обострению крымско-московских отношений. 29 декабря 1508 г. крымские послы представили шертную грамоту от имени

крымского хана Менгли-Гирея, его жены Нур-Султан и царевича Мухаммад-Гирея, гарантирующую лояльность Абдул-Латифа и ходатайствующую об его освобождении [3, с. 38]. В этот же день Абдул-Латиф подписал шертную грамоту «о послушании». Опальный хан рассчитывал не только на освобождение, но и на престол Астраханского ханства. Компромиссом стал указ о пожаловании ему во владение г. Юрьева [4, с. 30-32]. Поскольку цель не была достигнута, в 1513 г. к Василию III обратился уже турецкий султан Селим I с просьбой отпустить пленённого хана в Крым [3, с. 53-54]. Но и это послание, переданное князем Мангупским Феодоритом Камалом, не возымело успеха: Абдул-Латиф умер в Московии в 1517 г.

Помимо покровителей «промосковской группировки» с аналогичными просьбами в Москву направлялись сторонники «восточной партии». Сибирский хан Ибрагим Ибак неоднократно обращался (1489, 1493) к Ивану III с требованием освободить ранее свергнутого казанского хана Ильгама (1479-1484, 1485-1487) [5, с. 6, 14] (сводного брата Мухаммад-Амина и Абдул-Латифа), обещая за это союз и дружбу. Впрочем, и эти попытки были безуспешны. Не станет преувеличением утверждение, что Москва в этот период серьёзно воспринимала лишь «звон оружия». В этом духе выдержано письмо Сибирского хана Кучума к Фёдору Иоанновичу: «с ногами я в союзе, и если с двух сторон станем, то плохо будет московскому владению» [6, с. 27].

Последующее крушение Казанского ханства Ш. Марджани во многом связывает с ошибочной политикой турецкого султана Сулеймана I. «Турции, – по мнению Марджани, – следовало присоединить к себе Казанское и Астраханское ханства, что способствовало бы увеличению её территорий... Они могли составить одну общность с турками, так как были близки к ним по этносу, мазхабу и религии. В этом случае Крым автоматически стал бы территорией Османской империи. Однако турецкая администрация придерживалась другого мнения, она хотела завоевать славу не присоединением старых, а завоеванием новых территорий. Они не учли, что с присоединением татарских земель к ним отошла бы даже Венгрия. Турецкая администрация в общем и султан Сулейман в частности допустили политическую ошибку, которой не преминула воспользоваться Россия» [7, с. 161].

На курултае, состоявшемся в 1565 г. в Крыму, было принято решение об освобождении Казани и Астрахани. В Стамбул и Бахчисарай сплошным потоком прибывали депутации и посольства не только от казанцев, астраханцев, ногаев, но и от черкесов, луговых марийцев, из Хивы и Бухары с призывами помочь завоеванным татарским юртам [8, с. 598-601]. Непосредственной реакцией на эти призывы стал поход крымско-турецкого войска в 1569 г. Под руководством великого визиря Соколлу была даже предпринята попытка прорыть канал между Доном и Волгой, чтобы перебросить на Волгу турецкие корабли. Однако это довольно сложное гидротехническое мероприятие, как и сам поход на Астрахань завершились неудачей.

Турция, скованная в этот период «египетскими, персидскими, венгерскими делами», не могла оказать реальную военную помощь, поэтому подталкивала к активным действиям крымцев. В 1571 г. войска крымского хана вновь вторглись в пределы московского царства. Разоряя Москву, Девлет-Гирей писал русскому царю: «Жгу и пустошу всё из-за Казани и Астрахани, а всего света богатства применяю к праху надеясь на величие божие... отдай наши юрты – Астрахань и Казань; а захочешь казною и деньгами всесветное богатство нам давать – не надобно; желание наше – Казань и Астрахань» [8, с. 607-608]. Турецкий султан Селим II также потребовал освобождения Казани и Астрахани (1571), в противном случае угрожая новым вторжением. В этот же день был отправлен приказ к Девлет-Гирею готовиться к походу «до реки Оки» [9]. Однако последующие неудачные действия крымского войска в 1572 г. позволили Москве занять более твёрдую позицию.

Надежды на Крым в XVI – XVII вв. были отнюдь не случайны. Анализ документов русско-крымских отношений, переводов татарских оригиналов, сделанных Х. Файзхановым, показывает, что отношения «Крыма и России не были паритетными, Крымскому юрту даже в XVII в. принадлежала доминирующая роль». «Так называемые договоры на самом деле до конца XVII в. оставались пожалованиями (ярлыками) ордынско-крымского двора двору московскому», а «так называемые поминки, их татарское название «тиеш», были не чем иным как данью, которая вывозилась в Крым до 1685 г. и которая была отменена специальным пунктом русско-турецкого Константинопольского договора 1700 г.» [10, с. 148].

Планы помощи поверженным татарским государствам также прослеживаются в политике Казахского, Бухарского ханств и Ногайской Орды. Правитель Большой Ногайской Орды Урус (1578-1590) «в 1581-1584 гг. поддержал восставших казанских татар, дал им оружие» [11, с. 601]. История появления служилого казахского царевича (в будущем касимовского хана) Ураз-Мухаммада при московском дворе, в данном отношении, весьма показательна. В грамоте Фёдора Иоанновича

казахскому хану Тевкелю об этом сказано: «А как изменил нам Кучум, царь сибирский, и мы за его неправды посылали на него рать свою и его с юрта наши люди согнали, и в то время брат ваш Ураз-магмет-царевич (Ураз-Мухаммад – А.Г.) попал в руки нашим ратным людям» [12, с. 357]. Впоследствии в записи посольского приказа 1594 г. о переговорах служилого царевича Ураз-Мухаммада с послом казахского хана Тевкеля отмечаются уже «происки» Бухарского ханства и правителей ногайских орд: «Бухарский царь (Абдулла-хан (1557–1598) – А.Г.)... а ныне, с Ногаи соединясь, хочет поставить в Сарайчике город (крепость – А.Г.). А как в Сарайчике город поставит, тулды будет и Астороханью прихлашати» [12, с. 354].

Смута, охватившая в начале XVII в. Российское государство, казалось, поставила под сомнение целостность новоявленной империи. Возможность этноконфессионального распада России с беспокойством воспринималась не только в Москве, но и Варшаве. Польский король Сигизмунд с нескрываемым опасением писал своим сторонникам: «Остерегайтесь разделения Московского государства... Вам же известно, что Астрахань, Казань и другие татарские города, договорившись между собой, якобы решили подчиниться персидскому шаху. Казань, Астрахань, марийцы, степные города, города вдоль реки Белой и сибирские города, Пермь и Вятка не подчиняются нашим грамотам, не прислушиваются к нашим выступлениям, и нашему сыну крест не целуют» [13, с. 131]. (Следует отметить, что касимовский хан Ураз-Мухаммад в этой сложной обстановке после взятия Касимова войсками Василия Шуйского счёл за благо перейти на сторону Сигизмунда.)

Позднее касимовскому воеводе предписывалось (1651) строго надзирать за касимовским царевичем и его людьми, чтобы не допустить «им иметь какие-либо сношения с магометанами других государств»: «Велено им (воеводам – А.Г.) беречь и разведывать того, чтоб к Касимовскому Царевичу и к людям его из которых бусурманских Государств, или от Ногайских людей, и от Черемисы, о каких делах присылки, или совета и с Царевичевыми сеиты и с иными людьми советаж и ссылки не было». «А которые послы, или посланники и гонцы Кизильбашские и Бухарские, Юргенские и Ногайские поедут... мимо Касимова: и ему того беречь накрепко, чтоб послы, и посланники, и гонцы, и люди их к Касимовскому Царевичу в город не посылали, и люди б Царевичевы к ним не ходили, и видеться с ними и разговаривать ни чём без Государева указа не давать» [14, с. 254].

И в дальнейшем надежды на мусульманскую и тюркскую солидарность продолжали жить, подкрепляемые кровопролитными столкновениями России на южных рубежах. Например, «сеитовский бунт» (1662–1663) и последующие восстания башкир неизменно получали поддержку казахов. Позднее один из предводителей тюрко-башкирского национально-освободительного движения Султан Мурат (сын каракалпакского хана Кучука, потомок хана Кучума был избран башкирским султаном) в 1708 г. посетил Крым и Стамбул, лично встретился с крымским ханом и турецким султаном, «чтоб их (башкир – А.Г.) приняли к себе в союз» [15, с. 391–393]. Валиди А.-З. приводит письмо Османского правителя (1716) к башкирскому хану Каипу Мухаммету, где султаном выражается поддержка освободительному движению [16, с. 110]. Казанский губернатор Волынский А.П., высказывая опасения на счёт башкир («ежели учинится (война – А.Г.) с турками, то оной народ не токмо может нанести государству вред, но и великое учинит разорение»), докладывал, что в 1724 г. были задержаны в калмыцких улусах башкиры, которые «посланы были для согласия к крымским и к кубанским татарам» [15, с. 399–400].

На помощь соплеменников и единомышленников надеялись также участники татаро-башкирского восстания 1755–1756 гг. Оренбургский губернатор Неплюев И.И. в своих «Записках» вспоминал: «в самое ж то время в Казанскую губернию к татарам, так и киргиз-кайсацкому народу, кочующему за Яиком, таковыя ж письма (от башкир – А.Г.), в коих назначен был день и час к начатию сего возмущения; почему вдруг по предписанному времени весь башкирский народ взбунтовался», а «киргизцы (казахи – А.Г.) начали производить набеги... для вспоможения башкирцев» [17, с. 145–146]. После поражения восстания «башкирцев с жёнами и детьми (за Яик к казахам – А.Г.) перебралось более 50000 душ» [17, с. 155]. Имперская администрация изначально стремилась разделить тюрко-мусульманские народы, опасаясь их солидарности в борьбе против колониального гнёта. Неплюев И.И. открыто признавался, что потратил немало усилий «на искоренение той надежды, которую башкирцы на киргизов (казахов – А.Г.) имели», чтобы посеять «вражду между теми народами, что Россия навсегда от согласия их может быть безопасна» [17, с. 155, 161].

Руководитель восстания Батырша в письме к императрице Елизавете Петровне писал: «Из года в год и изо дня в день передаются слухи о приходе войск из мусульманских стран. Если Бог доведёт нас до этой надежды, то и мы, если будет угодно Богу, что-нибудь предпримем» [18, с. 93]. «Слышны вести о том, что страны ислама помогут здешним мусульманам; возможно, что это непременно осуществится: вести о жалобах здешних мусульман на притеснения их веры и жизни, а также о том, что со стороны

русского падишаха, властвующего над ними, не оказывается им никакой справедливости и милости, и о том, что многих мусульман коварством и насилиями совращают с веры и губят, – многократно доведены до сведения правителей и султанов мусульманских стран» [18, с. 83]. Румянцев П.А. в письме (1775) к казанскому губернатору сообщал, что в ноябре 1774 г. на Тамани в Едичкульской орде, затем в Крыму у хана Девлет-Гирея объявились два казанских татарина, которые «абвещая в тех народах разширающиеся в России успехи бунтавщика Пугачёва: ани там пранесли, что самозванец войска имеет до 300000, а наиболее из Кивии, Буковара (Хивы и Бухары – А.Г.), каракалпаки, башкирцы, киргизы, китайцы, бывшие за Волгою калмыки и татара казанские». Он также добавил, что «министерство Порты часто имеет советы с недавно там обретающимися татарами», которые возможно «суть те самые» [15, с. 44 1].

Надежды, связываемые с Турцией, опирались на изначально сложившуюся традицию восприятия духовно-светской власти халифа. То, что пятничная проповедь (хутьбе) в Казани в первой половине XVI в. читалась во имя турецкого султана, свидетельствует о том, что мусульмане Казанского ханства уже тогда воспринимали султана в качестве халифа. [2, с. 79; 7, С, 15 1]. Вплоть до начала XX в. считалось, «что османский султан является в то же время Халифом мусульман, то есть, духовным лидером» [19, с. 129]. Начиная с XVI в. в переговорах с Москвой активно звучит тема покровительства Османской Порты «северным мусульманам» и Москвы – христианам. «По Кайнарджийскому договору Россия получила протекторат над православными христианами, проживающими на территории Османской империи в то же время султан Высокой Порты брал под своё покровительство мусульман России» [20, с. 87]. Подобные ссылки на Кючук-Кайнарджийский договор (1774) стали общим местом в литературе, посвящённой данному аспекту. Однако изначально данное право турецкого султана согласно букве Кайнарджийского договора относилось, прежде всего, к народам Крымского ханства: «в духовных же обрядах (они – А.Г.), как единовверные с мусульманами, в рассуждении его султанского в-ва, яко верховного калифа магометанского закона, имеют сообразовываться правилам, законом их предписанным» [12, с. 81]. В Изъяснительной конвенции 1779 г. положение об «утверждении» было заменено на «духовное благословение» халифа. «Всероссийская Империя... соглашается, чтоб Ханы Татарские, по избрании и возведении их на Ханство, целым обществом народа своего, как от себя, так и от подвластной им области присылали к ней (Порте – А.Г.) Депутатов с Магзарами (всенародными петициями, коллективными прошениями – А.Г.) в приличных терминах, по установленной ныне единожды навсегда примерной формы, с торжественным признанием в особе Султанской Верховного Калифейства Магометанской веры, а потому и с прошением духовного его благословения, как Хану, так и всей нации Татарской чрез присылку к ним таких благословительных грамот, каковые свойственны быть могут для области вольной и независимой, а притом единовверной с Турками» [21, с. 80 1]. После окончательной аннексии Крымского ханства в 1783 г. это положение де-факто распространилось на остальные мусульманские народы Российской империи. И хотя в последующих документах данное положение юридически не подтвердилось, «с воздействием духовного авторитета дома Османов на российское мусульманство» приходилось считаться вплоть до окончательной ликвидации халифата в 1924 г. [22, с. 26].

Соответственно в ещё большей степени власти пытались максимально изолировать российских мусульман от контактов с зарубежными единовверцами. В 1746 г. был издан сенатский указ «о запрещении кизлярским и астраханским татарам вступать в родственные связи с заграничными народами магометанского вероисповедания» [23, с. 594-595]. Политическая подоплёка указа (несмотря на неясные экономические мотивировки) очевидна, учитывая непрерывные восстания в мусульманских регионах. Так же далеко не случайно, российское правительство, начиная с захвата поволжских ханств, неоднократно закрывало границы для осуществления хаджа. В 1822 г. на ходатайство генерала Ермолова А.П. было сказано: «Император высочайше признать изволил удобность запретить на время жителям мусульманских областей наших ездить в Мекку на поклонение» [22, с. 55]. В 1843 г. военный министр Чернышев А.И. рекомендовал оренбургскому генерал-губернатору: «отклонять богомольцев от путешествий в Мекку и Медину под разными благовидными предложениями» в виду того, «что многие из них по возвращении после поклонения магометанской святыне производят неблагоприятное для нас влияние на своих единовверцев» [22, с. 73]. После оккупации Туркестана, вновь был введён временный запрет на паломничество в Мекку. Миропиев М.А. (как и Остроумов Н.П. – видный деятель миссионерско-просветительского направления в Туркестане), разоблачая «политический вред» хаджа, выразил даже надежду на издание «постоянного запрета путешествия мухаммедан в Мекку» [24, с. 438]. (Данный запрет (под благовидным предлогом эпидемии холеры в Аравии) продлился в итоге до 1900 г.) В результате «наши единовверцы, – как писала турецкая газета «Тэрджумани Хакыкат», –

поневоле должны отказываться от исполнения религиозного долга... и общения со своими братьями по вере» [25].

Потеря государственности мусульманами, хотя и привела к уничтожению официальных политических контактов, тем не менее, сохранились тайные традиционно-структурированные суфийские связи недоступные для полицейского контроля. По линии тарикатов шла не только передача духовных традиций, но и поддерживались непрерывные международные контакты. Например, паломничество ваисовского активиста Юсуфа Файзуллина проходило в 1894 г. через накшбандийские центры (Афганистана, Индии, Хиджаза) и сопровождалось активными политическими переговорами [26, с. 128]. Казем-Бек Ал.К. отмечает тайные и явные сообщения «дагестанцев и их духовных лиц с духовными лицами малой Азии и Турции с одной стороны, и Бухары и Туркестана с другой», утвердившиеся с конца XVIII – начала XIX вв. «Бухарские шейхи неоднократно приезжали в Дагестан через Астрахань и преподавали там правила тариката. Нередко дагестанские духовные лица через малую Азию путешествовали в Мекку, оттуда в Туркестан и на возвратном пути, через Бухару, в караванах приезжали в Оренбург и в Астрахань и затем возвращались в своё отечество. Таким образом, муриды значительно умножались» [1, с. 204]. Несмотря на крайнюю политическую неоднородность, суфизм в разные периоды неоднократно становился идеологией антиколониальной борьбы (санусийа, кадирийа, Шамиль, андижанское восстание ишанов, восстание казахов и киргизов в 1916 г. и т.д.) Не случайно, Позднев П., исследователь суфизма считал, что «дервиши, как доказывает история, способны быть самыми опасными и неуловимыми политическими агитаторами против существующих порядков» [27, с. II]. За возбуждение «антирусских настроений» «русские вынуждены были арестовывать их (дервишей – А.Г.) как политических преступников» [27, с. 322].

Например, когда в 1824 г. «для избавления от саранчи крымское духовенство выписало из Турции одиннадцать шейхов», то опасавшееся «политической пропаганды в пользу Турции, которую эти шейхи могли проводить», российское правительство распорядилось выслать их обратно в Турцию [28, с. 38]. Опасаясь распространения радикальных идей, российское правительство потребовало (1848) перевести заключенного Баба (основателя секты бабидов) в глубь иранской территории, подальше от российской границы. Это было сделано в соответствии с положениями ст. XIV Туркманчайского договора (1828), где оговаривалось требование «воспретить пребывание (пограничных областях – А.Г.) тем лицам, кои ныне или впоследствии будут поименно российским правительством означены... сие условие имеет и будет иметь силу только к лицам, носившим публичные звания или имеющим некоторое достоинство, каковы суть: ханы, беки и духовные начальники или моллы, кои личным примером, внушениями и тайными связями могут иметь вредное влияние на прежних своих соотчичей» [12, с. 320].

После подавления восстания под руководством Батырши и Пугачёвского бунта освободительное движение мусульманских народов, казалось бы, на время затихло. «В Казани было наружно тоже всё спокойно...» [29, с. 39]. Не случайно, глашатай газавата на Северном Кавказе, Кази-Мухаммед (предшественник Шамиля), призывая к джихаду, в своей хутбе бросил упрёк мусульманам России в том, что они полностью покорились неверным [1, с. 233]. Большие надежды в среде отечественных мусульман породила Крымская война (1853-1856). Главнокомандующий российскими военными силами в Крыму кн. Меншиков А.С. докладывал императору, что крымские татары настроены в пользу турок: «о могущем быть... возмущении татар» [30, с. 120]. Однако восстание не случилось.

Аналогичные настроения были и у казанских татар. Среди них проявилась «уверенность, что пора уже Казанскому Царству восстановить свою самостоятельность, – извещает официальное издание МВД, – в минувшую восточную войну татары выказали много холодности к делу русского правительства; из числа рекрут, взятых тогда по одному Мамадышскому уезду бежало до 200 человек при посредстве богачей; вообще татары говорили, что сражаться против единоверных турок запрещает им совесть» [31, с. LXI]. Татары внимательно следили за ходом войны, за успехами и неудачами турок. В некоторых татарских селениях Казанской губернии ждали даже султана в Казань для восстановления самостоятельности татар. 1861 г. черкесы (решением меджлиса) отправили в Стамбул посольство с просьбой о заступничестве.

Очередная русско-турецкая война (1877-1878) вновь всколыхнула весь мусульманский мир. Развёрнутое в Стамбуле священное знамя пророка [32] произвело «сильное возбуждение между магометанским населением». Турецкое правительство обратилось к российским мусульманам с призывом выступить против неверных. В прокламации к турецким морякам в частности говорилось о необходимости «протянуть руку нашим единоверцам, которые соединяясь с нами, снова получат свои законные права, которых они лишены теперь» [33]. Другое воззвание, напечатанное в официальной

стамбульской газете «Бассирет», было обращено непосредственно к татарам Крыма и к горцам Кавказа [34]. Из Анатолии, по сообщению венской «Presse», отправилось «много дервишей на Кавказ, чтобы постараться побудить тамошнее мусульманское население к восстанию» [33]. Весной 1877 г. началось восстание горцев на Северном Кавказе.

В отношении казанских татар и башкир (ещё накануне войны) полковник жандармского управления сообщал уфимскому губернатору, что «в случае объявления Россией войны Турции башкиры и татары хотят составить партию для правильного возмущения и выразить своё противодействие правительству» [35, с. 44]. «Во время самой войны по татарским и вообще инородческим сёлам тайно бродили разные турецкие подданные, собирая пожертвования, возбуждая инородцев к восстанию в случае успехов Турции» [36]. О том, что «таковые «настроения умов» были» [35, с. 45] свидетельствует последовавшее восстание мусульман Поволжья и Приуралья. Под подозрением властей были отнюдь не только чеченцы и татары. С началом русско-турецкой войны был издан указ и о закрытии азербайджанской газеты «Икинчи». Остроумов Н. в итоге констатировал, что «во время всех почти войн с Турцией, там и здесь возникали волнения среди мусульман, которые обезпокоивали русские власти» [37, с. 99].

В Средней Азии во второй половине XIX в. разворачивается мощное антиколониальное движение: восстание Джан Гуджи Нурмухамедова на Сырдарье (1856), Самаркандская оборона (1868) и связанное с ней движение в Бухаре и Шахризьябском бекстве, восстание Мангышлакских казахов (1870), попытка восстания в Сырдарьинской области во главе с ишаном Иш-Магометом (1871), восстания в Коканде (1875-1876), в Фергане (1878, 1882, 1885), в Ошском (1882) и Кокандском (1892) уездах, «холерный бунт» в Ташкенте (1892), Андижанское восстание (1898) и др. Вожди восстаний также рассчитывали на помощь мусульманских соседей [38, с. 40]. Лидер знаменитого Андижанского восстания Минтюбинский ишан Мадали после задержания показал, что за год до выступления написал письмо турецкому султану, где описал «печальное положение» мусульман края. «И, по его словам, в нынешнем году получил ответ халифа, в котором последний назначил его своим помощником» [39].

Формой антиколониального противодействия изначально была консолидация мусульман на религиозной почве. Страстный призыв аль-Афгани к объединению всех мусульман (для борьбы против колониального господства европейских стран) нашёл широкий отклик в среде мусульманской интеллигенции. Корреспонденция из Стамбула («Новое время», 1881) обращает внимание на антиколониальный характер исламистского движения: развернувшаяся в мусульманском мире «проповедь «единства ислама» представляется в качестве «последнего средства спасения от козней европейцев» [25]. «Новое время» также приводит «почти in extenso» (полностью – А.Г.) публикацию турецкой газеты «Тэрджумани Хакыкат». Она начинается с лозунга «Единство ислама наша непреложная исповедь!» и выражает уверенность, что «этот спасительный клич встретит отголосок во всех населяющих земной шар последователях ислама». Призывая всех «мусульман к единодушному отпору европейцам», автор призвал преодолеть вражду между суннитами и шиитами: «наступила пора для правоверных стать единым телом и единым духом» [25]. «Персидская газета «Ахтэр» с радостью приветствовала такой взгляд на единство ислама и перепечатала на своих столбцах в переводе статью, в которой трактовались о мусульманском единстве и, таким образом, довела высказанные воззрения до сведения даже мусульман Средней Азии» [25].

В России проблема тюрко-мусульманского единства воспринималась не менее остро. Азербайджанский просветитель и драматург М.Ф. Ахундов в письме к Зардаби (1877) с болью в душе писал: «Нет у нас и единения. Мусульмане, населяющие Кавказ, расчленены на две секты: половина их – шииты; другая – сунниты. Шииты ненавидят суннитов, те терпеть не могут шиитов, между ними царствует антагонизм. Никто из них друг друга слушать не хочет, где же быть единению-то?» [40, с. 285]. Хотя, как отмечал татарский просветитель Г. Фаизханов: «Сегодня все мусульмане, проживающие на территории Казани, Нижнего Новгорода, Рязани, Тамбова, Пензы, Симбирска, Самары, Саратова, Астрахани, Оренбурга, Уфы, Перми, Вятки, и все правоверные, живущие в Крыму, Казахстане, Сибири, а также местное население Самарканда, Хивы, Коканда, Ташкента, Туркестана и половина мусульман Кавказа – все эти перечисленные народы одной крови и одного племени, дети одного тюркского предка» [41, с. 13].

Лозунги о единении мусульман нашли широкое отражение на страницах «Тарджемана», который активно способствовал консолидации освободительного движения тюрко-мусульманских народов в России. «Преодоление разобщенности» – останется главным религиозно-политическим лозунгом и в начале XX в. Просветители братья Бобинские на мусульманских съездах в Нижнем Новгороде и Мензелинске (1905–1906) подняли вопрос об объединении всех мусульман и прекращении вражды

между сунитами и шиитами [42, с. 106, 112]. Важную роль в примирении между мусульманскими общинами сыграли также видные шиитские улемы: ахунд Абдуссалам Ахундзаде (шейхульислам, 1880-1907), ахунд Мирза Абу Тураб Ахундзаде, ахунд Юсиф Талыбзаде и др. Фитрат, призывая к единению «со всеми мусульманскими обществами», предложил считать «мусульманами всех, кто признаёт символ веры..., к какой бы секте они не принадлежали» [35, с. 314]. Огромное влияние идеи аль-Афгани и Абдо оказали на Р. Фахретдина. Не случайно, в 1917 г. (в период ожесточённых споров о путях самоопределения мусульманских народов) самый обширный очерк рубрики «Знаменитые люди и великие события» журнала «Шура» (растянувшийся на десять номеров) он посвятил именно аль-Афгани [43], которого считал своим идейным учителем. Р. Фахретдин (как М. Бигиев и др.) выступил видным теоретиком концепции «общественного союза» мусульманских народов.

Для реализации этой идеи прикладывались немалые практические усилия. Бартольд В.В. отмечал, что создаваемые мусульманские общества (согласно Указу от 4 марта 1906 г. «О временных правилах об обществах и союзах») «открывались татарами не столько для благотворительных целей, сколько для успеха идеи солидарности мусульманских народов» [44, с. 165]. (Если в 1903 г. в России существовало всего 8 мусульманских обществ, то к 1915 г. их будет уже 87.) Общественно-культурное движение стало мощным фактором становления общемусульманской партии «Иттифак ал-муслимин» (Союз мусульман, 1905-1906). Таким образом, ислам, зажатый «в стальные тиски» имперской политики, полностью влившийся в культуру и традиции мусульманских народов, «составил самую сущность их национального самоопределения» [45, с. 80-81].

«Память о сопротивлении, часто победоносном, которое вели их предки против русских завоевателей, – пишет Беннигсен А., – играет в сознании мусульман ещё более важную роль, чем воспоминания о великих империях, и является неотъемлемой частью народного достояния. Шамиль у кавказцев, сподвижник Пугачёва Салават Юлаев у башкир, хан Кенессары Касимов из Средней Казахской Орды, как Тамерлан или хан Едигей из Золотой Орды, не только стали примерами героизма, но, более того, национальными символами мусульман» [45, с. 82]. В ходе совместной освободительной борьбы тюрко-мусульманских народов выковывался потенциал будущей антиколониальной революции в России, начавшейся с грандиозного народного восстания в Центральной Азии в 1916 году. (Она хотя и не привела к полному освобождению, однако существенно снизила уровень имперского давления). Упорная совместная борьба мусульманских народов против колониального гнёта, вместе с тем, формировала определённые предпосылки для становления национальной идеологии, кристаллизации представлений об их будущности в стремительно меняющемся мире.

Литература

- 1 Мирза Александр Казем-Бек. Муридизм и Шамиль // Русское Слово. – 1859. – декабрь. – С. 182-242.
- 2 Губайдуллин Г.С. Из прошлого татар. (Оттиск из сборника «Материалы по изучению Татарстана», вып. II). – Казань, 1925. – С. 71-113.
- 3 Собрание государственных грамот и договоров. – М.: – Ч.V. – № 54, 62. – С. 38, 53-54.
- 4 Собрание государственных грамот и договоров, хранящееся в государственной коллегии иностранных дел. – М.: 1819. – Ч.II. – №№ 26-27 – С. 30-32.
- 5 Собрание государственных грамот и договоров. – Ч.III. – №№ 11, 25. – С. 6, 14.
- 6 Иловайский Д. Ермак и покорение Сибири // Русский вестник. – 1889. – Т. 204. – сентябрь. – С. 3-39.
- 7 Марджани Шихабутдин. Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар). – Казань: Издательство Фэн АН РТ, 2005. – Ч. I. – 255 с.
- 8 Соловьёв С.М. История России с древнейших времен. Т.3. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 809 с.
- 9 Два послания султана Селима II в Москву и Бахчисарай // Эхо веков – Гасырлар авазы. – 1995. – май. – С. 93-100.
- 10 Фаизов С.Ф. Значение наследия Хусаина Фаизханова в области крымско-татарской археографии для изучения истории Крымского юрта и русско-крымских отношений // Хусаин Фаизханов. Жизнь и наследие: историко-документальный сборник. – Нижний Новгород: Издательский Дом Медина, 2008. – С. 145-151.
- 11 Татарский энциклопедический словарь. – Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1998. – 703 с.
- 12 Под стягом России: Сборник архивных документов / Сост., примеч. А.А. Сазонова, Г.Н. Герасимовой, О.А. Глушковой, С.Н. Кистерева. – М.: Русская книга, 1992. – 432 с.
- 13 Газиз Г. История татар. – М.: Московский лицей, 1994. – 190 с.

- 14 ПСЗРИ. – Т. I. – № 65 (11 июля 1651 г.). – С. 254-255.
- 15 История Татарии в материалах и документах. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 503 с.
- 16 Валиди Туган. Башкортлар тарихы. – Өфе, 2005. – 299 б.
- 17 Неплюев И.И. Записки Ивана Ивановича Неплюева (1693-1773). – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1893. – 197 с.
- 18 Письмо Батырши императрице Елизавете Петровне. Текст. Транскрипция. Пер. на рус яз. Факсимиле / Сост., автор введ., коммент. и глоссария акад. Г.Б. Хусаинов / УНЦ РАН. – Уфа, 1993. – 250 с.
- 19 Айда Адиле. Садри Максуди Арсал / Пер. с тур. – М., 1996. – 357 с.
- 20 Ортайлы И. Россия и Турция // Российско-турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы. – М.: ИВ РАН, 2003. – С. 86-90.
- 21 ПСЗРИ. – Т. XX. – № 14851 (10 марта 1779 г.). – С. 800-805.
- 22 Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII – XX в.): Сборник материалов. – Сост. и авт. вступ. ст., предисл. и коммент. Д.Ю. Арапов. – М.: Наталис, 2006. – 480 с.
- 23 ПСЗРИ. – Т. XII. – № 9325 (27 августа 1746 г.). – С. 594-595.
- 24 Миропиев М. Религиозное и политическое значение хаджа или священные путешествия мухаммедан в Мекку для совершения религиозного праздника // Православный собеседник. – 1881. – Ч. II. – С. 77-120, 305-330, 435-438.
- 25 С. Вопрос мусульманского объединения. Константинополь, 1-го (13-го) октября // Новое Время. – 1881. – № 2016. – 8 (20) октября.
- 26 Шакуров К.Р. Общественно-политическая деятельность ваисовцев в ссылке // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2008. – Т. 150, кн. 1. – С. 126-132.
- 27 Позднев П. Дервиши в мусульманском мире. Исследование Петра Позднева. – Оренбург, 1886. – 334 с.
- 28 Климович Л. Мусульманам дают халифа. К панмусульманскому конгрессу в г. Иерусалиме в декабре 1931 г. – М.: ОГИЗ, Гос. антирел-е изд-во, 1932. – 95 с.
- 29 Фирсов Н.Н. Прошлое Татарии. – Казань: Изд-е Академич. Центра Татнаркомпроса, 1926. – 45 с.
- 30 Кн. А.С. Меншиков в рассказах его адъютанта А.А. Панаева, 1853-1854 гг. // Русская старина. – 1877. – Т. XVIII. – январь. – С. 109-134.
- 31 Список населённых мест по сведениям 1859 года. XIV. Казанская губерния. – СПб: Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел, 1866. – 237 с.
- 32 Новое время. – 1877. – № 416. – 27 апреля.
- 33 Русский мир. – 1877. – № 114. – 30 апреля.
- 34 Русский мир. – 1877. – № 113. – 29 апреля.
- 35 Климович Л. Ислам в царской России. Очерки – М.: ОГИЗ, Гос. антирел-е изд-во, 1936. – 407 с.
- 36 Из казанской епархии // Церковно-общественный вестник. – 1882. – № 55. – 25 апреля.
- 37 Остроумов Н. Суданский Махди и возникшее в 1881 году восстание суданских мусульман. 1889. извлечено из журнала «Странник» за 1890 г. – 99 с.
- 38 Галузо П.Г. Туркестан-колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г.). – М.: Изд-е Коммунистического Университета Трудящихся Востока, 1929. – 162 с.
- 39 Нападение на русский лагерь в Андижане // Казанский Телеграф. – 1898. – № 1647. – 4 июня.
- 40 Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. – Баку: Азернешр, 1982. – 340 с.
- 41 Фаизханов Г.Ф. Мухаррик аль-афкар (Двигатель мыслей) / Пер. с тат. И.Ф. Гимадеев; Вступ. сл. Г.С. Закиров. – Н. Новгород: НИМ Махинур, 2006. – 64 с.
- 42 Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. – М.: Безбожник, 1931 – 138 с.
- 43 Фәхрәтдин Р. Шәйх җамалетдин әл-Әфгани (Шейх Джамалетдин аль-Афгани) // Шура. – 1917. – № 14. – Б. 313-316, № 15. – Б. 337-341, № 16. – Б. 361-365, № 17. – Б. 385-388, № 18. – Б. 410-413, № 19. – Б. 457-461, № 20. – Б. 473-475, № 21. – Б. 481-483, № 22. – Б. 497-499, № 23-24. – Б. 513-517.
- 44 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1927. – 256 с.
- 45 Бенигсен А. Мусульмане в СССР // Панорама-форум. – 1995. – № 2 (октябрь). – С. 77-86.

References

- 1 Mirza Aleksandr Kazem-Bek. Muridizm i Shamil' // Russkoe Slovo. – 1859. – dekabr'. – S. 182-242.
- 2 Gubajdullin G.S. Iz proshlogo tatar. (Ottisk iz sbornika «Materialy po izucheniju Tatarstana», vyp. II). – Kazan', 1925. – S. 71-113.
- 3 Sobranie gosudarstvennyh gramot i dogovorov. – M.: – Ch.V. – № 54, 62. – С. 38, 53-54.
- 4 Sobranie gosudarstvennyh gramot i dogovorov, hranjawsesja v gosudarstvennoj kollegii inostrannyh del. – M.: 1819. – Ch.II. – №№ 26-27 – S. 30-32.
- 5 Sobranie gosudarstvennyh gramot i dogovorov. – Ch.III. – №№ 11, 25. – S. 6, 14.

- 6 Ilovajskij D. Ermak i pokorenje Sibiri // Russkij vestnik. – 1889. – T. 204. – sentjabr'. – S. 3-39.
- 7 Mardzhani Shihabuddin. Izvlechenie vestej o sostojanii Kazani i Bulgara (Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar). – Kazan': Izdatel'stvo Fjen AN RT, 2005. – Ch. I. – 255 s.
- 8 Solov'jov S.M. Istorija Rossii s drevnejshih vremen. T.3. – M.: Izda-tel'stvo social'no-jekonomicheskoj literatury, 1960. – 809 s.
- 9 Dva poslanija sultana Selima II v Moskvu i Bahchisaraj // Jeho vekov – Gasyrlar avazy. – 1995. – maj. – S. 93-100.
- 10 Faizov S.F. Znachenie nasledija Husaina Faizhanovav v oblasti krymsko-tatarskoj arheografii dlja izuchenija istorii Krymskogo jurta i rusko-krymskih otnoshenij // Husain Faizhanov. Zhizn' i nasledie: istoriko-dokumental'nyj sbornik. – Nizhnij Novgorod: Izdatel'skij Dom Medina, 2008. – S. 145-151.
- 11 Tatarskij jenciklopedicheskij slovar'. – Kazan': Institut Tatarskoj jenciklopedii AN RT, 1998. – 703 s.
- 12 Pod stjagom Rossii: Sbornik arhivnyh dokumentov / Sost., primech. A.A. Sazonova, G.N. Gerasimovoj, O.A. Glushkovoju, S.N. Kistereva. – M.: Russkaja kniga, 1992. – 432 s.
- 13 Gaziz G. Istorija tatar. – M.: Moskovskij licej, 1994. – 190 s.
- 14 PSZRI. – T. I. – № 65 (11 ijulja 1651 g.). – S. 254-255.
- 15 Istorija Tatarii v materialah i dokumentah. – M.: Socjkgiz, 1937. – 503 p.
- 16 Validi Tugan. Bashkortlar tarihy. – Æfe, 2005. – 299 b.
- 17 Nepljuev I.I. Zapiski Ivana Ivanovicha Nepljueva (1693-1773). – SPb.: Izdanie A.S. Suvorina, 1893. – 197 s.
- 18 Pis'mo Batyrshi imperatrice Elizavete Petrovne. Tekst. Transkrip-cija. Per. na rus jaz. Faksmile / Sost., avtor vved., komment. i glossarija akad. G.B. Husainov / UNC RAN. – Ufa, 1993. – 250 s.
- 19 Ajda Adile. Sadri Maksudi Arsal / Per. s tur. – M., 1996. – 357 s.
- 20 Ortajly I. Rossija i Turcija // Rossijsko-tureckie otnoshenija: is-torija, sovremennoe sostojanie i perspektivy. – M.: IV RAN, 2003. – S. 86-90.
- 21 PSZRI. – T.XX. – № 14851 (10 marta 1779 g.). – S. 800-805.
- 22 Imperatorskaja Rossija i musul'manskij mir (konec XVIII – HH v.): Sbornik materialov. – Sost. i avt. vstup. st., predisl. i komment. D.Ju. Arapov. – M.: Natalis, 2006. – 480 s.
- 23 PSZRI. – T.XII. – № 9325 (27 avgusta 1746 g.). – S. 594-595.
- 24 Miropiev M. Religioznoe i politicheskoe znachenie hadzha ili svjawn-nye puteshestvija muhammedan v Mekku dlja sovershenija religioznogo prazdnstva // Pravoslavnyj sobesednik. – 1881. – Ch. II. – C. 77-120, 305-330, 435-438.
- 25 S. Vopros musul'manskogo ob#edinenija. Konstantinopol', 1-go (13-go) oktjabrja // Novoe Vremja. – 1881. – № 2016. – 8 (20) oktjabrja.
- 26 Shakurov K.R. Obwestvenno-politicheskaja dejatel'nost' vaisovcev v ssylke // Uchjon. zap. Kazan. un-ta. Ser. Gumanit. nauki. – 2008. – T. 150, kn. 1. – S. 126-132.
- 27 Pozdnev P. Dervishi v musul'manskom mire. Issledovanie Petra Pozdneva. – Orenburg, 1886. – 334 s.
- 28 Klimovich L. Musul'manam dajut halifa. K panmusul'manskomu kongressu v g. Ierusalime v dekabre 1931 g. – M.: OGIZ, Gos. antirel-e izd-vo, 1932. – 95 s.
- 29 Firsov N.N. Proshloe Tatarii. – Kazan': Izd-e Akademich. Centra Tatnarkomprosa, 1926. – 45 s.
- 30 Kn. A.S. Menshikov v rasskazah ego ad#jutanta A.A. Panaeva, 1853-1854 gg. // Russkaja starina. – 1877. – T. XVIII. – janvar'. – S. 109-134.
- 31 Spisok naseljonnyh mest po svedenijam 1859 goda. XIV. Kazanskaja gubernija. – SPb: Izdan Central'nym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennih del, 1866. – 237 s.
- 32 Novoe vremja. – 1877. – № 416. – 27 aprilja.
- 33 Russkij mir. – 1877. – № 114. – 30 aprilja.
- 34 Russkij mir. – 1877. – № 113. – 29 aprilja.
- 35 Klimovich L. Islam v carskoj Rossii. Oчерki – M.: OGIZ, Gos. an-tirel-e izd-vo, 1936. – 407 s.
- 36 Iz kazanskoj eparhii // Cerkovno-obwestvennyj vestnik. – 1882. – № 55. – 25 aprilja.
- 37 Ostroumov N. Sudanskij Mahdi i voznikshee v 1881 godu vosstanie su-danskih musul'man. 1889. izvlecheno iz zhurnala «Strannik» za 1890 g. – 99 s.
- 38 Galuzo P.G. Turkestan-kolonija. (Oчерk istorii Turkestana ot zavoevanija russkimi do revoljucii 1917 g.). – M.: Izd-e Kommunisticheskogo Universiteta Trudjavihsja Vostoka, 1929. – 162 s.
- 39 Napadenie na russkij lager' v Andizhane // Kazanskij Telegraf. – 1898. – № 1647. – 4 ijunja.
- 40 Ahundov M.F. Izbrannye filosofskie proizvedenija. – Baku: Azerneshr, 1982. – 340 s.
- 41 Faizhanov G.F. Muharrir al'-afkar (Dvigatel' myslej) / Per. s tat. I.F. Gimadeev; Vstup. sl. G.S. Zakirov. – N. Novgorod: NIM Mahinur, 2006. – 64 s.
- 42 Arsharuni A., Gabidullin H. Oчерki panislamizma i pantjurkizma v Rossii. – M.: Bezbozhnik, 1931 – 138 s.
- 43 Fəhretdin R. Şəjh ?amaletdin əl-Əfgani (Shejh Dzhamaletdin al'-Afgani) // Shura. – 1917. – № 14. – B. 313-316, № 15. – B. 337-341, № 16. – B. 361-365, № 17. – B. 385-388, № 18. – B. 410-413, № 19. – B. 457-461, № 20. – B 473-475, № 21. – B. 481-483, № 22. – B. 497-499, № 23-24. – B. 513-517.
- 44 Bartol'd V.V. Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana. – L.: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1927. – 256 s.
- 45 Benigsen A. Musul'mane v SSSR // Panorama-forum. – 1995. – № 2 (oktjabr'). – S. 77-86.

А.А. ГАФАРОВ
(Еділбойы (Казан) федералдық университеті, т.ғ.к. доцент. Казан қ., Ресей)

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АЗАТТЫҚ
ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ӨЗАРА ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ (XVI-XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ)

Түйін

Мақалада Ресей империясындағы (XVI-XX ғасырдың бас кезі) түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысындағы өзара ынтымақтастықтың қалыптасу процесі зерттеледі. Автор нақты деректер (дипломатиялық құжаттар, заңдар және Ресей үкіметінің қаулысы, естелік әдебиеттері, мерзімді баспа, халық тұлғаларының шығармалары және т.б.) негізінде Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысына исламдық, діндік және тілдік бірегейліктің елеулі ықпалы болғанын көрсетеді. Ол түркі-мұсылман халықтары арасындағы ынтымақтастықтың тереңнен бастау алатындығын негіздейді. Сонымен қатар Ресей империясындағы ғана емес, оның шекарасынан тыс аумақтағы түркі-мұсылман халықтары арасындағы бірлік мәселесі де көтеріледі.

Түйін сөздер: Ресей империясы, мұсылман халықтары, азаттық қозғалысы, түркі-мұсылман ынтымақтастығы.

А.А. ГАФАРОВ
(Казанский (Приволжский) федеральный университет, кафедра политической истории Института истории Казанского (Приволжского) федерального университета, к.и.н., доцент, Казань, Россия)

A.A. GAFAROV
Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russia

THE FACTOR OF TURKIC-MUSLIM SOLIDARITY IN THE LIBERATION MOVEMENT
OF THE PEOPLES OF THE RUSSIAN EMPIRE (XVI – EARLY XX CENTURIES)

Summary

This article examines the processes of traditions formation at the liberation movement among the Russian Empire's Turkic-Muslim peoples (XVI – beginning of XX centuries). Based on the study of sources (diplomatic documents, laws and resolutions of the Russian government, memoir literature, periodicals, works of national leaders, and others), the author came to the conclusion that the significant role of ethno-confessional factor, predestined the broad appeal of Russian Muslims to the Muslims and Turkic peoples, both abroad and inside the country. They relied on in-depth views about a religious unity and common ethnic roots of the Turkic-Moslem peoples.

Keywords: Russian Empire, Muslim Nations, liberation movement, the Turk-Muslim solidarity.

A. Taşığıl

(Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Profesör, Doktor)

Orta Asya Tarihinin Derinliklerinde Wu-sun'lar

Özet

Wu-sun'lar, Orta Asya tarihinin derinlerinde yaşamış olan bir Türk boyudur. Ağırıklı olarak yaşama alanları Güney Kazakistan, Kırgızistan ve Fergana havasisidir. Özellikle Çin kaynaklarında Sıcak Deniz diye adlandırılan Isık Göl'ün güneyinde Kızıl Vadi Kalesi anlamına gelen Ch'e-ku-ch'eng adlı bir başkentleri vardı. Wu-sun'larla ilgili tarih başlangıcı gerçek üstü olaylarla karışık anlatılsa da Büyük Hun İmparatorluğu zamanında önemli tarihi roller oynadıkları açıktır. M.Ö. 174 yılından önce Mo-tu'nun idare ettiği Hun devletine bağlanan Wu-sun'lar, aradan yüz yıl geçtikten sonra Çinlilerle işbirliği yaparak bu devlete karşı ayaklandılar. Hunların zayıflaması onlara iyi bir fırsat doğurmuştu. Bundan sonra Orta Asya tarihinde önemli roller oynadılar. MS ki devirlerde de adları kaynaklarda geçti. Kültürleri ve gelenekleri, sosyal hayatlarının özellikleri Çin kaynaklarında açık bir şekilde ifade edilmiştir. MS IV. yüzyıla kadar Wu-sun'lardan kaynaklarda bahis vardır. Sonra birden kesilir. X. yüzyılda Liao Shih'da bir kez daha Wu-sun'lardan söz edilir. Kısacası tarihin derinliklerinde ortaya çıkan Wu-sun'lar Orta Asya ve Türk halkları tarihini önemli bir parçasını oluştururlar.

Anahtar kelimeler: Wu-sun, Türk boyları, Büyük Hun İmparatorluğu, Çin kaynakları, Orta Asya.

Asya Hun İmparatorluğu zamanında Orta Asya derinliklerinde bir boy çok uzun süre tarih sahnesinde yer aldı. Özellikle Hunları zayıflatmak üzere kendilerine müttefik arayan Çinliler, onların varlığını keşfettikten sonra Chang Ch'ien adlı elçilerini yollayarak kendileri için Hunlara karşı savaşmalarını talep ettiler. M.Ö 115 yılında bu gerçekleşme de M.Ö. 74'lü tarihlerden sonra Ting-ling, Wu-huan gibi boylarla işbirliği yaparak Hunlara saldırıp ağır darbeler vurdular. Onların Çin'den uzak oluşu mefaatlerinin ortak olmasına sebep oluyor, herhangi bir çıkar çatışmasına yol açmıyordu. Zaten Wu-sun'lar hiçbir zaman Hunlar kadar güçlü olmadılar. Çinlilerin dikkatini çeken bir başka konu onlara ait Fergana vadisinin zenginliği idi. Burada yetişen ürünlere sahip olmayı hep çok istemişlerdir. Diğer taraftan yine aynı vadede yetişen Cennet (Gök) Atları (T'ien Ma) bir başka adı ile Kan Terleyen Atlar (Liou Han Ma) Çin dünyasında kendine efsanevi yer edinmiştir.

Fergana bölgesi, Kırgızistan'ın tamamı, Özbekistan'ın doğusu, Kazakistan'ın güneyi Wu-sun'lara yurtluk yapmıştır. Daha o zamanlar Sıcak Deniz olarak nitelenen Isık Göl'ün güneyinde Kızıl Vadi Kalesi anlamına gelen bir başkentleri vardı. Wu-sun'ların kendilerine uygun buldukları alanlarda tarım yaptıklarına dair arkeolojik deliller de ortaya çıkmıştır.

Bazen Hunların gölgesinde kalsalar da Wu-sun'lar yaşadıkları bölgede derin stratejik etkiler yaptılar. Daha sonraki asırlarda bu havalide yaşayan diğer Türk boylarına kültürel miras bıraktılar. Onların halk kütlésinin aradan geçen zaman içinde Töleslerin batı kollarını, sonra On Ok yani Türgişlerin bir kısmını neticede Oğuzların bir parçasını oluşturduklarını söylemek pek kesin olmasa da mümkündür. Makalemizde onların oynadıkları tarihi rolleri ele alarak Kırgızistan başta olmak üzere bölgenin tarihine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Wu-sun'lar, Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asya'da varlığını sürdüren en önemli boylardan biri idi. Wu-sun'ların tarihi de asırlarca devam etmiş ve Hun siyasî tarihiyle iç içe gelişmiştir. Çin kaynakları Wu-sun'ların başlangıcı sırasında efsanevi bir hikaye anlatmaktadır. "Bendeniz, Hunların arasında bulunurken, Wu-sun kralının adı K'un-mo idi. Babasının, Hunların batısında küçük bir devleti vardı. Hunlar onlara hücum ettiler ve onun babasını öldürdüler [1]. Küçük olan kralın oğlu K'un-mo'yu ise öldürmeyip canlı olarak otların içine attılar. Kara bir kuş (karga) çocuğun üzerine doğru uçtu ve ona et verdi. (Sonra da) dişi bir kurt geldi ve çocuğu emzirdi. Hun hükümdarı buna şaşı ve onun Tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşündü. Onu otlar arasından aldırdı ve büyüdükten sonra ordusunda komutan yaptı. (Hun ordusunda) çok defalar başarı gösterdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı K'un-mo'ya kendi babasının halkının idaresini yeniden verdi.

Wu-sun kralı K'un-mo kendi halkını topladı ve geliştirdi. Komşu küçük kentlere hücum edip aldı. Birkaç on bin kişilik okçu askeri oldu Savaşlarda tecrübe kazandı. Hun hükümdarı öldükten sonra K'un-mo halkını geri çekerek Hunlardan uzaklara gitti. Kendisini kral olarak tahta çıkardı [2]. Bundan sonra artık Hun sarayındaki kurultaya artık gitmedi. Bunun üzerine Hunlar atlı birlikler göndererek hücum ettiler; fakat, yenemediler. (Hunlar Wu-sun kralını) bir Tanrının gücünün tuttuğunu ve kendilerinden uzaklaştırdığını sandılar. Bunun için yine onu Hun idaresine girmiş saydılar. Daha sonra büyük bir akında bulunmadılar” [3].

Çinli elçi Chang Ch'ien'in bildirdiğine göre: “Ben Hunlar arasında bulunurken Wu-sun kralının adının K'un-mo olduğunu duydum. Wu-sun kralı K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, başlangıçta Ch'i-lien ile Tun-huang arasında Yüe-chih'lar ile birlikte oturuyorlardı. Yüe-chih'lar onlara hücum ettiler. Nan-tou-mi'yi öldürdüler. Böylece onların yerini ele geçirdiler. Bunun üzerine onların halkı da Hunlara kaçtılar.

Wu-sun kralının oğlu henüz doğmuştu. Oğlanın hocası Pu-chiou Yabgu çocuğu kolları arasına alarak kaçtı ve çalılarının içine koydu. Onu beslemek için yiyecek aramaya gitti. Döndüğünde çocuğu bir dişi kurdun emzirdiğini gördü. Gagasında et parçası tutan bir kara kuş (karga) da çocuğun çevresinde dolanıp duruyordu. Yabgu bunu görünce çocuğun kutlu olduğunu anladı. Onu alarak hükümdarın yanına gitti. Hun hükümdarı onu görünce çok sevdi, ağırladı ve büyüttü.

Yüe-chih'ların öldürdüğü Wu-sun kralının oğlu yetişkin olunca, Hun hükümdarı babasının halkını ona verdi. Orduya general yaptı. Birkaç da başarı kazandı.

Bu sırada K'un-mo güçlenmişti. Kendi babasını öldüren Yüe-chih'lardan öç almak için Hun hükümdarından izin istedi. Batıya doğru gitti ve Yüe-chih'lara hücum ederek onları yendi. Yüe-chih'lar batıya doğru yeniden göç ettiler. Toharistan'a gittiler. K'un-mo da kendi halkını topladı ve orada oturup kaldı. Ordusu ve savaş gücü gittikçe çoğaldı.

Hun hükümdarı ölünce Hunların sarayına yeniden ziyarette bulunmak ve Hunlara hizmet etmek istemedi. Hunlar da Wu-sun kralında Tanrı'nın bir gücü bulunduğuna inanarak ondan uzak durmaya çalıştılar [4].

Wu-sun'lar çok güçlü ve zengin bir devlet oldular. Daha önceleri Hunlara bağlı idiler. Sonra ise gelişerek büyüdüler. Komşularını idareleri altına aldılar. Bundan sonra da Hun sarayında yapılan kurultaya artık gitmek istemediler.

Doğularında Hunlar, kuzey batılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana (Ta-yüan) vardır. Güneyde ise surlarla çevrili şehir devletleri ile komşudurlar.

Bundan sonra Wu-sun kralı K'un-mo, Yüe-chih'lara hücum etti ve yendi. Büyük Yüe-chih'lar da batıya göç ettiler. Toharistan'ı idareleri altına aldılar. Wu-sun kralı K'un-mo da Yüe-chih'ların boşalttıkları yerlere oturdu” [5].

Her ne kadar Wu-sun'ların ilk yurtları olarak Çin'in kuzey batısındaki Kansu bölgesi gösterilse de aslında daha sonraki gelişmelerden asıl yurtlarının İli Irmağı-Tanrı Dağları havalisinin belirtilmesi gerekmektedir. Fakat, buradan Turfan'ın kuzeyinden Kansu'ya ulaştıkları sık sık orada buldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Zaten Yüe-chih'lara yenildikten sonra aynı bölgeye gönderileceklerdir [6].

Büyük ihtimalle Hunların ortaya çıktığı daha doğrusu Hun İmparatorluğunun kuruluşu sırasında Orta Asya'da Tung-hu'lar, Yüe-chih'larla birlikte Wu-sun'lar da vardı ve bağımsız olarak yaşıyorlardı [7]. Diğer taraftan Wu-sun'ların Ting-ling'ler gibi boy gruplarıyla savaşmadan Mo-tu'ya itaat etmeleri enteresandır. Bu iki siyasi kuruluş arasında etnik bakımdan yakınlığın olduğunu göstermektedir.

Wu-sun'ların bilinen ilk hükümdarı Nan-tuo-mi'dir. O büyük ihtimalle Yüe-chih'lar tarafından mağlup edilince yaşadıkları Kansu (Tun-huang ile Ch'i-lien arasında)'yu terk ederek Tanrı Dağları mntıkasına geldiler. Yeni yerleştikleri bölgelerde Büyük Hun İmparatorluğuna bağlandığı söylenebilir. Na-tuo-mi'nin oğlu Le-chiao-mi yani K'un-mo doğdu. Babası öldüğü için onun küçük amcası Pu-chiou Hsi-huo, onu alarak Hunlara tabi oldu. Hun hükümdarı onu kendi evladı gibi görüp korudu. Büyüdüğünde onun emrine idaresi için asker verdi ve bundan sonra K'un-mo iyi kumandanlığıyla şöhretini artırdı. Bu arada Mo-tu, Yüe-chih'ları dağıttıktan sonra onlar Fergana'ya doğru Batı Türkistana'a göç etmişlerdi [8].

Bundan sonra Hun hükümdarı Lao-shang (M.Ö. 174-161), K'un-mo'ya yardım ederek, daha batıdaki Yüe-chih'lara ağır bir darbe vurulmasını sağladı. Yüe-chih'ların reisi savaş meydanında öldürüldüğü gibi geride kalanları daha da batıya göç etmek zorunda kaldı. İşte, bundan sonra Wu-sun'lar, İli Irmağının yukarılarına yerleşmeye başladılar. Başkentleri Ch'i-ku (Doğu Türkistan'da Wen-su ilçesinin batı sınırındaki Na-lun Irmağının yukarı ağzında) kalesinde idi. Böylece K'un-mo'nun kuvveti günden güne artarak büyüdü. Lao-shang Shan-yü öldükten sonra Hunlardan bağımsızlığını koparmaya başladı [9].

Bu arada batıya göçen Yüe-chih'ların bazıları ve Sai'ların (Maveraünnehir halklarının) bazı kalıntılarının Wu-sun'ların arasında kaldığı vurgulanmıştır [10]. Bu arada sözü edilen Hunların Hun-ya prensliğinin yeri Wu-sun'ların toprakları olmalıdır [11].

M.Ö. 121 yılı dolaylarında Chang Ch'ien, imparatoruna sunduğu raporunda “şimdi Hun Shan-yü'sü Han imparatoruna zorluklar çıkardı. Wu-sun kralı K'un-mo boş duruyor. Bu halde Wu-sun'lara ciddi niyetle çok hediye vererek, onları doğudaki eski yerlerine göç için ikna edip, imparatorun kızını onlara verelim, ağabey kardeş ilişkisi kuralım, böylece onların (Hunların) sağ kanadını çökertiriz” dedi. İmpator Wu-ti, Chang Ch'ien'in tavsiyesini kabul etti. Onun idaresine üç yüz adamı verip, her birine iki at, sığır ve koyundan on binlerce, bir milyondan fazla altın, kağıt, kumaş ve başka eşyalarla Wu-sun'lara göndererek, onları eski yerlerine hücumla ikna ederek, Hunları yenmekle vazifelendirdi [12]. Bu konu ile ilgili ayrıca “Şimdi yeni Ch'an-yü, Han'a zorluk çıkarıyor. Bu yüzden Hun-ya toprakları boş insansız. Yabancılar, Çin'in mallarına göz diktiler. Şimdi Wu-sun'lara derin hürmet ve hediyeler göndererek, onları doğuya ilerlemeye çağıralım, Hun-ya topraklarında oturmaları için. Han ile kardeş olurlarsa onların sağ kolunu keseriz. Onların batısındaki Ta-hsia'lar da gelip Çin'e vassal olurlar” diye kayıt bulunmaktadır [13].

Chang Ch'ien, Wu-sun'ların yanına vardığında, K'un-mo, Çin elçilerini Hun hükümdarı Ch'an-yü'nün yaptığı gibi seromonilerle karşıladı. Bu Hun İmparatorluğunun mağrur büyük devlet gibi karşılamasıydı. Bu yüzden Ch'ang Ch'ien çok kızarak, onun Çin mallarına düşkünlüğünü bildiğinden dedi ki: “Göğün oğlunun hediyeleri geldi, kral Çin kurallarına göre selamlanmazsa hediyeler geri gider” [14]. Bunun üzerine K'un-mo ayağa kalkıp mektubu selamladı. Diğerleri onun gibi yaptılar. Ch'ang Ch'ien dedi ki: “Wu-sun'lar doğudaki Hun-ya topraklarında ikamet edebilir. Böylece Çinli prenses Wen-chu gelin olarak K'un-mo'nun kadını olacaktır.”

Böylece Çinlilerle Wusun'lar arasında bir anlaşma yapılmasına rağmen Hunlara karşı bir hareket yapılmadı. Çünkü, Wu-sun ülkesinde karışıklıklar çıkmıştı. Kralları ihtiyar olduğu ve uzun zaman Hunlara bağlı kaldıkları, onlara yakın Çin'e uzak oldukları için Hunlara karşı her hangi bir askerî teşebbüste bulunamadılar. Kral ülkesi üzerinde ağırlığını hissettiremediği gibi vezir de Hunlardan korkuyordu. Bu arada Wu-sun'lar arasında taht mücadelesi baş gösterdi. Ondan fazla oğlu olan K'un-mo'nun ortanca oğlunun adı Ta-lu idi. Bu oğul cesur, yiğit bir kişi olup halkını mükemmel idare ediyordu. Kendine on bin süvariye alıp başka bir yerde oturmaya başladı. Bu arada onun Ts'en-chü adlı ağabeyi veliaht olmuştu. Adı geçen veliaht ölüm döşeğinde babası K'un-mo'ya kendisinin veliaht olmasını, çünkü insanların ona emirsiz itaat edeceğini söylemiş; babası da kabul etmişti. Bunun üzerine veliaht olamayan Ta-lu henüz babası ölmeden Ts'en-chü'ye ve babası K'un-mo'ya saldırmak istedi. K'un-mo, Ta-lu'nun kendisinin veliaht tayin ettiği oğlunu öldürmesinden korkuyordu. Dolayısıyla Ts'en-chü'ye on binden fazla süvari vererek başka yerde ikamet ettirdi. Kendisi de yanına on binden fazla süvari almıştı. Diğer taraftan Batı Türkistan'ın bütün küçük şehir devletçikleri Çin ile diplomatik ilişki kurunca Wu-sun'lar da Chang Ch'ien ile onlarca elçi ile onlarca at gönderdiler. Çin ülkesine gelen Wu-sun elçileri onun zenginliğini, halkın refahını görünce geri döndüklerinde kendi ülkelerinde anlattılar. Bu yüzden Wu-sun ülkesinde Çin'deki Han hanedanına önem vermeye başlandı [15].

Chang Ch'ien döndükten sonra Hunlar, Han hanedanının Wu-sun'larla ilişki kurduğunu duydular. Çok kızdılar, saldıracaklardı. Bu sebepten çok korkan Wu-sun'lar Çin'e ardi ardına elçiler yollayıp at sunarak, evlilik yolu ile akrabalık kurmak istediklerini bildirdiler. Göğün oğlu bütün vezirler arasında müzakere açarak durumu değerlendirmelerini istedi. Hepsisi dedi ki: “Önce çeyiz alalım, sonra kız gönderelim”. Başlangıçta Çin imparatoru dedi ki: “Kutsal atlar kuzey batıdan gelir, Wu-sun'ların atlarını elde etmek güzel onlara Gök Atı deniyor. Fergana'nın kan terleyen atlarına sahip olmak, Wu-sun atlarını adını Hsi-chi (Uzak Batı), Fergana'nın atlarını Gök Atları olarak değiştirelim” [16].

Neticede M.Ö. 115 yılında Wu-sun'ların yanına varan Çinli elçi Chang Ch'ien, onları doğu yönünde Hunlara karşı savaşa ikna edemediyse de aradaki ilişkilerin gelişmesini sağladı. K'un-mo, bunlara da değer verdiğini göstererek, Hsi-chün Prensesi kendine sağ kanat kadını olarak aldı. Bu hadise Hunlar tarafından duyulunca, onlar da bir prenseslerini K'un-mo'ya gelin olarak verdiler. Onu da kabul eden K'un-mo, sol kanat kadını tayin etti [17].

İmparator, Wu-sun'lara elçi göndererek, Fergana'ya hücum etmelerini istedi. Wu-sun'lar iki bin süvari ile harekete geçip destek vermeye çalıştılsa da savaşa gelmediler [18].

Eski Türklere göre sol kanat yani doğu taraf sağ yani batıdan hiyerarşik açıdan üstündü. Wu-sun'ların Hun prensesini Çinli prensesten üstün tutmalarının sebebi Hunların eskiden beri ve hala onların nazarında önemli yerleri olduğunu göstermektedir.

Çinli prenses Hsi-chün'ün hizmetine bir saray verilip yüz hizmetçi tahsis edildi. Çinliler, ayrıca K'un-mo'nun yanındaki adamlara yani ileri gelen yöneticilere paralar, kağıt ve kumaşlar sundular. Bundan sonra İmparator Wu, sürekli elçilerle ipekli ve sair kumaşlardan göndermeye devam etti. Bu şekilde Çin kültürü Wu-sun'ların arasında yerleşmeye başlamıştı. Göndermeye başlamıştı. K'un-mo ihtiyar olduğu için Hsi-chün Prensesin kendi torunu ile evlenmesini vasiyet etti. Aslında Çinli prenses bunu istemiyordu. Fakat İmparator Wu, "ülkenin menfaatleri için fedakarlık etmen gerekir, biz Wu-sun'larla birleşerek Hunları yok etmek maksadımızdır" diye emir gönderince torun Ts'un-chu ile evlenmek zorunda kaldı ve ondan bir kız çocuğu doğurdu. Adı da Shao-fu idi. Böylece kendi siyasî vazifesini tamamlamış oluyordu. Hsi-chün öldükten sonra Han İmparatoru başka bir prenses olan Chie-you'yu Ts'un-ch'u'ya gönderdi [19].

Ts'un-chu ölünce oğlu Hu-fu-tsu-ni-mi yaşça küçük olduğu için kardeşi Ta-lu'nun üçüncü oğlu Wen-kuei-mi, Wu-sun'ların tahtına oturdu. Lakabı Semiz idi. Wu-sun'lardaki geleneğe göre Çinli prenses Chie-you ile evlendi. Ondan Semiz'in üç oğlu, iki kızı dünyaya geldi. Büyük oğlunun adı Yüan-kuei-mi idi ki; sonra o büyük K'un-mi oldu. Ortanca oğlu Wan-nien' on bin yıl anlamında) sonradan Yarkent beyi oldu; üçüncü oğlu Ta-lo (Büyük Mutluluk) sonradan Batı Ulu Kumandanı tayin edildi. Büyük kızı Ti-shih, Kuca beyi Chiang-pin'in hanımı oldu. Küçük kızı Su-kuang, sonradan Chou-hu Hsi-huo'yla evlendi [20].

Evlenme yoluyla tesis edilen akrabalık ilişkileri neticesinde Wu-sun'lar ile Han hanedanı birbiriyle yakınlaştı. M.Ö. 74 yılında Hunlarla, Turfanlılar, Wu-sun'lara saldırdı. Ertesi yıl Ch'ih-yen, E-shen'ı aldı, halkını esir etti. Bu şekilde Han hanedanı ile Wu-sun'ların arası açılmıştı. Wu-sun hükümdarı Çin'e mektup göndererek yardım istediğinde İmparator Chao-ti, iki yüz bin atlı askeri yola çıkardı. Yapılan savaşın sonucunda Hunlara ağır bir darbe indirildi. Buna rağmen Hun hükümdarı kendi idaresinde on bin atlı ile Wu-sun'lara akın yaptı. Fakat, dönüş yolunda fırtınaya (boran) yakalanıp, nüfusunun onda dokuzunu ve bütün mallarını kaybetti. Bundan faydalanan Wu-sun'lar, Hunlara karşı saldırıya geçti. Bundan sonra Hunların gücü epey zayıfladı. Doğudaki Wu-huan'lar ile kuzey ve batıdaki Ting-lin'ler de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bundan sonra Hunlar, Çin'e yağma yapacak gücü kendilerinde bulamadılar. Dolayısıyla Wu-sun'lar kendi bağımsızlıklarını kazandıkları gibi ayrıca Ting-ling ve Wu-huan gibi boyların da serbest kalmalarına yol açmış ve nihayet Han hanedanını Hun akınlarından kurtarmışlardı. Ayrıca Doğu Türkistan ve onun doğusundaki bölgeler Hunların elinden çıkınca ipek yolu üzerindeki ticaret Çinlilerin kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Tanrı Dağları etrafındaki Hun hakimiyeti kalkınca Turfan ve tarım havalisine Çin'in siyasî gücü uzanmış oluyordu [21]. Bu başarılarından dolayı olsa gerek M.Ö. 71 yılında Çinliler Ch'ang Huei adlı bir elçiyi Wu-sun'lara göndermişlerdi [22].

Her ne kadar kuvvetlerini kaybetse de Hunların, Tanrı Dağları havalisinden vazgeçmeye niyetleri yoktu. Az önceki ağır yenilgiden sonra doğu ve batı kanat kumandanlarına on bin asker veren Hun Shan-yü'sü onları Wu-sun ve diğer batı memleketlerini tekrar bağlamakla görevlendirdi. M.Ö. 64. yılda K'un-mi Wen-chu-mi (Semiz), Han imparatoruna mektup yazarak kendisinin büyük oğlu Yüan-kuei-mi'ye bir Çinli prenses istedi. Böylece kurulacak akrabalık ilişkileri neticesinde doğacak olan yakınlaşmada alacağı yardımla Hanların baskısından kurtulacağını bildirdi. Çeyiz olarak bin at ve bin deve göndermişti. İmparator Hsüan-ti, daha önce gönderilen Chie-you'nun yeğeni Hsian-fu prensesi yola çıkardığında gelin heyeti daha sınırlardan çıkmadan Yüan-kuei-mi öldü. Wu-sun'ların ileri gelen devlet adamları Ts'un-chu'nun oğlu Hu-fu-tzu'yu K'un-mi olarak tahta çıkardılar. O akıldan noksan olduğu için onu K'uang-wang (Deli Hükümdar) olarak tahta çıkardılar. Damadın ölmesi üzerine Prenses Hsian-fu'yu imparator geri aldı. Bunun üzerine yeni hükümdar eski Chie-you prenses ile evlendi. Ondan bir oğul doğdu ve adı Ti-mi kondu. Ancak, hükümdar deli olduğu için bir türlü huzur sağlanamadı. Hatta Çin elçisinin de olduğu bir toplantıda Chie-you prenses, yeni kocasını öldürmeye kalkıştı. Ölümünden kıl payı kurtulan hükümdar, yaralanmış ve kaçmıştı. Wen-kuei-mi Hu-fu'nun oğlu Wu-chiou-tu, deli hükümdarı öldürerek kendisi K'un-mi unvanını aldı ve tahta oturdu. Durumu kendi menfaatlerine uygun görmeyen Çin imparatoru bir ordu göndererek onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine korkarak tahttan feragat eden Wu-chiou-t'u ise Küçük K'un-mi oldu. Neticede Wu-sun ülkesi Çinliler tarafından ikiye bölünmüş oluyordu. Büyük K'un-mi altmış bin küçük K'un-mi kırk bin aile idare edecekti.

M.Ö. 51 yılında yetmiş yaşına gelen Chie-you prenses yanında üç torunu olduğu halde Çin başkenti Ch'ang-an'a döndü. Aradan iki yıl geçince söz konusu prenses öldü, yanında getirdiği torunları onun mezarını korumak için Ch'ang-an'da kaldı [23]. Nihayetinde bu prenses asıl ülkesine dönmüş olsa da onun etkisi Wu-sun'larda çok uzun süre devam etmiştir. On yıl daha Küçük ve Büyük K'un-mi'likler sürdü ve Çin ile iyi münasebetlerine hiç bir zarar gelmedi.

Büyük Hun İmparatorluğu tahtına Hou-han-ye oturup, kardeşi ile anlaşmazlığa düştüğünde, kardeşi Chih-chi batıya doğru hareket etmişti. Hou-han-ye'nin Çin ile yakınlaşmasına karşı Chih-chi'nin kendisi de

Wu-sun'lara elçi göndererek yakınlaşmak Hou-han-ye'ye karşı bir ittifak kurmak istedi. Ancak, Küçük K'un-mi, Chih-chi'ye tabi olmak yerine onun tarafından kendisine gönderilen elçiyi öldürüp, kesik başını Çin'e yolladı. Arkasından Chih-chi ile savaştı. K'ang-chü (Semerkand) diğer devletlere karşı kendisini desteklemesi ve Wu-sun'ları da Semerkand krallığına katmak için, Hunlar ile Chih-chi'yi çağırdı. Chih-chi, kendilerinden elçiler vasıtası ile yardım istemelerinden dolayı Semerkand krallığını birkaç defa destekleyerek, Wu-sun'lara hücum etti. Wu-sun krallığının çok içlerine girdi. Onların başkenti Kızıl Vadi (Ch'ih-ku)'ya kadar gitti. Halkın bir kısmını öldürdüğü gibi çoğunu da hayvanlarıyla birlikte alıp getirdi. Wu-sun'lar, alınan ve yağma edilen insanlar ile hayvanlarını geri almaya cesaret edemediler. Wu-sun'ların batı sınırları adeta boşaldı. Bin li'lik (500 km) arazi içinde oturan hiç kimse kalmamıştı. M.Ö. 44'te Chih-chi, Wu-sun'lara büyük bir darbe daha indirmiş, onların müttefiki Çinliler ise hiçbir şey yapamamıştı [24].

Bu olaylardan sonra Wu-sun'lar Çin ile daha da yakınlaşmıştı. M.Ö. 5 yılında Wu-sun'ların idarecisi Pi-yüan-ti Hsi-huo kumandasındaki ordular, Hunların batı sınırlarına girip hayvanlarını mallarını alıp, insanlarını öldürdü. Karşılığında Hun'lar da asker gönderip, yüz adamlarını öldürüp, binden fazla esir aldı. Neticede Wu-sun hükümdarı kendi oğlunu rehine olarak Hunlara göndermek zorunda kaldı. Bunun üzerine Çinliler devreye girince rehine oğlan geri verildi. M.Ö. 1 yılında Wu-sun'ların Büyük K'un-mi'si Ch'ang-an'da Çin imparatoruyla görüştü [25].

Wang Mang devrinin başlangıcına kadar büyük ve küçük K'un-mi'ler, Çin imparatorlarına elçilerle hediyeler gönderip durdular. Artık K'un-mo unvanının yerine K'un-mi almış görünmektedir. Çinliler bütün bunları kendi prensesleri Chie-you'nun yıllar önce yaptığı faaliyetlere bağladılar.

Batı Han hanedanı döneminde Wu-sun – Çin münasebetleri bu kadar sıklıkla gerçekleşmemiştir. Fakat, Wu-sun'ların Lo-yang'daki hizmetleri devam etti.

M.S. 80-83 yıllarında Han hanedanının elçisi Pan Ch'ao, Batı Bölgelerinde ülkesi adına görev yaptı. O Wu-sun'ların yardımını aldı. Yine Li Yi-ti, Wu-sun'ların elçilerini alıp, Büyük ve küçük K'un-mi'lerden aşağıdakilere kumaşlar bağışlandı. Pan Ch'ao'nun başarı ile uyguladığı siyaset sonucunda Wu-sun ve Kaşgarlılarla iyi ilişkiler yeniden tesis edilmiş ve Çin bu bölgede tekrar kuvvetlenme imkanı bulmuştu [26].

M.S. 127 yılında Doğu Han hanedanı batı bölgelerini ele geçirince [27] bundan sonra Wu-sun ve Han hanedanı arasındaki ilişkiler engellendi. M.S. 133 sıralarında Çin'in Orta Asya üzerindeki hakimiyeti tamamen zayıfladı [28].

M.S. 177'lerden sonra Hsien-pi'ler liderleri Tan-shih-huai'im idaresinde Moğolistan coğrafyasında çok kuvvetlendiklerinde üzerelerine gönderilen Çin ordularını mağlup ettiler. Arkasından sınırlarını batıya Cungarya'ya kadar genişletip onları mağlup edip, Wu-sun'larla sınır oldular [29].

Kuzey Wei döneminde Juan-juan'ların akınlarına maruz kalan Wu-sun'lar, Pamir (Ts'ung-ling) dağlarına göç ederek orada yerleştiler. 437 yılında Tabgaç hükümdarı Tun Wan onlara elçi gönderdi. 938 yılında Wu-sun'lar, elçi gönderen Liao hanedanının imparatoru T'ai-tsu'ya karşı elçi yolladılar. Bu tarihten sonra azaldıkları için haklarında bilgi alınamamıştır [30].

Kuvvetli zamanlarında Wu-sun'ların sınırları kuzeye ve doğuya doğru epey genişlemişti. Onların kuzey ve doğusunda Wu-huan ve Ting-ling gibi kavimlerin adının geçmesi böylesine kendilerine uzak kavimlerle ilişki kurmaları bunu desteklemektedir. Wu-huan'lar kendi suçlularını, Wu-sun'ların kuzey doğusunda ve Ting-ling'lerin güney batısında yer alan ırmaklar ile dağların bulunmadığı ve yılanların kaynaştığı, insanların hayatlarını sürdürmeyeceği ıssız bir çöle sürerlerdi [31].

Wu-sun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlardı. Özellikle at yetiştiriciliğinin geliştiği Wu-sun'larda insan başına dört-beş bin yıllık düşerdi [32]. Keçeden mamül evlerde otururlar, et ve süt ile beslenirlerdi. Çin kaynaklarının bilgi vermediği ya da ulaşamadığı bölgede yaşayanlar hakkında farklı bilgiler vardır. Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedi Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatin yapılması enteresandır [33].

En yüksek makamın K'un-mo'luk olduğu anlaşılıyor. Yani hükümdar karşılığı bu unvan idi. Bununla birlikte, Ch'ing-chu, Hsi-huo, Hsiang, Ta-lu, Ulu kumandan, Bey, Ta-fu, kumandan, Ti-wei, Ulu Müfettiş, Ulu vali, Shih-chüing Ulu valisi, atlı asker başı gibi unvanlı devlet adamları vardı. İnsan sayıları 630 bin, askerlerinin sayısı 188 800 olarak bildirilmiştir [34].

Başkentleri Ch'ih-ku-ch'eng olup Çin başkenti Ch'ang-an'a sekiz bin dokuz yüz li uzaklıktadır. Adı geçen şehirlerinden doğuya doğru 1721 li, batıya Semerkand'a doğru ise beş bin li'lik bir alan vardır. Toprakları otlu ve düzlüktür, çok yağmur ve kar yağar, dağlarında çok çam ağacı vardır. Ağaç yetiştirmezler, otlakları ve suları takip ederek hayvanlarını otlatırlar, gelenekleri Hunlarla aynıdır. Ülkelerinde çok at olduğu

gibi zenginlerinde dört-beş bin at bulunmaktadır. Halkı kötüdür güvenilmezler, çok yağma akın yaparlar, en sonunda devlet oldular [35]. Yeşil göz ve kırmızı saçları vardır, dış görüntüleri maymuna benzer, memleketlerine K'un-mo veya K'un-mi denir. Ziraatten anlamazlar, Hunlar gibi göçebelik ederler. Çok sayıda atları vardır. 440 yılında memleketleri Juan-juan'lar tarafından yağma edildi. Bunun üzerine Ts'ung-ling'in batı taraflarına çekilip oralarda kaldılar. 437'de Tobalara ilk elçiliği gönderdiler. Sonradan bu yolda devam ettiler. Al renkte bir çeşit şarapları olup yağa benzer ve kemiklere güzel koku verir [36]. Böyle ilginç bilgilerin yanında Çin'in Chao Su eyaletinde bulunan bir Wu-sun mezarında bulunan demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir aletleri kullandığına dair en iyi delillerin mevcut olduğunu söylemek gerekir [37].

Kaynakça

- 1 Han Shu 61'e göre (s. 2692) Wu-sun kralının babasını Yüe-chih'lar öldürdü.
- 2 Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu, I. - Ankara, 1982. - S. 489.
- 3 Shih Chi 123, s. 3168; HS 61, s. 2691-92; B. Ögel, Türk Mitolojisi, I. □ Ankara, 1993. - S. 14; aynı müel. Büyük Hun, I, 489; aynı müel. "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI, 4, 1948.
- 4 Han Shu 61. S. 2691-92.
- 5 Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu, I, s. 491-493.
- 6 Wu-sun'ların yaşadıkları sahalar ve coğrafi sınırları hakkında bkz. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI-4, 1948, S. 259-278; K. Enoki, "The Yüe-chih-Shih Chiythians İdentity: A Hypothesis", Studia Asiatica, S. 25.
- 7 McGovern. Early Empire of Central Asia. - New-York, 1939. - S. 117.
- 8 Shih Chi 123, S. 3161; Han Shu 61, S. 2691; Su Pei-hai, "Han patşalığı devrindeki U-sundardın köne mekeni Turalı", Tanım Tarmaqtarı. - Almatı, 1998. S. 88; Ögel, Büyük Hun..., I, S. 491-492; MCGovern, S. 127; D. Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia. - Oxford, 1998. - S. 187.
- 9 Han Shu 96B, s. 3901; Ling Han, U-sun jane onun Batis Han Patşalığımen Karım-katınası, Tanım Tarmaqtarı. - Almatı, 1998. S. 97 ; Ögel, Büyük Hun..., I, s. 489; McGovern, s. 129, Ögel, Çin Kaynaklarına..., s. 264.
- 10 Han Shu 96B, s. 3901; Ling Han, s. 98.
- 11 Ögel B. Çin Kaynaklarına..., s. 265, 267.
- 12 Shih Chi 123, s. 3168; Han Shu 61, s. 2692; McGovern, s. 145.
- 13 Shih Chi 123, s. 3168; Han Shu 61, s. 2692.
- 14 Shih Chi 123, s. 3169; Han Shu 96B, s. 3902.
- 15 Shih Chi 123, s. 3169; Han Shu 96B, s. 3902.
- 16 Shih Chi 123, s. 3170; Han Shu 96B, s. 3903; Onat A. "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı bilgiler", Belleten, sayı 211, s. 919.
- 17 Shih Chi 123, s. 3172; Han Shu 96B, s. 3903; Ling Han, s. 101; ayrıca F. Hirth, "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", "Journal of American Oriental Society", vol. 37, 1917, s. 101-102; M. Özerdim "Hsi-yü Olarak Çin Türkistan'ının tarihi sınırlanması ve Tarihi Önemi", s. 212.
- 18 Shih Chi 123, s. 3178.
- 19 Han Shu 96B, s. 3903, 3904; Ling Han, s. 102.
- 20 Han Shu 96B, s. 3904; Ling Han, s. 102.
- 21 Han Shu 96B, s. 3905; Ling Han aynı yer; McGovern, s. 165, 166, 181.
- 22 Han Shu 70, s. 3003-3004.
- 23 Han Shu 96B, s. 3906-3908; Ling Han, s. 105.
- 24 Han Shu 70 ; De Groot, I, s. 204; Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu, I, 494; McGovern, s. 188, 189.
- 25 Han Shu 96B, s. 3908 vd. ; McGovern, s. 202, 206.
- 26 McGovern, s. 276.
- 27 Ling Han, s. 106.
- 28 McGovern, s. 301, 302.
- 29 McGovern, s. 306.
- 30 Ayrıca bkz. Ögel B. Çin Kaynaklarına..., s. 278.
- 31 Ögel B. Büyük Hun..., I, s. 495.
- 32 Shih Chi 123, s. 3172.
- 33 Akişev K. A. K Probleme proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazahstana, Poiski i roskopki v Kazahstane. - Almatı, - 1972. S. 42-43. Burada konuyu fazla dağıtmamak için veremediğimiz daha fazla arkeolojik bilgi için bkz. Rudenko S. İ. Kultura Naseleniya sentralnogo Altaya v skifskoe vremya. - Mosk.-Len., 1960. - S. 176-177; Zuev Y.A. K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszymi s gunnami i Kitaem, İzvsAN. Kaz. SSR. ser. obşestv. Nauk. vip. 2, 1957; Zuev Y.A. K etniçeskoj istorii Usuney, Trudi İİAE AN. Kaz SSR. -

Alma-Ata, 1960. t. 8; Kyuner N.V. Kitayskie İzvestiya o narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka. - Moskova, 1961.- S. 74, 78, 92, 117, 120; Akişev A.K., Kuşaev G.A. Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolimı reki İli. - Almatı, 1963; Qazaqstan Tarihi. - Almatı, 1996, I, 250-257, 260-264.

34 Han Shu 96B, s. 3901; Ling Han, s. 101.

35 Han Shu 96B, s. 3901.

36 Wei Shu 102, s. 2259-2260, 2267; (Kaynak metinlerinin çoğunda K'un-mo şeklinde yazılmışsa da bazı metinlerde k'un-mi olarak kaydedilmiştir) W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 104; aynı müel., "Çin kaynaklarına göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti, Türkiyat Mecmuası, VII, VIII, 1942, s. 168-169.

37 Ma Yong and Sunyutang, The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han", History of Civilisation of Central Asia. - Paris, 1994.- S. 233.

References

1 Han Shu 61'e göre (s. 2692) Wu-sun kralının babasını Yüe-chih'lar öldürdü.

2 Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu, I. – Ankara, 1982. – S. 489.

3 Shih Chi 123, s. 3168; HS 61, s. 2691-92; B. Ögel, Türk Mitolojisi, I. - Ankara, 1993. – S. 14; aynı müel. Büyük Hun, I, 489; aynı müel. "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI, 4, 1948.

4 Han Shu 61. S. 2691-92.

5 Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu, I, s. 491-493.

6 Wu-sun'ların yaşadıkları sahalar ve coğrafi sınırları hakkında bkz. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI-4, 1948, S. 259-278; K. Enoki, "The Yüe-chih-Shih Chiythians İdentity: A Hypothesis", Studia Asiatica, S. 25.

7 McGovern. Early Empire of Central Asia. – New-York, 1939. – S. 117.

8 Shih Chi 123, S. 3161; Han Shu 61, S. 2691; Su Pei-hai, "Han patşalığı devrindeki U-sundardın köne mekeni Turalı", Tanım Tarmaqtarı. – Almatı, 1998. S. 88; Ögel, Büyük Hun..., I, S. 491-492; McGovern, S. 127; D. Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia. – Oxford, 1998. – S. 187.

9 Han Shu 96B, s. 3901; Ling Han, U-sun jane onun Batıs Han Patşalığımen Karım-katınası, Tanım Tarmaqtarı. – Almatı, 1998. S. 97 ; Ögel, Büyük Hun..., I, s. 489; McGovern, s. 129, Ögel, Çin Kaynaklarına., s. 264.

10 Han Shu 96B, s. 3901; Ling Han, s. 98.

11 Ögel B. Çin Kaynaklarına., s. 265, 267.

12 Shih Chi 123, s. 3168; Han Shu 61, s. 2692; McGovern, s. 145.

13 Shih Chi 123, s. 3168; Han Shu 61, s. 2692.

14 Shih Chi 123, s. 3169; Han Shu 96B, s. 3902.

15 Shih Chi 123, s. 3169; Han Shu 96B, s. 3902.

16 Shih Chi 123, s. 3170; Han Shu 96B, s. 3903; Onat A. "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı bilgiler", Belleten, sayı 211, s. 919.

17 Shih Chi 123, s. 3172; Han Shu 96B, s. 3903; Ling Han, s. 101; ayrıca F. Hirth, "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia, "Journal of American Oriental Society", vol. 37, 1917, s. 101-102; M. Özerdim "Hsi-yü Olarak Çin Türkistan'ının tarihi sınırlanması ve Tarihi Önemi", s. 212.

18 Shih Chi 123, s. 3178.

19 Han Shu 96B, s. 3903, 3904; Ling Han, s. 102.

20 Han Shu 96B, s. 3904; Ling Han, s. 102.

21 Han Shu 96B, s. 3905; Ling Han aynı yer; McGovern, s. 165, 166, 181.

22 Han Shu 70, s. 3003-3004.

23 Han Shu 96B, s. 3906-3908; Ling Han, s. 105.

24 Han Shu 70 ; De Groot, I, s. 204; Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu, I, 494; McGovern, s. 188, 189.

25 Han Shu 96B, s. 3908 vd. ; McGovern, s. 202, 206.

26 McGovern, s. 276.

27 Ling Han, s. 106.

28 McGovern, s. 301, 302.

29 McGovern, s. 306.

30 Ayrıca bkz. Ögel B. Çin Kaynaklarına..., s. 278.

31 Ögel B. Büyük Hun..., I, s. 495.

32 Shih Chi 123, s. 3172.

33 Akişev K. A. K Probleme proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazahstana, Poiski i roskopki v Kazahstane. – Almatı, – 1972. S. 42-43. Burada konuyu fazla dağıtmamak için veremediğimiz daha fazla arkeolojik bilgi için bkz. Rudenko S. İ. Kultura Naseleniya sentralnogo Altaya v skifskoe vremya. – Mosk.-Len., 1960. – S. 176-177; Zuev Y.A. K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszymi s gunnami i Kitaem, İzvsAN. Kaz. SSR. ser. obşestv. Nauk. vip. 2, 1957; Zuev Y.A. K etniçeskoy istorii Usuney, Trudi İİAE AN. Kaz SSR. -

Alma-Ata, 1960. t. 8; Kyuner N.V. Kitayskie İzvestiya o narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka. - Moskova, 1961. S. 74, 78, 92, 117, 120; Akişev A.K., Kuşaeв G.A. Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini reki İli. - Almatı, 1963; Qazaqstan Tarihi. - Almatı, 1996, I, 250-257, 260-264.

34 Han Shu 96B, s. 3901; Ling Han, s. 101.

35 Han Shu 96B, s. 3901.

36 Wei Shu 102, s. 2259-2260, 2267; (Kaynak metinlerinin çoğunda K'un-mo şeklinde yazılmışsa da bazı metinlerde k'un-mi olarak kaydedilmiştir) W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 104; aynı müel., "Çin kaynaklarına göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti, Türkiyat Mecmuası, VII, VIII, 1942, s. 168-169.

37 Ma Yong and Sunyutang, The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han", History of Civilisation of Central Asia. - Paris, 1994.- S. 233.

А. ТАШАГЫЛ

(Мимар Синан өнер университеті, т.ғ.д., профессор)

ОРТА АЗИЯ ТАРИХЫ ҚОЙНАУЫНДАҒЫ ҮЙСІНДЕР

Түйін

Үйсіндер – Орта Азия тарихының терең қойнауында жатқан түркі тайпаларының бірі. Олар Оңтүстік Қазақстан, Қырғызстан және Ферғана маңайын мекен еткен тайпалар. Олардың астанасы – Чк-ку-чен (Che-ku-ch eng) қаласы, қазақшаға аударғанда, Есік өзенінің оңтүстігінде орналасқан, қытай деректерінде «Ыстық теңіз» атауымен кездесетін «Қызыл жазықтың бекінісі» деген мағынаны білдіреді. Үйсіндердің ежелгі тарихы таңғажайып оқиғаларға толы, атап айтқанда Ұлы ғұн империясы кезеңінде үлкен рөлге ие болды. Үйсіндер б.з. дейін 174 жыл бұрын ғұн мемлекетінің билеушісі Мөденің отарына айналғаннан кейін қытайлармен өзара одақтасып, ғұндарға қарсы шабуылға шықты. Осы тарихи оқиғадан кейін үйсіндер Орта Азия тарихында маңызды рөлге ие бола бастады. Үйсіндер туралы біздің дәуірімізге қатысты тарихи деректерде кездеседі. Қытай жазба құжаттарында олардың мәдениеті, салт-дәстүрлері, әлеуметтік өміріндегі ерекшеліктері туралы мағлұматтар нақты беріледі. Үйсіндер туралы деректер б.з.д. IV ғ. пайда болды. Осыдан кейін олар туралы мәліметтер үзіледі. X ғ. Ляо Ши (Liao Shih) еңбектерінде кездеседі. Жалпы айтқанда, тарих қойнауынан тартылған үйсіндер ортаазиялық елдер мен түркі халықтарының маңызды бір бөлігі екені сөзсіз.

Түйін сөздер: үйсін, түркі тайпалары, Ғұн империясы, қытай деректері, Орта Азия.

А. ТАШАГЫЛ

(Университет искусств Мимар Синана, д.и.н., профессор)

УСУНИ В ГЛУБИНАХ ИСТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Резюме

Усуни – тюркское племя, существовавшее в глубинах истории Средней Азии. Они проживали преимущественно в Южном Казахстане, Кыргызстане и в окрестностях Ферганы. У них имелась столица Ч'е-ку-ч'енг (Ch'e-ku-ch'eng), что в переводе означает «Крепость красной долины», находившаяся на юге озера Иссык, фигурировавшего в китайских источниках как «Горячее море». Несмотря на то, что ранняя история усуней полна невероятными событиями они сыграли важную роль в период Великой империи гуннов. Усуни, попавшие в зависимость от управлявшегося Модэ гуннского государства, ранее 174 г. до н.э., спустя сто лет, заключив с китайцами союз, восстали против гуннов. Ослабление гуннов предоставило им хорошую возможность. После этого они стали играть важную роль в истории Средней Азии. Их название встречается в исторических источниках, относящихся уже к нашей эре. В китайских письменных документах ясно отражены сведения об их культуре, традициях, особенностях социальной жизни. Усуни упоминаются в источниках до IV в. н.э. Потом внезапно сведения о них обрываются. В X в. их название еще раз встречается в Ляо Ши (Liao Shih). Все это говорит о том, что, вышедшие из глубин истории усуней стали важной частью истории среднеазиатских и тюркских народов.

Ключевые слова: усуней, тюркские племена, империя гуннов, китайские источники, Средняя Азия.

A. TASHAGYL
(Mimar Sinan Fine Arts University, Ph.D, Professor)

THE USUNS IN THE HISTORY DEPTH OF CENTRAL ASIA

Summary

The Usuns are a Turkic tribe which existed in the history depth of Central Asia. They lived mostly in the South Kazakhstan, Kyrgyzstan and in the suburbs of Fergana. They had a capital called “Ch’e-ku-ch’eng” which means “The Red Valley’s Fortress”. It was situated in the South of Issyk Lake which appeared in Chinese sources as a “Hot Sea”. In spite of the early history of Usuns is full of unbelievable events, they played an important role in the period of the Great Empire of Huns. The Usuns who got to dependence on the Hun state ruled by Mode (it happened before 174 B.C.), hundred years later, after entering into alliance with Chinese, rebelled against Huns. The weakening of Huns gave them a good opportunity, as after it happened the Usuns started playing an important role in Central Asian history. Their name is figuring in the historical sources which related to A.D. In the Chinese written documents the information about their culture, traditions, and peculiarities of social life was fixed clearly. The Usuns are mentioned in the sources up to the IV century A.D. After that the information about them is interrupted suddenly. In the X century their name is seen one more time in Liao Shih source. All this says that the Usuns who originated from the depth of history became an important part of Central Asian and Turkic people’s history.

Key words: Usuns, Turkic tribes, Hun Empire, Chinese sources, Central Asia.

А.Б. Болпонова

(Доцент кафедры истории Кыргызстана и методики преподавания,
Иссык-Кульского Государственного университета им. К. Тыныстанова, к.и.н., г. Каракол,
Иссык-Кульская область, Кыргызская Республика).

Уроки прошлого (О мартовских событиях 2005 г. В Кыргызстане)

Аннотация

Данная статья посвящена анализу политических событий 2005 г. в Кыргызстане, раскрытию сложившихся в стране социально-политических, экономических условий. В работе перечислены и обоснованы глубинные причины мартовских событий, приведшие к краху правления А. Акаева. Приведены мнения известных исследователей стран СНГ, а также зарубежных. Подведены определенные итоги правления А. Акаева, приведено авторское мнение о приемлемых моделях построения государства для развивающихся стран, а также взгляд на перспективу развития ситуации в регионе.

Ключевые слова: Кыргызстан, мартовские события, государственность, реформы, политика, выборы, экономика, рынок.

Политические события марта месяца 2005 г. в Кыргызстане открыли новую страницу в становлении кыргызской государственности. В истории суверенного государства начался новый период складывания национальной, гражданской, государственной общности. Новый виток истории Кыргызстана характеризуется дальнейшим формированием этнонациональной идентификации кыргызов. В связи с этим на современном этапе, мартовские события Кыргызстана изучаются в ракурсе исследований этнической идентификации, политического элитообразования и клановой политики кыргызского государства.

Хотелось бы первоначально привлечь внимание к термину «революция», которое так часто употребляют СМИ, эрудированная общественность. Отметим, что ученые и исследователи стараются избегать употребления этого термина. Зачастую употребляют другой термин, который на наш взгляд, вполне точно характеризует сложившуюся ситуацию в Кыргызстане в марте 2005 года – «государственный переворот». Ведь революция, в ее классическом понимании – это быстрый молниеносный, качественный скачок от одной общественно-экономической формации к другой, который приводит к абсолютно новому развитию общества. Мартовские события в Кыргызстане не являются революцией в классическом его понимании – это государственный переворот. Однако и здесь, нужно оговорить, что существенную роль здесь сыграл народ, общественность, которая также молниеносно отреагировала на призывы и лозунги оппозиционеров. Известный казахский историк, доктор исторических наук, профессор Н. Масанов, тоже выделяет кыргызскую оппозицию в подготовке переворота «снизу, где дистанция между народом и оппозицией была незначительной». При этом события в Кыргызстане он назвал «народной революцией» [1]. Согласно тому, что характер революции определяет ее название, спор ученых об определении мартовских событий в Кыргызстане до сих пор остается открытым.

Не исключаем, что исторические события стран бывшего Советского Союза отмечаются схожестью. Мартовские события Кыргызстана, в силу общего геополитического и исторического развития, были неотъемлемо связаны с аналогичными развивающимися событиями стран СНГ. Известный классик кыргызской литературы, писатель Ч. Айтматов, назвал цветные революции, произошедшие в странах СНГ, взрывом «экстремальной демократии» [2]. Однако, мнения специалистов относительно схожести событий, разделяются: выделяют и разграничивают произошедшие события по геополитическому расположению государств (Западные страны – Центральная Азия) и по «специфике» политической культуры [3]. Хотелось бы отметить, что в отличие от Запада, для центральноазиатских политических событий была характерна восточная традиционность. «Специфичность» преобразований в марте 2005 г. в Кыргызстане выразилась в политической активности регионов. Хотелось бы отметить, что вкуче произошедшие политические события в странах СНГ, приведшие к смене власти и режима, были исторически закономерны.

Вызывает большой интерес оценка и выявление основных причин событий 2005 года. Дискуссионное поле по выявлению причин мартовских событий разделяется между сторонниками «внешних заговоров» (финансирование Запада, использование PR-технологий и других ресурсов) и сторонниками «внутренних заговоров». Российский политолог С. Белковский определяет 10 базовых факторов «цветных революций», где 9 из них связаны с внутренними экономическими процессами стран. Среди них: кризис легитимности режима, противоречия внутри правящей элиты, региональные и этнические проблемы, внешнее вмешательство в смену режима и т.д. [4] Предложенная схема достаточно спорная и сложная, но заслуживает положительной оценки, т.к. сделана попытка систематизации протестных движений в странах Содружества.

Для более детального анализа причин политических событий 2005 г. в Кыргызстане, выделим и рассмотрим, на наш взгляд наиболее значимые и весомые.

1. Социально-экономическое положение.

В целом, если оценивать социально-экономическое положение Кыргызстана в период суверенитета то следует отметить, что с наряду с позитивными сторонами проведенных реформ, негативные преобладали. Прежде всего, хотелось бы отметить традиционную отсталость страны, её экономическую и военную слабость, что наложили существенный отпечаток на развитие республики после обретения независимости. Такое положение страны во многом связано также с её геополитическим положением и изоляцией от всего мира.

В 90-х годах XX в. экс-президентом Кыргызстана А. Акаевым был выбран курс на интеграцию в мировую экономику, на создание льготного режима иностранному капиталу, на первоочередное развитие частного предпринимательства и экспортных сырьевых отраслей промышленности. В Кыргызстане создались благоприятные условия для развития мелкого и среднего бизнеса. Однако, в ходе реформ в стране начались процессы, повлекшие за собой глубокие негативные изменения экономики. Страна жила в условиях усиливающихся процессов деиндустриализации. Так, по состоянию на 1995 год из 32 основных наименований промышленной продукции по 31 виду отмечалось постоянное снижение производства. В 1993-м темпы спада промышленного производства составили – 24,6%, в 1994-м – 27,9 (по другим данным, около 50%) [5]. К началу 1996 года простаивало 121 предприятие, то есть каждое пятое в стране. Более половины заводов и фабрик работало с неполной нагрузкой [6]. В 2005 году валовая продукция промышленности против 2004 года снизилась на 12,1%. Низкий платежеспособный спрос, ослабление производственных связей, неконкурентоспособность отдельных видов продукции, отсутствие материальных и финансовых ресурсов, рост кредиторской и дебиторской задолженности – все это подорвало основы и без того весьма слабой экономики страны. Это свидетельствовало о том, что страна, по крайней мере, на среднесрочную перспективу потеряла возможность использования промышленности в роли локомотива развития экономики в целом.

В экономике страны доминирующим сектором развития являлся аграрный. Реформы же 90-х годов прошлого века в сельском хозяйстве превратили его из колхозного и совхозного в мелко-варное, с крайне низкой производительностью труда. Кыргызстан в период суверенитета обладал сельским хозяйством, не представляющим собой продукта естественной историко-экономической эволюции и поэтому лишенный каких либо реальных шансов выхода на мировые рынки. Отсюда его линия на сохранение тенденции деградации в условиях жесточайшей конкуренции на мировом и региональном рынках сельскохозяйственной продукции. Доля аграрного сектора в занятости гораздо выше, чем его доля в ВВП. По данным последней национальной переписи населения Кыргызстана доля экономически активной его части в возрасте от 15 лет и старше, занятого в сельском хозяйстве составила 75,3% от всего занятого населения страны. Это свидетельствует о низкой эффективности, наличии глубоких диспропорций в структуре национального продукта страны, когда три четверти его экономически активного населения производят менее одной трети ВВП. В результате реформ непоправимый удар был нанесен и по скотоводству: поголовье сократилось в несколько раз. А ведь для многих представителей коренного этноса, потомков кочевников, скот – традиционное мерило богатства и главный источник существования. Невозможность содержать его означала для многих тысяч сельских жителей переход в состояние пожизненного нищенского существования.

Мировой опыт развития стран третьего мира второй половины XX века свидетельствует о том, что некоторым из них, близким по своим экономическим параметрам странам Центральной Азии, удалось добиться значительного экономического роста за счёт ускоренного развития аграрного сектора. По нашему мнению, превращение сельского хозяйства Кыргызстана в звено, способное вытащить цепь всей национальной экономики, так же как и промышленности, исключено не только на сегодня, но и на перспективу.

Крайняя узость внутреннего рынка, вызванная в первую очередь низким внутренним спросом, низкой покупательной способностью населения страны, большая часть которого находится в состоянии перманентной бедности стала главным препятствием для диверсификации экономики Кыргызстана, превращения её в современную высокорентабельную и конкурентоспособную. В итоге, в Кыргызстане сложился тип экономики, характеризующийся причудливым сочетанием архаики и современности. Экономике подобного рода можно назвать сервисно-аграрной, не способной, к сожалению, вывести страну из кризиса, поскольку в своём нынешнем виде она превратилась в тормоз на пути развития Кыргызстана.

Кроме того, в обществе произошло резкое имущественное расслоение. На пятый год независимого существования КР 97% ее населения оказалось за чертой бедности, составляющий по разным данным до 70% всех её жителей. Бедности населения сопутствует крайне высокий уровень незанятости, безработицы, в том числе скрытой. По данным последней переписи населения 55,6% экономически активного населения Кыргызстана относится к числу не занятых [7]. Колоссальный разрыв в производительности труда, аграрное перенаселение привели к массовой внутренней и внешней миграции.

Ситуацию усугубляет также зависимость экономики от иностранных кредитов, от энергоресурсов других стран, заставляющая государство тратить существенную часть и без того скудных ресурсов на закупку газа и нефтепродуктов. К середине 1990-х годов внешний долг составлял около 1,5 млрд. долл. [8]. Зарубежные кредиторы вкладывали средства главным образом в развитие инфраструктуры, предназначенный для организации планомерной добычи и вывоза местных ресурсов. Финансовая зависимость страны привела к диктаторской политике зарубежных советников при принятии внутренних и внешних вопросов республики.

Не вызывает сомнения, что социально-экономические условия страны – деиндустриализация, низкий уровень развития аграрного сектора экономики, нищета, коррупция, экономический и политический диктат зарубежных инвесторов – способствовали крушению акаевского режима. Кыргызстан и сегодня в мировой системе координат продолжает относиться к наименее развитым странам с низким уровнем доходов на душу населения и является фактически периферийным придатком мировых центров.

2. Регионализм

Большинство российских и центрально-азиатских экспертов справедливо полагают, что политический кризис и смена власти в Кыргызстане, в отличие от демократических мирных революций в Украине и Грузии, имеет внутреннее происхождение, некую «специфичность» протестных движений (клановая, региональная борьба) [9]. Доктор исторических наук, академик РАЕН Л. Медведко это называет «этнической географией» [2].

Доктор философии Б. Байматов также считает одной из причин «государственного переворота» в Кыргызстане межклановый антагонизм и регионализм. При этом подчеркивает, что государство не смогло выступить арбитром между влиятельными региональными кланами, поддерживать статус-кво и баланс сил, создать эффективные каналы для диалога между государствами и жителями республики [3, с. 18-26].

Вообще, противостояние северных и южных кланов, чреватое вспышкой насилия, начало тлеть еще в начале 1990-х годов и не разрешенное вовремя, лишь обострялось. Довольно долго свергнутый режим искусно манипулировал ситуацией и распределял посты в правительстве между представителями противостоящих элит. Распределение всех ресурсов происходило внутри одной элитной группы с допущением к нему двух – трех трайбовых, или, кланово-корпоративных сообществ. Отсутствие открытой системы их рекрутирования и перемещения стали причинами противостояния внутри элитных групп республики. Такая кадровая политика лишь усилила диспропорцию в распределении властных ресурсов в пользу севера.

Первые народные выступления против существующей власти – 2000 год – парламентские выборы (повсеместно признанные недемократические и манипулируемые). Кульминацией этого процесса стали известные убийства участников демонстраций в Южном Кыргызстане 2002 г. Конфликт кланов вырос до уровня общенациональной проблемы. Южные кланы сумели мобилизовать в свою поддержку гражданские группы, благодаря чему получили возможность стать в позу политической оппозиции, устроили заговор, стремительно нарастающий антагонизм перерос в беспорядки и восстание, сбросившая непопулярную северную элиту. Таким образом, неспособность разрешить противоречия между интересами и требованиями кланов за столом переговоров привела юг к власти.

К тому же, к началу 2005 усилилась борьба внутри семейного клана. Борьбу за место в парламенте вели десятки «независимых» претендентов, экономически, финансово и политически связанных с кланом А. Акаева. Кандидатами в депутаты зарегистрировались дочь и сын президента, несколько сестер его жены – М. Акаевой и другие ближайшие родственники; сын премьер-министра Танаева, а также родственники некоторых губернаторов [10]. Это свидетельствовало, что в правящем клане А. Акаева и его семьи, которая всегда влияла на кадровые назначения, началась серьезная борьба за право стать преемником на посту президента.

Причинами южных притязаний явились следующие аргументы: 1) Кадровый. Отмечается малое представительство южного региона во властных и ключевых постах государственного аппарата, несправедливое распределение властных полномочий в центральных органах управления страной. 2) Историческая обусловленность. На протяжении нескольких десятилетий в Кыргызстане во властных структурах доминировали представители северных кланов. Принятие всех внутривластных и экономических решений последовательно контролировали вначале два северных клана, затем – два южных. Север представлен Чуй-Кеминской и Талас-Нарынской группами (по районам их происхождения). Южные кланы пополняли свои ряды из двух самых влиятельных родоплеменных групп, населяющих Алайскую и Ошскую долины. 3) Географический. Аграрный юг – испытывает жесточайший дефицит земли и воды, крайне слабо развита промышленность, значительно меньше влияние русской культуры, чем на севере. Больше половины населения Кыргызстана проживает на юге, что вызывает безработицу и низкий уровень жизни населения. 4) Внутриэтническая иерархия. Юг – является центром сильной кристаллизации религиозной идентичности, что служит основой для этнической иерархии. Влиятельные группы юга, этнически тесно связанные с большими узбекскими этническими общинами и располагающиеся в основном вокруг Джалал-Абада и Оша, стали центром кристаллизации сильной региональной идентичности и основой для этнической иерархии, в которой интегрировались культурные и этнические ценности обеих этнических групп. Однако южные элиты нельзя в строгом смысле считать представителями так называемой «титупольной нации».

В ходе «государственного переворота» в Кыргызстане жесткая борьба между клановыми элитами вышла на поверхность, стало ясно, что соперничающие кланы скатились в глубокий кризис (митинги в ноябре 2006 года, в апреле 2007 г.). Определенные политические круги, преследующие свои узкие интересы, зашли так далеко, что полностью принесли в жертву интересы национальные, поставив под угрозу саму самобытность правящей элиты управлять ситуацией.

3. Внешнее вмешательство. Вопросы приоритета.

Американский исследователь С. Хантингтоном в своей книге «Кто мы?» четко выделяет, что в современном мире проглядывается крупное разделение – между западом и «остальными», где территория Центральной Азии, стран СНГ выступают объектами геополитических притязаний и влияния крупных государств России и США [11]. Стремление США к мировому доминированию было охарактеризовано, по выражению французской газеты «Фигаро», как «демократический крестовый поход» [12].

Такого же мнения придерживаются российские и центральноазиатские ученые. Как в худших традициях «холодной войны», США стало применять «двойные стандарты», что намного ослабило российское влияние на международной арене и в странах СНГ.

Абсолютно не согласен с таким утверждением узбекский исследователь Б. Рашидов. Он констатирует, что страны Центральной Азии все еще находятся в зоне российского влияния – общее информационное пространство, наличие русскоязычных диаспор и пророссийских национальных элит, инерционность общественного мышления, сохраняющиеся культурные и экономические связи с Россией. Согласно его утверждению, «США никогда не будет вкладываться в страну, если не получат гарантий высокой рентабельности (экономической и политической) своих инвестиций» [13].

Свою версию выдвинул экс-президент Кыргызстана А. Акаев. Согласно его мнению «важным аспектом и главную роль» в драматических событиях в Кыргызстане было тлетворное влияние Запада, а именно США, которые осуществляли и обеспечивали финансирование, проводили тренинги оппозиции в тот момент. Бывший президент Кыргызстана А. Акаев прямо (хотя и без особых доказательств) обвинил зарубежные фонды в подготовке своего свержения. Официально он выделил американские организации, поддержавшие оппозицию: «National Democratic Institute», «Freedom House» и ряд других [14].

Как мы помним, в критический момент для Кыргызстана ни США, ни другие гранды геополитически не поддержали режим А. Акаева. Лидеры республик Центральной Азии еще раз убедились в

непрочности партнерских отношений, в силу определенной «второстепенности» региона в геостратегических установках Запада. Сам факт устранения от власти наиболее «прозападного» в Центральной Азии президента А. Акаева не мог не усилить у руководства других стран региона «антизападные настроения».

На наш взгляд, влияние западных государств на экономическое и политическое состояние центральноазиатских государств, на мартовские события 2005 г. Кыргызстана, были влиятельными, но не определяющими. На лицо значительное влияние советской системы, которая обусловила закономерную, объективную необходимость смены политических элит в государстве.

4. Советское наследие

К марту 2005 г. крах акаевского режима был предначертан изначально, так как это была закономерная, объективная необходимость смены политических элит в любом государстве, тем более позиционирующем себя как демократическое общество. В период его правления не был определен и выбран четкий политический курс развития государства. Взятый за основу «советский курс управления государством» по советским учебникам, прыжок из «социализма» в «постсоциалистическую» демократию оказался изначально невозможным, не говоря уже о всеобщей идеологии.

Весьма неординарно, ново и свежо звучит мысль узбекского исследователя Ф.Толипова о принципах смены власти в центрально-азиатских государствах. Согласно его мнению, наступила «осень патриархов», где режимы, исчерпав свой политический ресурс, начиная с начала их независимости, старые правители государств СНГ потеряли свою легитимность. Потеря легитимности была вызвана стремлением продлить сроки своего правления. Фактически все пять президентов стран Центральной Азии тем или иным способом продлевали сроки своего правления, и на сегодняшний день общее время пребывания любого из них исчисляется периодом более 15 лет. Автор выделяет шесть видов смены политической власти на постсоветском пространстве (например, в России – досрочные выборы в стиле рокировки; в Азербайджане – передача власти от отца к сыну; в Кыргызстане – объединение разных политических сил в оппозицию против одного человека) [14]. Автор констатирует, что данная смена власти в постсоветских республиках, революции в странах СНГ – это переходный период. Процесс смены режима автор связывает с двумя фундаментальными факторами: наследием советской системы и наследием «холодной войны». Во-первых, формационный переход систем не был решен, поскольку в странах Центральной Азии одновременно действуют законы натурального хозяйства, капиталистической системы и современной НТР. В результате, в странах Центральной Азии вопрос о построении национальной демократии превратился в вопрос о региональной демократии. Правление постсоветских лидеров, доставшимся в наследство от советской власти является её продолжением или приемственностью. Во-вторых, автор не исключает в изменении геополитического фактора в политической ситуации Центральной Азии. Обретя независимость, страны центральноазиатского региона стали объектом геополитических и стратегических притязаний крупных мировых держав. Согласимся, что в настоящее время в международной политике важную роль стали играть три существенные компоненты геополитики: географическая характеристика, исторический процесс и идентичность. Видимо «желание представлять мир и свое место в нем, одна из основных человеческих потребностей».

Российский профессор С.Лузянин проблему смены и старения вождей назвал геронтологической, независимо от того участвуют в нем Запад или нет [9, с.20-21].

Как мы видим, технология «смены элит» на постсоветском пространстве варьировалась, имела различную направленность: от насильственной – «цветных революций» до уже традиционной – операция «преемник». Поэтому, можем утверждать, что смена режимов власти в странах СНГ была не сколько системным кризисом, сколько закономерная, объективная необходимость смены политических элит в любом государстве, тем более позиционирующем себя как демократическое общество.

В Кыргызстане, экс-президент республики А.Акаев легитимность своего правления исчерпал. Политическое руководство страны осталось без приемника, что способствовало объединению различных политических сил в оппозицию против одного человека.

5. Конституционный кризис.

В течение 15 лет независимости Конституция Кыргызской Республики была преобразована три раза, с каждым разом укрепляя полномочия президента. Правительство, главы местной государственной администрации, судебная власть зависели от президента. Власть была сконцентрирована в руках одного человека, что давало ему широкие полномочия, которые легко было использовать в коррупционных целях.

Согласно мнению доктора исторических наук, профессора З. Курманова крах политического режима А. Акаева в 2005 году был обусловлен рядом причин, где существенную роль сыграл избирательный кодекс Конституции КР от 3 февраля 2003 года. Проведенные в Кыргызстане на этой основе парламентские выборы в 2005 г. только подтвердили ее недееспособность. Положения Конституции КР были направлены на защиту и укрепление режима личной власти главы государства, противоречили мнению народа. Профессор выявляет факты правонарушений при проведении парламентских выборов в феврале 2005 года, указывает на факты давления на общественность, на СМИ, использования административных ресурсов проправительственными партиями и организациями [10, с. 9-11]. В результате, выборы фактически состоялись по родоплеменному принципу, обострили борьбу кланов и во многом предопределили события 24 марта 2005 года.

6. Влияние наркотрафика.

Часть исследователей считает, что смена власти в Бишкеке – результат исключительно деятельности наркомафии Юга Кыргызстана [9, с. 12].

Ислам, мечети и медресе становятся все большими центрами притяжения для этнических кыргызов и узбеков, и массовый доступ к ним очень трудно ограничить. В силу этого пропаганда ислама играет на руку, как сторонникам правящего режима, так и его противникам. Связанные с исламом проблемы до сих пор наиболее остры в Узбекистане. Во многих районах страны ислам особенно глубоко укоренен, а соперничество между исламскими фундаменталистами, модернистами и консерваторами имеет давние корни. Некоторые из сегодняшних радикальных групп своими корнями уходят к антироссийскому восстанию 1898 г., а некоторые их лидеры даже были учениками «божьего человека», который в детстве был свидетелем восстания и, к неудовольствию советских властей, дожил до глубокой старости. Через Ферганскую долину этот религиозный подъем легко проник в Кыргызстан [15]. Повсеместно власти региона ошибочно считают, что государство может регулировать развитие ислама, и что оно достаточно компетентно, чтобы воздействовать на социальную эволюцию общества. Элита Центральной Азии, разумеется, в принципе не против ислама, но она весьма настороженно относится к возрожденческому или фундаменталистскому исламу, к людям, стремящимся жить «в точном соответствии с учением». Они стремятся сохранить свои республики как светские государства и не допустить того, чтобы нетерпимые мусульмане навязали своим собратьям по вере огосударствление отправления религиозного культа. Даже в Кыргызстане светские институты испытывают на себе сильное давление в пользу соблюдения религиозных заповедей.

Несомненно, «теневая экономика», включая наркобизнес, имела и имеет свои собственные интересы на центрально-азиатском пространстве. Однако, было бы ошибочным оценивать данные события лишь сквозь призму интересов наркобизнеса.

Таким образом, мы выделили ряд аспектов, ответив на которые, можем подвести итог правления А. Акаева, а также выявить причины мартовских событий 2005 г.

1. Социально-экономический упадок страны. В результате «рыночных реформ» основная часть населения Кыргызстана жила за чертой бедности. Вопросы социально-экономического характера были решены не окончательно.

2. Наличие противоречий между югом и севером. Региональный вопрос остро стоял в период правления А. Акаева (наблюдается существенная разница между Севером и Югом, начиная от хозяйственной деятельности регионов вплоть до ментальности населения). Северянин А. Акаев недостаточно уделял внимание к проблемам южных областей, в том числе и к росту влияния религиозных экстремистов.

3. Слабый контроль над деятельностью представительств иностранных фондов и других зарубежных структур. Внешнее влияние в Кыргызстане, где основную роль в свержении А. Акаева сыграли США, не носило определяющего характера и можно согласиться лишь отчасти. Дипломаты Вашингтона (через свое посольство и представительства неправительственных организаций в КР) активно работали с оппозицией, но, по имеющимся данным переворот не готовили, во всяком случае «в привязке» к парламентским выборам 2005 года. Западные стандарты устройства государства и общества, не учитывая ее историю, обычаи, традиции, ментальность, безумно внедрять в регионы мира.

4. Правление постсоветских лидеров, доставшимся в наследство от советской власти является её продолжением или преемственностью. Период революций в странах СНГ, смены правителей стран СНГ – переходный период постсоветского периода.

5. Конституционный кризис, который привел государство к тупиковому развитию.

6. На политическую сцену вышли исламисты, однако это не дает делать выводы о значимом аспекте при осуществлении смены режима.

На перспективу, для Кыргызстана и других стран Центральной Азии, Международного сообщества хотелось бы предупредить, что западные стандарты устройства государства и общества, не учитывая ее историю, обычаи, традиции, ментальность, безумно внедрять в регионы мира; сохраняется потенциальная опасность сепаратизма в южных регионах, где повышается вероятность выхода на политическую сцену исламистов; вероятность затяжной полосы нестабильности, чреватая конфликтами и переворотами.

Литература

1 Масанов Н. То, что произошло в Кыргызстане настоящая народная революция // 2005. – 25 марта – [http://www.zonakz.net.]

2 Медведко Л. Годовщина великой победы и многоцветье экстремальных демократий // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. – №5(41). – С. 22.

3 Байматов Б. Специфические местные аспекты «гражданского общества» в Кыргызстане: взгляд с социальной и географической периферии // Центральная Азия и Кавказ, 2006. – №4(46). – С. 27.

4 Белковский С. Рейтинг претендентов на революцию // 2006. – 5 июня. - [http://www.analitica.org/article.php?story=]

5 История кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 1995. – С. 284.

6 Социально-экономическое положение Кыргызской Республики в январе 1996 г. – Бишкек: Нац. стат. комитет КР. – Бишкек, 1996. – С. 11.

7 Омаров М.Н. Кыргызстан: дыма без огня не бывает (О некоторых больших проблемах маленькой страны) // ЦентрАзия. – 04.05.2007.

8 Тодуа З. Кыргызстан: причины, уроки, возможные последствия падения режима Аскара Ааева // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – №4(46). – С. 19.

9 Лузянин С. «Цветные революции» в Центральноазиатской проекции: Кыргызстан-Узбекистан-Казахстан // Центральная Азия и Кавказ, 2005. – №5 (41). – С. 12, 20-21.

10 Курманов З.К. Парламентские выборы в Кыргызстане 2005 г. И крах политического режима А. Акаева // Центральная Азия и Кавказ, 2005. – №3(39). – С. 14.

11 Хайтингтон С. Кто Мы? Вызовы американской национальной идентичности. // Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Транзиткнига», 2004. – С. 405.

12 Русский Newsweek, 2005. – №17. – С. 12.

13 Рашидов Б. Россия в Центральной Азии: переход к позитивной внешней политике. // Центральной Азии и Кавказ, 2005. – №2(38). – С. 130.

14 Толипов Ф. Момент истины: конец переходного периода? (О демократической инициативе в государствах Центральной Азии) // Центральная Азия и Кавказ, 2005. – №5 (41). – С. 31.

15 Олкотт Марта Брилл. Проблема демократии в Центральной Азии // Информационно-аналитический бюллетень. (Доклад на региональном семинаре по Центральной Азии: Сотрудничество в Центральной Азии после свержения режима талибов. 26-31 мая 2002 г., г. Стамбул). – 01.08.2002. – №57.

References

1 Masanov N. To, chto proizoshlo v Kyrgyzstane nastoiashchaia narodnaia revoliutsiia // 2005. – 25 marta – [http://www.zonakz.net.]

2 Medvedko L. Godovshchina velikoi pobedy i mnogotsvet'e ekstremal'nykh demokratii // Tsentral'naia Aziia i Kavkaz. – 2005. – №5(41). – С. 22.

3 Baimatov B. Spetsificheskie mestnye aspekty «grazhdanskogo obshchestva» v Kyrgyzstane: vzgliad s sotsial'noi i geograficheskoi periferii // Tsentral'naia Aziia i Kavkaz, 2006. – №4(46). – С. 27.

4 Belkovskii S. Reiting pretendentov na revoliutsiiu // 2006. – 5 iunia. - [http://www.analitica.org/article.php?story=]

5 Istoriia kyrgyzov i Kyrgyzstana. – Bishkek, 1995. – S. 284.

6 Sotsial'no-ekonomicheskoe polozhenie Kyrgyzskoi Respubliki v ianvare 1996 g. – Bishkek: Nats. stat. komitet KR. – Bishkek, 1996. – S. 11.

7 Omarov M.N. Kyrgyzstan: dyma bez ognia ne byvaet (O nekotorykh bol'shikh problemakh malen'koi strany) // TsentrAziia. – 04.05.2007.

8 Todua Z. Kyrgyzstan: prichiny, uroki, vozmozhnye posledstviia padeniia rezhima Askara Aaeva // Tsentral'naia Aziia i Kavkaz. – 2006. – №4(46). – S. 19.

9 Luzianin S. «Tsvetnye revoliutsii» v Tsentral'noaziatskoi proektsii: Kyrgyzstan-Uzbekistan-Kazakhstan / Tsentral'naia Aziia i Kavkaz, 2005. – №5 (41). – S. 12, 20-21.

10 Kurmanov Z.K. Parlamentskie vybory v Kyrgyzstane 2005 g. I krakh politicheskogo rezhima A. Akaeva / Tsentral'naia Aziia i Kavkaz, 2005. – №3(39). – S. 14.

11 Khaitington S. Kto My? Vyzovy amerikanskoi natsional'noi identichnosti. // Per. s angl. A. Bashkirova. – M.: OOO «Tranzitkniga», 2004. – S. 405.

12 Russkii Newsweek, 2005. – №17. – S. 12.

13 Rashidov B. Rossiia v Tsentral'noi Azii: perekhod k pozitivnoi vneshnei politike. // Tsentral'noi Azii i Kavkaz, 2005. – №2(38). – S. 130.

14 Tolipov F. Moment istiny: konets perekhodnogo perioda? (O demokraticheskoi initsiative v gosudarstvakh Tsentral'noi Azii) // Tsentral'naia Aziia i Kavkaz, 2005. – №5 (41). – S. 31.

15 Olkott Marta Brill. Problema demokratii v Tsentral'noi Azii // Informatsionno-analiticheskii biulleten'. (Doklad na regional'nom seminare po Tsentral'noi Azii: Sotrudnichestvo v Tsentral'noi Azii posle sverzheniia rezhima talibov. 26-31 maia 2002 g., g. Stambul). – 01.08.2002. – №57.

А.Б. БОЛПОНОВА

(К. Тыныстанов атындағы Ыстықкөл Мемлекеттік университетінің
Қырғызстан тарихы мен сабақ беру әдісі кафедрасының доценті,
т.ғ.к., Қаракөл қ., Ыстықкөл облысы, Қырғызстан Республикасы)

ӨТКЕННЕН САБАҚ

(ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ 2005 ЖЫЛҒЫ НАУРЫЗ ОҚИҒАЛАРЫ)

Түйін

Мақала 2005 жылы Қырғызстандағы орын алған саяси оқиғаның талдауына арналған. Жұмыста автор А. Ақаев билігінің құлдырауына әкелген наурыз оқиғасының себептерін аша түсуге тырысқан.

Түйін сөздер: Қырғызстан, наурыз оқиғалары, мемлекеттілік, реформалар, саясат, сайлау, экономика, нарық.

A. B. BOLPONOVA

(Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov,
Karakol city, Kyrgyz Republic,
Associate Professor, Candidate of Historical Sciences)

THE PAST LESSONS

(ABOUT THE MARCH EVENTS OF 2005 IN KYRGYZSTAN)

Summary

This article is devoted to analysis of the political events of 2005 in Kyrgyzstan. Besides, in this paper the author revealed deep reasons of the March events leaded to the crash of Akaev's governing.

Key words: Kyrgyzstan, March events, statehood, reforms, policy, elections, policy, economy, market.

ТАРИХ ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ ИСТОРИИ THEORY OF HISTORY

ӘӨЖ 94 (574) “1917-1928,,

Е.Е. Сайлаубай

(Семей мемлекеттік педагогикалық институты, т.ғ.к.)

Шығыс Қазақстандағы жер мекемелерінің қалыптасуы мен қызметі

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстанның шығыс өңірінде орын алған жер мәселесін реттеумен айналысқан мекемелердің әр түрлі саяси биліктер тұсындағы құрылуы мен айналысқан қызметі тың деректер арқылы баяндалған.

Түйін сөздер: қазақ, жер, жер мәселесі, комитет, земство, билік, мекеме.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ жерінде белең алған ұлт-азаттық қозғалыстың басты дәлелдерінің бірін құраған жер қатынастары мәселелері болды. Уақытша үкімет және кеңестік Қазақстан тұсындағы жер қатынастарын реттейтін мекемелердің тарихын зерттеуді жан-жақты, әрі терең ғылыми тұрғыда жалғастыру міндеті тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының еншісіне тиіп отыр. Осы аспектіні қамтитын зерттеулер легі де бүгінгі күні біршама қомақты тарихи қорымызды құрауда және бұл бағыттағы ізденістер жалғасуда. Ал, сол тарихи кезеңде Ресейдің қазақ халқын отарлау саясаты кезіндегі жер қатынастарының үдерісі, ұлт-азаттық қозғалыс басшыларының жер мәселесін шешуде ұстанған позициясы мен аталған мәселенің ұлттық мүдде тұрғысынан шешуде атқарған қызметтерін, кеңестік жер мекемелерінің атқарған іс-шаралары мен қызмет аясын анықтау жұмысы әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді. Отан тарихының қай кезеңінде болмасын өзекті болған жер мәселесін, өз дәрежесінде объективті түрде зерттеп, соның негізінде шынайы тарихи құбылыстар барысын тарихи-философиялық санатта халықтың санасына жеткізу бүгінгі қоғамтанушылардың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Шығыс Қазақстандағы жер мекемелері қызметінің тарихын және жер мәселелерін шешу жолында қызмет еткен жергілікті органдардың атқарған іс-шараларын ғылыми зерттеулер мен мұрағат құжаттары арқылы саралап баяндауға талпыныс жасау мақаланың өзегі болмақ. Сондықтан Шығыс Қазақстанда жер мәселелерін шешуде қомақты әрекет еткен Жер комитеттерінің, кейіннен Земство құрамындағы Жер бөлімінің және де кеңестік жер мекемелерінің атқарған іс-шаралары мен қызметі тарихын бүгінгі ұлттық мүдде тұрғысынан тарихи ой елегінен өткізу қажеттілігі бар.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы Ресейдегі қоғамдық-саяси өмірдің тарихы, оның ішінде Қазақстан сияқты ұлттық аймақта жер мәселесінің жалпы барысы және оның әр кезеңде (төңкерістер, Уақытша үкімет, ресейлік азаматтық соғысы, кеңестік Қазақстан тұстары) шешілу жолдарына жер мекемелерінің қызметінің ықпалы негізінде орын алған үдерістер тарихына лайықты бағасын беру – бүгінде өзекті мәселелердің біріне саналады. Сол кезеңдегі Қазақстанда, сонының ішінде Шығыс Қазақстанда орын алған жер қатынастары барысы және Жер мекемелерінің атқарған тарихи қызметінің ғылыми зерттеу объектісіне айналуы заңды құбылыс, әрі тарихи қажеттілік деп санаймыз. Жер мекемелерінің атқарған іс-шараларын ғылыми тұрғыда талдау, жер мәселелерін шешуде өз алдына қойған мақсат-міндеттерін қаншалықты орындай алғанын деректік негізде бағалау, сонымен қатар мекеме құрамына енген қазақ зиялыларының жер мәселесін шешуде ұстанған саяси позицияларын айқындап, олардың өлкеде мәселенің оңынан шешілуіне қосқан үлестерін көрсету және жер мекемелерінің басқа да саяси ұйымдармен біріге отырып атқарған қызметтерінің тарихы тақырыптың өзектілігін тағы да айқындай түсетіні сөзсіз.

XX ғасырдың басында ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы, ұлт-азаттық қозғалыстың өрбуі, саяси өмірдің жандануы елде үлкен өзгерістерге алып келді. Осы тұста жоғары билік жүйесіне

басшылыққа келген Уақытша үкімет басшылары аймақтық, облыстық жерлерде түрлі деңгейдегі комитеттер мен мекемелер құруға нұсқау, жарлықтар (1917 ж. көктем) беруін, сол жарлықтарға байланысты Уақытша үкіметтің түрлі деңгейде қалыптастыра бастаған мекемелерімен қатар Семей өлкесінде Жер комитетінің (1917 ж. 21 сәуір) құрылуын және кейіннен шығыс өлкеде билік басына келген Уақытша Сібір үкіметінің (1918 ж. 25 шілде) жарлығымен аталған органның Земство құрамында Жер бөлімі болып қайта құрылғанын және де кеңестік билік тұсындағы Семей губерниялық жер басқармасы, Семей округтік жер басқармасы және Семей облыстық ауыл шаруашылық басқармалары сияқты жер мекемелерінің тарихын объективті тұрғыда баяндау отан тарихының мазмұнын толықтыруға қызмет етпек.

XX ғ. басында ұлт-азаттық күрес идеяларының қалыптастырған қазақ демократиялық интеллигенциясының бағдарламалық мақсаттарында ең басты мәселелердің бірі – жер мәселесін шешу болды. Сол кездегі қазақ зиялылары жерге қатысты өзгерістерді халықтың дәстүрлі қоғамдық, экономикалық қатынастардың негізін шайқалтпай оларды заманауи даму үдерісіне сай жалғастыруды көздеді. Мәселен, 1917 жылы Минскідегі майдан шебіндегі тыл жұмыстарына алынған қазақтар бөлімінде әлеуметтік-рухани санатта көмекте жүрген Ө. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Есболов, Н. Төреқұлов бастаған 15 қазақ интеллигенті Қазақстанның барлық негізгі орталықтарындағы ұлттық элита өкілдеріне, соның ішінде Семейдегі Райымжан Мәрсековтың атына жеделхат жолдайды. Жеделхатта: «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды. Жаңа құрылған үкімет дүкенін сүйеу үшін қазаққа ұйымдасу керек. Учредительное Собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жер мәселесінде қозғап, тезірек қолға ала беріңдер. Біз қалайтын патшалық түрі – демократическая республика яғни мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі» деп жазылған [1, 232-233-бб.]. Бұл жедел хаттың көлемі шағын болғанымен, оның ұлт-азаттық күрестің бағдарламалық міндеттерін нақтылаудағы ықпалы өте үлкен болды.

Сібірде және Семей губерниясында ескі және ұлттық билікті алмастырған Кеңестік өкіметтің бірте-бірте нығаюы, шаруашылықты басқарудың жаңа экономикалық органдарын құру міндеттерін алға тартты. Соған сай 1919 жылы 10 мамырда Жер істері халкомы бұйрығымен губерниялық, уездік және болыстық атқару комитеттері жанынан жер бөлімдерін құру қолға алынды. Аталған бұйрық бойынша ол мекемелер жер қатынастарын бекіту, социалистік ауыл шаруашылығын ұйымдастыру және жерге орналастыру мәселелерін өз бақылауына алатын болды [2].

Жалпы, жер мәселесін түпкілікті социалистік негізге көшіргенге дейінгі кеңестік биліктің атқарған шараларын сипаты мен мазмұнына қарай кезеңдерге бөліп қарастыру жөнінде қалыптасқан тұжырымның негізділігін қуаттай отырып, бұндай кезеңдеудің Шығыс Қазақстан өңіріндегі жер мекемелерінің қалыптасуы мен қызметін таңдауда басшылыққа алынғандығын атап көрсетуге болады [3]. Әйтсе де, Бүкілресейлік ауқымда көрініс тапқан бұл құбылыстың қазақ жерінде, соның ішінде Шығыс Қазақстан өңірінде іске асуында бірқатар ерекшеліктер болды. Қазақ үшін жер мәселесі патшалық және кеңестік билік тұсында өткір ұлттық мазмұн мен сипатқа ие болғаны ақиқат. Ресейлік ресми биліктердің жер мәселесіне қатысты ұстанған шовинистік саясаты болғандығын атап көрсетеміз. Өйткені, бұл фактор отарлық биліктің тұсында қалыптасып, кеңестік биліктің саясатында одан әрі жалғасын тапты. Осы тұжырымдарды негізге алып, Шығыс Қазақстан өңірінде жер мекемелерінің қалыптасуы мен қызметі өте күрделі сипат алғандығына көз жеткіземіз. Осыған байланысты мынадай деректерге назар аударайық: сол кезеңде Семей губерниясының тұрғындары қазақ, орыс және казактардан тұрды. Ал экономикалық сипатына қарай тұрғындар көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы болып, ал отырықшы тұрғындарды бұрыннан қоныстанғандар және жаңадан қоныстанушылар деп жіктеген. Соңғы мәселеде айқындық берер болсақ 1890 жылы басталған қоныс аударушылар легі XX ғ. 20 жылдары одан әрі жалғасып жатты [4, 115 п.]. Бұл демографиялық фактор қазақ қоғамындағы жер мәселесінің шешілуіне елеулі қысым жасады.

1917 жылы 10 наурызында облыс, уез, болыс және ауылдарда құлаған үкіметтің орнына Уақытша үкіметтің басқару органдары қалыптаса бастады. Бүкіл Ресей сияқты Қазақстанда да ол билік орындары алғашқы кезеңде Азаматтық комитеттер есебінен пайда болды. Бұл комитеттерді құрудың бастамашылығы облыс және уез орталықтарындағы орыс жұртының қолында еді және комитеттердегі басшы орындар да патшалық әкімшілік көзқарастағы орыс ұлт өкілдерінің қолында болатын. Міне, осындай жағдайда қазақтарға әділетсіз патшалық билік жойылып, оның орнына жаңа билік келгенімен, тағы да сол ұлттық мүддені қорғап, талап-тілекті білдіретін мемлекеттік мекемелерсіз қалу қауіпі төнген болатын. Сондықтан да Азаматтық комитеттермен бір мезгілде стихиялы түрде облыстық, уездік және болыстық деңгейде Қазақ Азаматтық комитеттері қалыптаса бастайды [5, 11 п.].

Қазақ жерінде облыстық және уездік Қазақ комитеттерінің қалыптаса бастағандығы туралы «Қазақ» газеті 1917 жылы наурызда «Жаңа үкімет жұрт билігін жұрттың өзіне беріп отыр. Жұрт өзін-өзі қалай билемек? Мұны былай түсіну керек. Жұрт болып ортасынан бірнеше сенімді, адал адамдарды шығарады. Мұны – комитет деп атайды. Жаңа үкімет әр түрлі комитет жасап, жағдайдың реттелуін тілеп отыр. Сол комитеттерді қазақтарда жасап, жұрт ісінің билігін халық қолына алар керек» деген мәтінде мақала жариялады [6, 330-б.].

1917 жылы 11 наурызда Семейде облыстық Қазақ комитеті құрылып, Р.Марсеков төрағалығымен жұмыс жасай бастайды. Ел басқару ісіне араласа бастаған ұлт зиялылары қазақ халқы үшін маңызды болып келген мәселелерді, соның ішінде жер мәселесін талқыға салып, соған сәйкес бағдарламалық тұжырымдарға келу үшін болыстық, уездік, облыстық және жалпықазақтық съездерін шақыруды қажет деп тапқан болатын [7, 210 п.].

Тұңғыш Жалпықазақ съезі 1917 жылы 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өтті. Съезд жұмысына Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан барлығы 200-ден астам өкіл қатынасты. Оның күн тәртібіне барлығы 14 мәселе қойылып, олардың арасында мемлекет билеу түрі, қазақ автономиясы, қазақ облыстарындағы жер жағдайы, әскер құру, земство, әйел теңдігі және басқа да мәселелер бар еді.

Съезд шешімдерінің отаршылыққа қарсы сипаты, оның жер мәселесіне байланысты қабылдаған қаулысынан анық көрінді. «Қазақ халқы өзіне еншілі жерге орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін» деп көрсетілді оның бірінші тармағында. «Қазақ даласында жарамды жер аз болғандықтан, қазақ пайдасынан алынып кеткен мынадай учаскелер қазақтың өзіне тоқтаусыз қайтарылсын: дворяндық, мал өсіру, сауда-өнеркәсіп, курорт, монастырь үшін деп алынған жерлер, переселендер орнықтаған отрубтар, оброктік статьялар жай адамдарға «показательные поля» деп берген, бірақ расында жоқ нәрселер немесе гарнизонға беріліп, бұл күнде олар кеткеннен кейін, яки саны азайғаннан кейін босанған жерлер» деген деректерден жерді тартып алудың түрлерін аңғарамыз. Бұдан басқа қаулыда «Қазақ халқы жермен ортақ пайдалансын (ру, ауыл, болыс болып), яғни земельный община болсын», «жер мәселесі туралы басқа саяси партиялармен келісу еркі Учредительное собраниеде қазақ депутаттарына берілсін», «жер хақында қазақ өз алдына жер жобасын жасасын» деп іс жүзінде қазақ жеріне иелік құқығын қазақ халқының өзіне қайтару туралы талаптар қойылған еді.

Уақытша үкімет 1917 жылғы 19 наурыздағы қаулысында тез арада жер мәселесіне байланысты шаралар қабылдау, атап айтсақ жер комитеттерін құру керектігін түсініп, бұл істі Егіншілік министрлігіне тапсырды және де «Жер туралы тиянақты да, сапалы дұрыс заң қабылдау үшін аса үлкен дайындық, сонымен қатар бос жерлер санағының есебі, жерге жекеменшікті анықтап, жер пайдалану түрлері мен жағдайлары жайлы деректер жинау қажет» деп тауып, Уақытша үкімет жер мәселесін шешуді Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін тоқтата тұруды жөн деп санайды [8, с. 330]. Сонымен, Уақытша үкімет жер мәселесін түпкілікті шешкенге дейін, қазақ өлкесінде уақытша Жер комитеттері құрыла бастайды. 1917 жылы көктемде Уақытша үкіметтің «Жер комитеттерін құру жөніндегі» қаулысында жер комитеттерін құру тәртібі және қызмет аясының негізгі бағыттары көрсетілген.

Жер комитеттерін құруға талпынған Уақытша үкімет өз алдына мынадай екі мақсат қойған болатын: Жергілікті жерлерде жалпы мемлекеттік жер саясатын жүргізетін өзіне қарасты жер органдарын құру арқылы, өзін-өзі басқару әрекетіне басқа да қоғамдық ұйымдар мен Кеңестерді араластырмау. Жер комитеттері арқылы әділетті жер саясатын жүргізе отырып, шаруалардың қоғамдық санасының толқуын бәсеңдету болды [8, с. 304]. Қоғамдық келісімді орнықтыруы тиіс бұл аталған шаралар өз жемісін бере алған жоқ. Көп жағдайда Жер комитеттері уақытша құрылған мекеме ретінде көрінді. Өйткені, оның көптеген мүшелері жергілікті өзін-өзі басқару Земство органының өкілдерінен тұру керек болатын. Ал Семей Облыстық Земство басқармасы өз жұмысын 1918 жылдың 17 қаңтарынан бастаған болатын. Бұдан шығатын қорытынды, Семей Облыстық Жер комитеті құрылған кезде жергілікті жерде Земстволық басқару жүйесі жоқ болатын [9, 195 п.].

Қазақстандағы облыстық Жер комитеттерінің қызметін бақылап отыру үшін облыстық Жер комитетінде Егіншілік министрлігінің бір өкілі тағайындалды. Қазақстанда Жер комитеттерінің құрылуы столыпиндік аграрлық реформа кезінде құрылған переселен органдарының қызметімен тығыз байланысты болды. Аталған жағдайда Жер комитеттері мен татуластыру камералары жер мәселелерін шешуде біршама толыққанды қызметтер атқаруы күмәнсіз еді. Алайда аталған органдардың қазақ өлкелерінде өте кеш, нақтырақ айтсақ күз айларында құрылғанша қомақты жер даулары туындағаны белгілі. Осындай жер дауларын шешуге жергілікті жерлердегі Қазақ комитеттері, Азаматтық комитеттер белсенді түрде араласа бастады.

Семей өңірінде 1918 жылы 11 шілдеде адмирал Колчактың басқаруындағы казак әскерлері контрреволюция жасап, билікті өз қолдарына алады. Барлық Кеңес мекемелері жойылып, Облыстық Кеңсе Басқармасының орнына Колчак үкіметі тағайындаған Облыстық комиссар аппараты құрылды. Өлкеде Кеңес билігі толық жойылғаннан кейін, қазақ зиялылары Алашорда үкіметінің уездік-облыстық бөлімдерін құру және оның қызметін дұрыс жолға қою ісін ұйымдастыруға жұмылды. Большевиктер таратып жіберген Земство мекемелерін қайта қалпына келтіріп, халық игілігі жолында жаңа қадамдар жасай бастады [10, 31 п.]. Мұрағат құжаттарының мәліметтеріне жүгінсек, облыстар мен уездегі Земство басқармаларында қазақ жұртының өкілдері белсенді қызмет атқарғаны байқалады. 1918 жылы жаз айларында қайта қапына келтірілген Земство мекемелеріндегі бұрынғы мүшелері қайта сайланып қойылады [11, 17, 23 п.].

Семей облысында Земство ісін, яғни өзін-өзі басқару мекемелерінің тізгінін қазақ зиялылары өз қолдарына алды деуге толық негіз бар. 1918 жылғы 17 қаңтардағы Семей облыстық Земство Жиылысының төтенше мәжілісінде облыстық Земство Басқармасының төрағасы болып Р. Мәрсеков және мүшелері ретінде Х. Ғаббасов пен Ө. Сатпаевтың сайлануы үлкен жетістіктердің бірі. Сонымен бірге архив деректерінен Семей облысының уездерінде де Земство басқармаларының жұмысын қазақ зиялылары өз қолдарына алғандығын көреміз [12, 438, 440-441 пп.]. Мәселен, Семей Уездік Земствосының Басқарма төрағасына А. Қозбағаров, мүшелері болып А. Болатов, С. Дүйсенбин сайланады.

Қазақ үшін өзекті болған жер мәселесін қазақ мүддесі үшін шешуде аса белсенділік танытқан А. Қозбағаровтың сіңірген еңбегі зор. Ол Уақытша Сібір үкіметінің 1918 жылы 25 шілдедегі Жер комитеттерін жою туралы қаулысы шықпай тұрып-ақ, шілде айының 15-інде Семей облыстық Жер комитетіне қатынас хат жолдап, жер мәселелерін шешуді Земство үкіміне беруді сұраған [13, 18 п.]. Семей өңірінде жер қатынастарындағы маңызды кезең болған Уақытша Сібір үкіметінің аталған қаулысында барлық жер мәселелері Земство мекемелеріне берілуі және Земство құрамында Жер бөлімі ашылуы жайлы айтылған. Қаулыға сәйкесінше аталған бөлім ісін ұйымдастыру негізінде облыстық және уездік жер ісі Кеңесін құру туралы мәлімделген [14, 112 п.].

Жер бөлімі құрылғанға дейін азаматтардың жер мәселесіне байланысты туған тартыстарына сәйкес 1918 жылы тамыз айында Земство мекемесінен Жер ісі столы (Земельный стол) ұйымдастырылды. Жер тартыстары әсіресе шөп шабу уақытында өте өткір сипат алды. Уақытша Сібір үкіметінің Министрлер Кеңесі 1918 жылы 29 тамызда Облыстық, уездік Жер ісі Кеңестері мен переселен аудандарының басшыларына арнап қаулы қабылдайды.

Уақытшы Сібір үкіметінің 1918 жылғы 25 шілде заңына сәйкес Жер комитетінің орнына Земство құрамында Жер бөлімінің ашылуы жер қатынастарында жаңа кезеңнің басталғандығын көрсетсе, Жер бөлімінде жергілікті оқыған азаматтардың санының өсуі жер мәселесінде бұрыннан талаптары ескерілмей келген қазақтардың ұлттық мүддесі тұрғысынан алғанда алғашқы ірі жеңістерінің, сәтті қадамдарының бірі еді.

1919 жылдан жер-жерде билік Кеңестердің қолына көшкенде жағдай тағы да өзгерді. Кеңестер жер мәселелерін қарастыру мен шешу үшін Халық депутаттар кеңесінің атқару комитетінде Жер бөлімін ашады. Жер бөлімінің қызметі (төраға) комиссарға және Уездік атқару комитетінен сайланған төрт мүшеге тапсырылды. Жер мәселесіне қатысты 1925 жылы Қазақ автономиялық республикасының үкіметі қазақ халқын жерге орналастыруды толық шешіп алмайынша басқа республикалардан қоныс аударуға тыйым салды. Осылайша қарапайым ғана экономикалық мәселе тоталитарлық билік жағдайында шиеленіскен ұлтаралық сипатқа ие болды. Үкіметтің шешімімен жер бөлігіне иеліктің мынадай реті белгіленді: қазақ халқынан кейін 1918 жылға дейін Қазақстанға келген келімсектер; Келесі кезекте 1922 жылдың 31 тамызына дейін өз бетімен көшіп келгендерге; одан кейін қалғандары [15, 79 б.]. Қазақ халқының мүддесін көздеген бұндай үкіметтік шешімнің қабылдануы бір сәтте іске аса қойған жоқ. Ол ұлттық элитаның қажырлы саясаты арқылы іске асты. Атап айқанда, кеңес үкіметінің «Жер туралы» декретінде мәлімделген демократиялық ұстанымдарды ұлттық мүддемен ұштастырған қазақ зиялыларының табанды түрде талап етуімен 1921 жылғы 19 сәуірде Қырғыз автономиялы облысы Орталық Атқару Комитетінің «Қырғыз еңбекші халқына патша үкіметі тартып алған жерлерді қайтару туралы» декреті қабылданған болатын. Осы декретке сай Сібір және Орал казак әскерлері үшін қазақтардың иелігінен тартып алынған жерлер қазақтарға қайтарылып, «Социалистік жерге орналастыру жүргенге дейін аталған аудандардағы ауыл шаруашылық негіздегі жерлер (шабындық жерлер, егістік, жайылым және су қоймалары) жергілікті жерлердегі, уездік жер бөлімі мен облыстық жер бөлімдерінің бақылауында болады» [16, 4 п.].

Аталған декреттің негізінде 1921 жылдың 20 желтоқсанында Жер істері халкомының Алқасы «Қырғыз еңбекші халқына 1917 жылғы ақпан революциясына дейін Ақмола, Семей, бұрынғы Торғай және Орал губернияларындағы бос жатқан жерлері қайтару туралы» ережені бекітті. Осы ережеде «1917 ж. ақпан революциясынан кейін бос қалған немесе тартып алынған жерлер 1922 ж. бастап Қырғыз халқына қайтарылсын» деген талап бекітілді [17, 167 п.].

Шығыс Қазақстан өңірінде жер мәселесіне қатысты осы талаптарды іске асыруда жер мекемелерінің құрамына енген ұлт зиялылары белсенді әрекет етті. Оларды бұл іске мәселенің ұлттық мүддеге сай атқарылуы ынталандырылғандығы белгілі. Дегенмен, кеңестік билік нығайған сайын жер мәселесін реттеудегі жоғарыда аталған ұлттық сипат таптық мүддемен алмастырыла бастады. Биліктің осы бағыттағы ең алғашқы ірі қадамы қазақ АКСР үкіметі мен өкіметінің 1926 жылғы 20 мамырда қабылдаған «Ауыл шаруашылықтары мен жекелеген шаруашылықтар арасында шабындық және егістік жерлерді бөлу туралы» қаулысы болды. Бұл қаулының талаптары 1926 жылы іске баяу аса бастады. Республикалық деңгейде ең жақсы нәтиже көрсетті деген Семей және Өскемен уездері туралы жалпы мәліметтер бойынша бөлінген шабындықтың көлемі 37571 десятинаны құраған. Губерниялық жер бөлімі 1926 жылы шабындық және егістік жерлерді бөлудің қорытындысына талдау жасап «келесі жылға» ұсыныстар дайындаған [18, 44 п.]. Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлуді іске асырғанда кеңестік биліктің көздеген басты мақсаты – Қазақ қоғамындағы жерге қауымдық меншік институтын жойып, тұтас халықты таптық тұрғыда жіктеу арқылы тап күресін өрістету болды. Қазақ қоғамындағы дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық қатынастарды жойып, оны социалистік қатынастарға көшіру арқылы бай және ауқатты топтарды ең басты өндіріс құралы – жерден айыру болатын.

Мұрағат мәліметтері көрсеткендей Семей губерниялық жер басқармасының 1927 жылғы жоспары бойынша бөлу шарасын 762 қоныс орындары бар 323 ауыл кеңестерінде, немесе 533 мың адам тұратын губернияның қазақ тұрғындарының 76 пайыз қамтуды көздеген. Осы жылдың көктемінде қар кетісімен губерния жерінде ауылдарда шабындық жерлерді бөлу науқаны (біреудің жерін тартып алды, екіншісіне алып берді, қысқаша айтқанда ауылда күштеу модернизациясы «жұмыс істеді») басталып кетті. Сонымен 1927 жылдың жазына қарай Семей губерниясында шабындық жерлерді бөлу негізінен аяқталды. Қайта бөлу науқаны 200 мың десятинадан астам жерді, 70 мың шаруашылықты қамтыды, «байлар 17 мың десятина құнарлы жайылымдарынан айрылса, жері аз және жері жоқ шаруашылықтар 37 мың десятина жерге ие болды». Шабындық жерлерді бөлу кезінде жіберген «қателіктерге» көз жүгіртсек, факт бойынша науқан кезінде орташалардан алынған «құнарлы жерлер» мың десятинаға дейін жеткен [3]. Шығыс өңірінде егістік жерлерді бөлу 1927 жылы күзде өтті, бірақ кейбір жерлердегі жайсыздықтарға байланысты 1928 жылдың көктемі мен күзіне дейін созылды. Егістік жерлерді бөлу аса үлкен аумақты қамти қойған жоқ, өйткені ол негізінен тек отырықшы ауылдарды ғана қамтыған болатын.

Сонымен 1917-1928 жылдары аралығында Семей өңіріндегі жер қатынастарында қандай өзгерістер орын алғанын жер мекемелерінің қызмет бағыттары көрсетіп берді. Кеңестік биліктің жер қатынастарында тиісті мекемелер атқарған іс-шаралар мазмұнының күрделілігі, ондағы таптық және ұлттық мүдделердің арақатынасынан туындаған қайшылықтарды шешу сияқты саяси – әлеуметтік үдерісті айғақтайтын деректік құжаттарды талдау осындай қорытынды жасауға негіз болды.

Әдебиеттер

- 1 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 2 Положение о земельных отделах Губернских, Уездных и Волостных исполкомов. Центральное Издательство Народного Комиссариата Земледелия. – М.: 1919. – 24 с.
- 3 Қазақ қоғамындағы әкімшілік-шаруашылық жүйелерінің эволюциясы. – Алматы: Экономика, 1999. – 361б.
- 4 Қазақстан Республикасы Шығыс Қазақстан облысы Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы (Семей қаласы). 152-қ. 1-т. 50-іс.
- 5 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 48-қ. 1-т. 4-іс.
- 6 «Қазақ» газеті. Құраст: Субханбердина Ү, Дәуітов С. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
- 7 ҚР ШҚО. ҚЗТҚО. 48 қ. 2-т. 1-іс.
- 8 Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – XX веках. – Алматы: Жеті Жарғы, 1996. – 352 с.
- 9 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 72-қ. 1-т. 90-іс.
- 10 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 72-қ. 3-т. 2-іс.
- 11 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 48-қ. 1-т. 63-іс.
- 12 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 37-қ. 1-т. 127-іс.
- 13 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 37-қ. 1-т. 6-іс.
- 14 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 37-қ. 1-т. 1-іс.
- 15 Қойгелдиев.М., Омарбеков Т.Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.

-
- 16 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 139-қ. 1-т. 26-іс.
17 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 152-қ. 2-т. 95-іс.
18 ҚР ШҚО ҚЗТҚО. 583-қ. 1-т. 17-іс.

References

- 1 Bokeikhanov Ə. Shygarmalar. – Almaty: Қазақстан, 1994. – 384 б.
2 Polozhenie o zemel'nykh otdelakh Gubernskikh, Uezdnykh i Volostnykh ispolkomov. Tsentral'noe Izdatel'stvo Narodnogo Komissariata Zemledeliia. – M.: 1919. – 24 s.
3 Qazaq qogamyndagy akimshilik-sharuashylyq zhuielerinin evoliutsiiasy. – Almaty: Ekonomika, 1999. – 361 b.
4 Qazaqstan Respublikasy Shygys Qazaqstan oblysy Qazirgi zaman tarikhyn quzhattandyru ortalygy (Semei qalasy). 152-q. 1-t. 50-is.
5 QR ShQO QZTQO. 48-q. 1-t. 4-is.
6 «Qazaq» gazeti. Qurast: Subkhanberdina U, Dautov S. – Almaty: Qazaq entsiklopediiasy, 1998. – 560 b.
7 QR ShQO. QZTQO. 48 q. 2-t. 1-is.
8 Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitie Kazakhstana v XIX – XX vekakh. – Almaty: Zheti Zhargy, 1996. – 352 s.
9 QR ShQO QZTQO. 72-q. 1-t. 90-is.
10 QR ShQO QZTQO. 72-q. 3-t. 2-is.
11 QR ShQO QZTQO. 48-q. 1-t. 63-is.
12 QR ShQO QZTQO. 37-q. 1-t. 127-is.
13 QR ShQO QZTQO. 37-q. 1-t. 6-is.
14 QR ShQO QZTQO. 37-q. 1-t. 1-is.
15 Koigeldiev.M., Omarbekov T. Tarikh tagylyms ne deidi? – Almaty: Ana tili, 1993. – 208 b.
16 QR ShQO QZTQO. 139-q. 1 t. 26-is.
17 QR ShQO QZTQO. 152-q. 2-t. 95-is.
18 QR ShQO QZTQO. 583-q. 1-t. 17-is.

Е.Е САЙЛАУБАЙ
(Семипалатинский ГПУ, к.и.н.)

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Резюме

В данной статье рассматривается история становления и деятельности земельных учреждений на примере Восточного Казахстана. Анализируется деятельность национальной элиты по формированию этих организаций.

Ключевые слова: казах, земля, земельный вопрос, комитет, земство, власть, учреждение...

E. E. SAYLAUBAY
(Semipalatinsk State Pedagogical University, PhD in History)

THE HISTORY OF FORMATION AND ACTIVITY OF LAND INSTITUTIONS IN THE EAST KAZAKHSTAN

Summary

This article is devoted to the history of formation and activity of land bodies by the example of East Kazakhstan. The activity of national elite on the formation of these bodies was also analyzed in this paper.

Keywords: Kazakh, land, land issues, committee, district council, power, institutions.

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ HISTORY AND PERSON

ӘӨЖ 950 (574)

Д. Сәтбай

(Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті, т.ғ.д.)

О. Сүлейменов және Қазақстандағы тарихи ойдың дамуы

Аннотация

О. Сүлейменов есімін Қазақстан ғана емес, шетелдік қоғамдық пікірге таныстырып жатудың қажеті жоқ. Мақалада О. Сүлейменовтің Қазақстандағы тарихи ойдың дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Ақынның шығармашылығы 60-шы жылдары басталып, бірден тарихи бағыт-бағдар алды. Оның себебі кеңестік тоталитарлық жүйе жағдайындағы ресми тарих ғылымының объективті түрдегі шектеулігінен туындайтын. Осындай жағдайда ресми тарих ғылымы қозғай алмаған ұлттық тарихтың мәселелерін ақын жеке белсенділігімен қозғай алды. Атап айтқанда, алғашқы өлеңдері мен поэмаларында, публицистикалық мақалаларында ақын Отандық тарихтың өзекті мәселелерін күн тәртібіне қоя отырып, қоғамдық пікірде үлкен серпіліс тудырды. Әсіресе, 1958-65 жылдардағы осы бағыттағы О. Сүлейменовтің белсендігімен ешкім таласа алмас еді. Ол Е. Бекмахановқа қатысты ұнамды пікір жазушылардың қатарынан көрінді. 1963 жылдан бастап, «қазан төңкерісіне» дейінгі ұлттық тарихтың мәселерін ресми трибуналардан айтатын болды. Автор О. Сүлейменовтің Қазақстандағы тарихи ойдың дамуына қосқан үлесін екі кезенге бөледі – 1960-шы жылдардан «Аз и Я» шыққанға дейінгі (1975) және одан кейінгі кезең.

Түйін сөздер: Қазақстан, ғылыми тарихи ой, ақындар, жазушылар, жазушылар одағы.

О. Сүлейменов шығармашылығының Қазақстандағы ғылыми тарихи ойдың дамуына ықпал етуінің екі кезеңін бөліп алуға болар еді. Бұл 1975 жылы «Аз и Я» кітабы шыққанға дейінгі кезең және одан кейінгі аралық. Кеңес одағындағы «жылымық» кезең – 1958 жылы «Пастернак ісімен» өзінің шектеулілігін көрсетті. «Пастернак ісі» сондай-ақ жоғарыдан сәл қысым көрсетушілік ишарат білдірілсе, зиялылардың партиялық номенклатураға қызмет етуге дайын екенін байқатты. Бұл жылдары және 60-жылдардың басында Кеңес басшысы Н.С. Хрущев тарапынан кеңестік орыс зиялылары А. Вознесенский, Д. Гранин, Р. Фальк, Э. Неизвестный, М. Хуциев және т.б. шығармалары сынға ұшырады. 1958 жылдан бастап Мәскеу шығармашылық жастары революцияның романтикалық кезеңін білдіретін Маяковский ескерткішінің алдына жиналып шерін тарқасатын және цензура жібермеген өлеңдерін оқуды дәстүрге айналдырды. Сондай-ақ, Политехникалық музейде ақындық кештер өтіп, халықтың алдына да танымал жас ақындар Е. Евтушенко, Р. Рождественский, Б. Ахмадулина, А. Вознесенский т.б. өлеңдерін оқыды. Ақындық-публицистикалық қозғалыстың күшті қанатын Б.Б. Окуджава мен А. Галичтің авторлық өлеңдері құрады. 1950-жылдардың соңына қарай Кеңес ақындары мен жазушыларының жаңа толқыны өз беттерінше дербес машинопистік журналдар шығарып, өздерінің туындыларын жариялады. Осылайша, «Самиздат» өнімдері пайда болды. «Самиздаттарда» ресми цензурадан өтпеген «кеңестік лагерь», қуғын-сүргін, зорлық-зомбылық, әділетсіздік тақырыбындағы материалдар басылды. Шынайы қоғамдық пікірді партияның «қолбаласына» айналған журналистика білдіре алмай, ақындар білдіріп жатты. Олардың кейбір кештері стадиондарда өтті. Олардың кештеріне халық футбол көруге жиналғандай жиналды. 1958 жылы Жоғарғы әдебиет институтына оқуға түскен О. Сүлейменов нақ осы «алпысыншы жылдықтардың» ортасына түсті және оның достары солар болды.

«Қайта өрлеу қуаты Москвадан тарады, ол кезде онда, озонмен жаңартылып, жарықтың жаңа сәулелерімен нұрландырылған Сталиннен кейінгі мәдени атмосфера қалыптасып жатты. Сол жылдары үлкен Астанада жұмыс істеген немесе оқып жатқан республиканың өкілдері, өздерінің туған өлкелерінде кеңестік ренессанстың ықпалын жүргізушілер болды. Әрбір одақтас республикада Қайта өрлеу

ауқымындағы тұлғалар өсе бастады, – дейді О. Сүлейменов, – Біздің девизіміз: «біздің халқымыздың тарихынсыз, әлем тарихы толық бола алмайды» – болды. Өткеннің тереңдігінсіз болашақтың биіктігі мен осы шақтың кеңдігі мүмкін емес деген тарихтың ауқымды формуласын біз халықтың санасына енгізе бастадық» [1]. Осы жылдары Москвада және Ленинградта, Ресейдің т.б. қалаларында оқыған немесе қызмет бабымен жүрген О. Сүлейменов, М. Әуезов, Б. Жансүгіров, Б. Тайжанов сәл кейініректен С. Ақатай, М. Тәтімов, сондай-ақ Ә. Әлімжанов т.б. тарихи әділеттілік рухын өз ортасы арқылы қоғамға биресми таратушылар болды. Алпысыншы жылдардың басында 30-жылдардағы сталиндік репрессия құрбандары жайлы көп айтылды. Бұлардың ішінде әке-шешелері немесе туысқандары қуғын-сүргінге түспегені жоқ еді. «Тарихи емес халықтардан» тартылып алынып, «қарғыс атқан өткен» анықтамасымен бояу жаққышпен өшірілген тарих бірінші рет «алпысыншы жылдықтардың» кітаптарында қорықпай және батыл қозғалды» [1], – дейді О. Сүлейменов.

«Көптеген қазақ тарихшыларының пікірінше, Қазақстандағы 60-80-жылдардағы режимге қарсы оппозиция бұқаралық сипат алған жоқ, оған жекеленген адамдар ғана қатысты. Алайда бұндай көңіл-күймен ұйымдардың пайда болуы кеңес жүйесі жағдайындағы құбылыстық оқиға болды» [2] – дейтін тарихшы Жанна Қыдыралина пікірінің жаны бар. «Қазақстан Жазушылары Одағының жұмысына, әдеби шығармалардың сапасына, жазушылардың жеке мәдениетіне зер сала келе, 1960-70-жылдардағы оң өзгерістерді байқауға болады. Кеңестік жүйенің 1937-1938 және 1946-1953 жылдардағы «қанды эксперименттері» мінездерінің ортақ менталитетінің қалыптасуына тағдырлы әсер еткен жазушылардың аға ұрпағына қарағанда, көзқарастары жаңа жағдайларда – «жылымық» жылдары қалыптасқан ақын-жазушылардың жаңа ұрпағы – «алпысыншы жылдықтар» бұл жылдары белсенділік танытқан еді. Осы жылдары өндірте жазған І. Есенберлин, жаңа буынның өкілдері О. Сүлейменов, Ә. Әлімжанов, Қ. Мырзалиев, М. Мақатаев, Ә. Кекілбаев, М. Әуезов, А. Сүлейменов әдебиетке үлкен кәсіптік дайындықпен келді. Аға ұрпақтың өкілдеріне саяси бағытқа сәйкес, шығармаларын «түлетіп» отыру тән болса жаңа буынның өкілдеріне мейлінше тұрақтылық тән болды. Кеңестік идеологиялық қатпарлар бұл авторлардың шығармаларында да орын алғанымен, олардың туындыларында «социалистік реализмнің» шарттылықтары қатаң сақталынған жоқ. Қ. Жұмаділовтің айтуынша, шынында да нақ осы жылдары Қазақстан Жазушылары Одағы биресми «ұлттық партия» міндетін атқарды.

Қазақстандық «алпысыншы жылдықтардың» басында жас та болса, объективті түрде О. Сүлейменов тұрды деп айтуға негіз бар. Өйткені басқа «алпысыншы жылдықтар» сол онжылдықтың екінші жартысында ғана өндірте жаза бастаса, 1958-65 жылдар аралығында О. Сүлейменовтің тарихи тақырыптарды қаузалау белсенділігімен ешкім таласа алмас еді. О. Сүлейменов «алпысыншы жылдықтар» ішіндегі ең тарихи ақын болды, оның жазған туындыларының барлығына тарихтың «жер асты күбірі» мен бүгінгі күннің лүпілі тән болды. Ақын 1958 жылы белгілі тарихшы Е. Бекмахановтың жаңадан түзетіліп жарыққа шыққан «Қазақстанның Ресейге қосылуы» кітабына жағымды пікір білдірушілердің қатарынан көрінді [3]. Соңынан ерген даулы шаласы бар автордың кітабына пікір білдірушілердің қатарынан белгілі тарихшылар көрінбей, әлі ешкімге белгісіз Олжас Сүлейменов сынды жаңа жас есімнің көрінуінің принциптік маңызы бар. Қорқыныш жұтқан көңіл күй бұғауынан ең азат зиялылардың жас буын өкілдерінің бірі О. Сүлейменов болды. Мектепте оқып жүргенде-ақ мақсаты мен міндетін өзі үшін айқындап алған ақын романтикалық арманның жетегінде құрғақ, қол қусырып жүре берген жоқ. Жүйелі түрде алған бағытында аянбай еңбек ете берді. Біреулердің ақыл кеңестерін, рұқсат етуі, рұқсат етпеуін күтіп отырмады. Ол кезде ресми ғылымнан да қайран жоқ еді. Ақынға оның қажеті де болған жоқ. Олжас Сүлейменов бұл ізденістерінен өзіне пайда да, ғылыми атақ пен мансап та іздеген емес. Бүгінгі тілмен айтқанда жеке басының имиджі туралы ойлаған да жоқ. Қиян кескі тарихи ізденістерінің барысында оның республика мен Одақтағы имиджі өзінен өзі жасалынып жатты. Ақын өз өлеңдері жайлы біреулердің жағымды пікір білдіруін сұраған да емес, олардың барлығы оның еркінен тыс молынан жазылып жатты. Бұл жағдайлардың барлығы сөз жоқ оның қолын екінші кезектегі міндеттерден босатты. Әрбір өлеңі, әрбір ғылыми мақаласы жазылған сайын мақсатына мысықтабандап жақындаса, әрбір кітабы жарыққа шыққан сайын қарышты қадамдар жасалды. Ол еркін болды және жұмыс істей білді. Оның асаулығына ешнәрсе тұсау бола алмады. О. Сүлейменовте бабасынан берілген мақсатынан басқа ештеңе болған жоқ. Тарихи қуатқа толы О. Сүлейменовтің нұрлы да таңсық, тегеурінді поэзиясының толассыз нөсерінен оның кем-кетіктерін, тарихи астарын «экстремизмін» көру мүмкін болмай қалды. Елуінші жылдардың аяғы алпысыншы жылдардың басындағы қазақ халқы мен мәдениетінің шын жағдайынан, қазақ зиялыларының потенциалдық мүмкіндігі мен шектеулілігінен мол хабардар ол тоталитаризм жағдайындағы өзінің шығармашылығына аса жауапкершілікпен қарады. Кеңестік Қазақстанның жетістіктері партиялық құжаттарда, ресми басылымдарда күн сайын марапатталып жатқан нөпір жағдайындағы оның шығармашылық кредосы тарихи бағытта құралды.

О. Сүлейменовтің ерен еңбегі сонда, ол өзінің жеке тарихи азаматтық сезімдері мен ой-талғамдарына қоғамдық сипат пен ұлттық мән-мағына бере алды: «бозбалалық шақтағы «Мен кіммін?» сұрағына жауап «Осы біз кіміз?» сұрағының негіздерін білуге байланысты» [4, 11 б.]. Әдебиет институтында оқып жүрген мерзімдегі Б. Слуцкийдің: «Ақын тек сөз тіркестерін коллекциялаумен айналыспай, барлық нәрсеге қызығушылық таныту тиіс. Өлеңнен басқаға да назар аударыңыз, мұнымен әлемдік поэзия кедейленіп қалады деп ойламаңыз. Өлеңдер сол кезде жазылады. Бір нүктеге қадалумен шектелсеңіз, музаны үркітесіз. Ол сұраншақтықты сүймейді» [4, 10-11 б.] – деген кеңестері қашан да О. Сүлейменовтің көкейінде тұрды. «Мен өзім үшін қазақтардың тарихын қалпына келтіре бастадым. Жақын тарихымыздан бастадым. Ленин кітапханасын игере отырып, белгісіз тарих беттерін іздестірдім. 1926 жылғы санақ бойынша «қазақтар -- Кеңес одағындағы сан жағынан ең көп түркі халықтарының бірі – 6 миллион 200 мың адам. 1939 жылы 2 миллионға жуығы ғана қалған. Бұл цифрлардан жүрегім мұздап қоя берді. Ұлттық азшылық бақытына ие болу үшін осыншалықты құн төлеген басқа бірде бір халық бар ма екен? Өзін осыншалықты қорлатып қою үшін қаншалықты қойдай момақан болу керек еді. Бүкіл дала аштықтан өлгендердің мәйітіне толған, ал сол жылдардағы қазақ газеттері болса, ояңған өлкеден көтерілген жарқын болашақтың таң шапағаты туралы жарыса жазып жатты. Момындық, жағымпаздық пен жанаярлық, қорқақтық өтіріктің таңбасы біздің жазғыштардың маңдайына күйдіріліп басылған, оны әдебиет деп атаудың өзі күнә» [4, 11 б.] – дейді О. Сүлейменов.

О. Сүлейменовтің өз халқы тарихының кем-кетігін толтыруға кіріскендігі жеке құлшынысы жан тебіренерліктей. Бұл ақынның ішкі ар-ождан жағдайы. Өзінің тақырыбына, ар-ождан жағдайына қоғамдық сипат беру үшін ақын 60-жылдардың басында айрықша шығармашылық және ұйымдастырушылық белсенділік көрсетті. Ақынның алғашқы өлеңдерінен-ақ, тарихи патриоттық сарын байқалса, публицистикалық мақалаларында Қазақстанның өткен және қазіргі заман тарихына қатысты көкейтесті мәселелер күн тәртібіне нақты қойылып отырылды. Әсіресе, 1962-65 жылдары жазылған публицистикалық мақалаларының ішінен «Қаһарманым хақында», «Менің Шоқаным», «Мұрат Хамраев туралы» және «Игорь полкі туралы жырға» қатысты топтама мақалаларының орны ерекше [5, 89-90 б.]. Бұл мақалаларында ақын қазақ әдебиеті мен тарихына, оның жеке тұлғаларына және түркіславистикаға қатысты соны пікірлерді күн тәртібіне қойды. «Менің алғашқы мақалаларым мен жас оқырмандарға арналған үндеулерім, 60-жылдардың басындағы тұңғыш жыр жинақтарым қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыптарға тиым салулардың перделерін алып тастағандай еді» [6, 128 б.] – дейді Олжас Сүлейменов.

Қазақ ақындарының шығармашылықтарындағы ең басты кемшілік, сырт көзге байқала қоймайтын формалистік элементтерді дәл көрсете отырып ақын әріптестерін өз тақырыбына былай деп қамшылайды. «Өлеңдерді жасайтын лексикалық образдар емес, ақынның моральдық бейнесі. Өлең техникасын үйренуге болады, оның әдістері де белгілі, азды көпті сөз түйсігі бар кез келген адам әдеби тілмен жаза алады. Бірақ ақиқат шындық мынада: талант дегеніміз, ең бірінші кезекте жеке тақырыбыңның болуы. Ол жоқ болса, ақын да жоқ» [7, 8 б.]. Бұл зиялы үшін оңай жүк емес, күрделі өнер, кез-келгеннің қолынан келмесі анық. О. Сүлейменовтің ойынша, жеке тақырыбыңды табу үшін құрғақ энтузиазмның болуы жеткіліксіз, ең бірінші кезекте адами ар-намыс, ұлттық қадыр қасиет сезімің болуы керек. «Адами ар-намыс сөзсіз қажет. Бұл оянып келе жатқан Азияның басты тақырыбы. Менің жеке тақырыбым, – дейді О. Сүлейменов. – Қазақ өлеңдеріне, әлеуметтік өлеңдеріне формасы мен мазмұнын әлемдік ететін ар-намыс қажет. Ар-намыс биігінен ғана мен бүкіл адамзатты көре аламын. Бүгінгі жағдайда адами қадыр қажетті қалпына келтіру, ұлттық намысты қалпына келтіру жолымен ғана жүрмек» [7, 15 б.]. 1962 жылы шыққан «Нұрлы түндер» кітабында ақын «Мен көптеген халықтардың тарихын білемін, енді қазақтардың тарихын білгім келеді. Көшпенділер бізге жазба ескерткіштерін қалдырған жоқ, олардың көштерінің маршруттары орыс жылнамаларында қытай энциклопедиялары мен араб барлаушыларының күнделіктерінде сақталынған. Бізді көп жұмбақтар күтіп тұр. Болашағымыз – өткен тарихымыздың тоқетері» [8, 177-178 б.] – деп мәлімдесе, келесі 1963 жылы «аласартпай тауларды, асқақтатсам даламды» дүниетанымдық тұжырымдамасын ұсынды. 1963 жылы «Жұлдыз» журналында жарияланған «Қаһарманым хақында» атты мақаласында «көне замандағы қазақтар» мәселесіне жалтақтамай қарауға шақырды. Ақынды халқының надандық пен қараңғылыққа толы өткені туралы жалпылама мәлімдемелер қанағаттандырмайды. Оның ойынша, бұл қағиданы отаршылдардың идеологтары пайдаланып жүр және өзіміздің босандығымыз, пәстігіміз арқылы оларға сылтау тауып берудеміз: – «Менің ұрпағымның өмірі өксікпен, жалынмен жазылған. Оның қадыр қасиеттері де өз ауқымынан шығып биік тұр. Жақын арада тыныш орнай қоймас және де жүрек, әділеттілік алаңындағы барабан дүрсіліндей соға бермек. Менің ұрпағым жердің бұжыр бетіндегі қылшықтай. Біз үрпісіп тұрмыз, біздің ұсқынымыз қашып кеткен, ашу-ызаға булығып қап-қара болғанбыз. Біздің нұрланып ағаруымызға ұстара мүмкіндік бермей тұр. Біз өз халқымызды тарихтан ғана емес, зауыттардан,

трамвайлардан, мойынқұм қыстауларынан табудамыз... Батыл бол менің халқым, есеңді жіберме. Әркім, егер ола адам болса, өмірінде бір рет жеңіске жетуі керек қой. Күнделікті тұрмыста сыпайы бол. Ал ұрыста, ғылымда, жұмыста, бокста ынжық болма. Отан үшін шайқаста біздің Әлия, Мәншүк, Бауыржан ынжық болып па еді. Өз ақындарыңның өрлігін, тәкәппарлығын сақтай алсаң, сен де ұлысың, менің қаһарманым, менің халқым» [7, 16-18 б.] – дейді. Бұл Абайша айтқанда:

Қайғы шығар ілімнен
Ыза шығар білімнен
Қайғы мен ыза қысқан соң
Зәр шығады тілімнен – нің

кері еді. Олжастың көңіл-күйі Абайдан бастау алған қазақтың қорланған ұлттық санасының табиғи жалғасы. Абай тығырықтан шығуды ағартушылықтан іздесе, енді ол жеткіліксіз. Олжас халқының жоғалған тарихын іздеп табу арқылы халқының ұлттық қадыр қасиетін, ар-намысын қалпына келтіру керек деп есептеді. А. Тойнбише айтқанда, Абайдың уақыт талабына берген жауабы – оқу білім болса, жаңа жағдайлардағы Олжастың жауабы өз халқының адамзат тарихындағы орнын табу арқылы оның рухын реанимациялау, жан бітіру және момындық, ынжықтыққа қарсы азаматтық тарихи белсенділікке шақыру болды.

Енді 26 жастағы Олжастың ойлау қарымын бағаңдайық. «Менің жасым жиырма алтыда... Соңғы жылдары жүздеген тарихи кітаптарды ақтарып шықтым. Қалам ақыларымның барлығын Кеңес Одағының ірі кітапханаларында жұмыс істеу үшін жұмсаймын. Мен біздің Ғылым Академиясындағы қарттарымыз тауып бере алмай отырған жоқты іздеушімін». Бұл А. Байтұрсыновтың «Қазақ жоқ іздеуші халық» дегенімен қалай үндеседі десеңізші. Бұдан әрі қарай Олжас: «Ресейдің, Қытайдың, Американың, Грецияның, Францияның, Ирактың тарихын білемін, бірақ әлі қазақтардың тарихын біле алмай отырмын. Көшпенділердің орны көрінбейді. Мен былай деп батыл мәлімдеймін: кітаби халықтардың («отырықшы» – Д.С.) тарихындағы көптеген қараңғы тұстарын түркілердің тарихын білмей түсіну мүмкін емес. Уақыты келгенде нағыз шын, реалистік кітап «Ақиқат тарихтың» жазылатына мен сенімдімін. Оның дүниеге келуіне мен кінәлі болармын деп ойлаймын. Тек ақындар ғана ежелгі тілжасаушылар салып кеткен сөздің мәнін түсіндіре алады. Туған тарихты білу – интернационалдық сана дамуының қажетті шарты» [7, 16-17 б.]. Жоспар мен жүзеге асырудағы қандай батыл жүріс? Өзіне деген неткен сенімділік. Жігері құм болған халыққа қандай рух берушілік.

О. Сүлейменов ұлттық қоғамдық пікір үшін көкейтесті мәселелерді баспа және баспасөз беттерінен ғана емес, мүмкін боларлық мінбелерден, ең бірінші кезекте Жазушылар Одағының трибуналарынан айтып отырды. 60 жылдардың басында Жазушылар Одағында «тарихи романдар көбейіп кетті, поэзияда әлеуметтік сарын азайып бара жатыр» деген мазмұндағы пікірлер қисынсыз көп айтылатын. Осындай жағдайда О. Сүлейменовтің туған дала тарихы тақырыбын қоғамдық пікірге белсенділікпен таңуы ұлтшылдық туралы күдік ойларды туғызбауы да мүмкін еместін. Осыны меңзегендей 1963 жылы IV Бүкілодақтық жас ақындар кеңесінің шығармашылық семинарында Кеңес поэзиясының ақсақалы Н. Тихонов, О. Сүлейменовтің ұлттық тарихи дәстүрге арналған өлеңдер жиілігі осындай пікірлер тудыруы мүмкін, бірақ та мүлде олай емес, ол кеңестік интернационалистік ақын дей келе: «О. Сүлейменов кеңес поэзиясында бұрын соңды болмаған оқиға, оңдай екінші құбылысты мен білмеймін. Орысша жазатындар бар, бірақ мұндай құдіретті білмеймін... Біздің ақындар бір адым алға баса отырып неге артына, өзінің тарихына қарайламасқа, артында не бар екенін көрмеске? О. Сүлейменовтің орасан зор басымдығы осында... Ол Антей сияқты туған жеріне аяғын тіреп тұрып, серпіледі және алғашқы күшті де содан алып отыр» [9, 262 б.] – деп оның шығармашылық басымдылықтарын басқаларға үлгі қылады. О. Сүлейменовтің ұлт мәселесіне келгендегі репутациясы 1975 жылға дейін кіршіксіз болып, отыз жылдық үзілістен кейін осы қалпына қайтып оралды.

Алайда «жылымық» атмосферасындағы Мәскеуге қарағанда жергілікті жердегі «қырағы» әріптестер бұрыннан келе жатқан үрдістерінен арылған жоқ еді. Шамамен 1963 жылдан бастап Олжастың «ұлтшылдығы» жайлы орталыққа, КСРО Жазушылар Одағына, дәлірегі Аграновскийге жіберілген сыпсың мәліметтердің куәсі боламыз. Біздің ойымызша, сұрқай әріптестер саяси сипаттан гөрі, қызғаныш, көре алмаушылық сияқты пендешілік әлсіздіктердің жетегінде кеткенге ұқсайды. Солардың бірі И. Абрамов дейтін біреудің 1963 жылдың 17 ақпанында Аграновскийге жазған хатында былай делінеді: «1962 жылдың көктеміндегі О. Сүлейменов туралы «Масаң Парнас» деген фельетонда Сүлейменовтің шырғалаңдары туралы әңгімеленді. Бұл жолғы оның серіктестері сыншы, Қазақстан мемлекеттік баспасының орыс бөлімінің меңгерушісі Н.Ровенский, Москва жазушыларының бірі және жергілікті активтің үш өкілі болды. Олар үкімет үйінің жанындағы Ленин ескеркішінің түбінде ішкілік ішті. Масаң топтың ішіндегі ең таланттысы, әрі батылы О. Сүлейменов ескерткішіне достық пейілмен

стақанын соғыстырып тұрып, шамамен «Қазақстанда қазақтар тұрар болар» деген мазмұнда тост айтты» деп жазылды [10, 33 п.]. Дегенмен КСРО Жазушылар Одағына түскен мұндай мазмұндағы хаттар аяқсыз қалдырылып отырылды. Ауладағы сағат тілі басқа саяси ахуалды көрсетіп тұрған еді.

Десе де 60-жылдардың басында Қазақстан Жазушылары Одағындағы ескі әдет – бірінің шығармашылығынан екіншілерінің «ұлтшылдықты» іздеу кеселі күшінде болды. Бұл әсіресе аға ұрпақ жазушыларының айықпас дертіне айналып үлгірген болатын. Тақырыпты желеу етіп, жік-жікке бөлінген жазушылардың үлкен бір тобы өздерінің топтық, жершілдік, қызметтік мүдделерін көздеді. Жағдайдың асқынғаны сондай, 1963 жылдың 9 тамызында өткен Қазақстан Жазушылар Одағының V пленумында сөйлеген сөзінде жазушы Ө. Әлімжанов: «Бұл айтыс-тартыстар туралы бізде ғана емес, шетелдерде біледі, герман баспа сөзінде де біздің айтыс-тартыстарымыз туралы айтылып өткен. Бұл туралы Ленинград жазушылары да реніш танытып: сендерге не болған, істейтін тірліктерің қалмаған ба деп сұрауда» десе, Ғ. Мүсірепов: «біздің одағымыздың бүкіл практикасында топшылдық болды, әсіресе соңғы жылдардағы біздің баспа органдарымызда екі топ көзге көрініп тұр – бірінші топ газетті басып алса, екінші топ «Жұлдыз» журналын өз қолына алған» [11, 160-164 п.] деп атап көрсетті.

Осы пленумда О. Сүлейменов тарихи тақырыпты қорғап, оппоненттерін тұқырта сөйледі. «Социалистік реализм» классиктерінің беделі оған бедел болудан қалды: «Жас ақындарды лирикадан әлеуметтік поэзияға күштеп итермелеу дұрыс емес. Кез-келген адам халықтың атынан сөйлей алмайды, олай етуге көрінгеннің хақысы жоқ, – дейді О. Сүлейменов. – Екінші қарсылығым мынада: осында біздің көптеген жазушыларымыз тарихи тақырыпқа көп көңіл бөлгені үшін сынға алынды. Мен керісінше, жазушыларымызды осы тақырыпқа аз көңіл бөлгені үшін сынау керек деп есептеймін. Сондықтан жазушыларымыз өткеніміз туралы және болашағымыз туралы тайсалмай айтуы керек... Сіздердің балаларыңыз төрткүл дүниенің тарихын білсе де, өз халқының, қазақ халқының тарихын білмейді. Кішкентай халықтар да үлкен халықтарға мәдениеттің үлгілерін беріп отырды және Үлкен мәдениетті өз мәдениетінің жарқыраған қырларымен байытпай, оған ештеңе бермей, басқа халықтың ішінде кірігіп жоқ болып кететін халық нашар және жек көруге лайықты халық. Мұндай сана сезім біздің әрқайсымызда болуы керек, бұл тақырыпта үнемі ойланып жүруіміз керек... Тек бір жылдың ішінде ғана Жазушылар Одағында ұлтшылдық туралы мәселе бірнеше рет көтерілді. Атам заманнан бері қарай, оны кімдер көтеріп отырса, солар тағы да көтеріп отыр» [11, 38-42-44 п.].

1964 жылы жазылған «Мұрат Хамраев туралы», 1965 жылы «Менің Шоқаным» атты мақалаларында да ақын осы концепциясын одан әрі өрбітеді. «Шоқан пайда болуы үшін бүтіндей бір ұрпақ тәуекелге барып, бір әулетті сақтап қалуы үшін қаншалықты қымбат та нәзік қасиеттерді ғасырдан ғасырға жинау қажет болды. Данышпандар халыққа қаншалықты қиындықпен беріледі және одан халық қалайша оңай айырылып қалады десеңізші! Алайда, жердегі өмір заңы қатал: егер халық адамзатқа бірнеше ұлы адам бермесе, онда ол тарихтағы өзінің өмір сүргенін ақтамағаны. Ең надан, адамдардың ең жабайы қоғамдары ғана таланттардан қорқып, оны жояды. Өздерінің болашағына қол жұмсайды» [12] – дейді О. Сүлейменов.

Парадоксальдылығы сонда, ресми ғылымда тас-түйін немқұрайдылыққа тап болғандығына қарамастан 1961-1965 жылдары О. Сүлейменовтің қоғамдық көпшілікке арнап жазған мақалалары зая кетпей, республикадағы ғылыми тарихи ойдың ілгерілеуіне оң қозғау салып отырды. Түркіславистика мен ортағасырлардағы қыпшақ тарихына қатысты кеңестік тарихнамада бірде бір арнайы зерттеу жұмыстарының болмағандығын ескерсек, оның маңызы зорая түспек. «...Қыпшақтар туралы бірде бір зерттеу жоқ. «Тағы дала» тарихи циклдарым мен «Игорь полкі туралы жыр» (1961-65 жж.) жөніндегі менің соңғы он жылда жазған мақалаларымнан кейін ғана қазақ әдебиетінде қыпшақ тақырыбының пайда бола бастағаны зор мақтанышпен атауға тиістімін, – дейді О. Сүлейменов. – Менің «тапсырысым» бойынша Морис Симашко, Мамлюк Бейбарыс туралы «Емшан» және Юрий Плашевский «Қыпшақ жолы» романын жазды. Ғалымдарды әзірге оятудың сәті түскен жоқ. Тарихшылар әлі күнге дейін летаргиялық қалың ұйқыда. Қазақ ССР-і Ғылым Академиясының каталогінен мен «Вриенний хроникаларының» (1890ж) орысша басылымын тауып алдым. Вриенний, – Анна Комниннің күйеуі. Оның хроникасын «Алексиадамен» салыстыру (революцияға дейінгі басылымы маған белгілі еді) қыпшақтардың Византиямен одақтастық қарым-қатынастары тарихының кейбір сәттерін анықтауға мүмкіндік беретін және Анна айтпаған жаңа мәліметтерді алуға болатын еді. Тапсырысты беріп тағат таппай күтіп отырмын... Мен «Вриенний хроникаларының» беттерін тарақтарыммен тарап аштым. Бұдан былай Академия кітапханасына баратын болсам, қағаз беттерін аршу үшін қасап пышақ алып баратын болдым. Біздің кітапханадағы қыпшақтар туралы революцияға дейінгі деректерді алғаш рет ашқан мен едім» [13, 168 б.]. Республикадағы тарих ғылымының жәй жапсарынан мол хабардар беретін осы бір дәйекке түсініктеме беріп жату, әрине, артық. Ресми тарих ғылымынан қайран жоқ жағдайында О.

Сүлейменов ежелгі және орта ғасырлық Қазақстан тарихы бойынша түп деректердің барлығын қарап шығып, оларға егелік етті. «60-жылдары «Игорь полкі туралы жырдағы» түркі сөздерімен айналыса отырып, мен, ол туралы барлық деректерді және олар жөніндегі әдебиеттерді оқып шықтым. Сол жағалаулық Украина бойынша жазылған еңбектерден мамлюктер жайындағы мәліметтерді кездестірдім» [14] – О. Сүлейменов.

Алпысыншы жылдардың екінші жартысында сан жағынан өте аз, онда да негізінен ХІХ ғасырмен шектелген тарихи романдар мен повестер оқырмандардың арасында танымал болды да, керісінше «осы күннің тақырыптарына» жазылған бірсыдырғы нөпір әдебиет оларды әбден мезі етті. 1966 жылдың 18-20 мамыр күндері өткен Қазақстан Жазушылары Одағының V съезінде бұл тенденция аталып өтпей, барлығы мамыражай жағдайда өтті. Кемшіліктердің барлығы үн-түнсіз конформистік сарында айналып өтілді. Жаңа буынның өкілі жазушы-сыншы Асқар Сүлейменов қана: «ағынан жарылу жоқ, жалындап жану жоқ, уайым жоқ, заманауи терең ой, концепция жоқ, шығармашылық салыстыру жоқ» деп ұлттық конформистік әдебиетте қалыптасқан көзбояушылық пен формализмді өткір сынға алды және «әдебиет өнері барынша ұлттық болмай, барынша интернациональды бола алмайды» [15, 125 б.] – деп тыныштықты бұзса, аға ұрпақтың өкілі М. Қаратаев: «тәжірибелі талантты деген жазушыларымыздың бәрі бірдей жаппай тарихқа кетсе, қазіргі өмір қайда қалады» [16, 140 б.] – деп қапаланды. Бұл жылдары 1969 жылдың 2 сәуірінде республиканың жас ақын-жазушыларының кеңесінде Морис Симашко айтқандай «Ә. Әлімжановтың «Отырардан жеткен сый» немесе О. Сүлейменовтің патриоттық лирикалары сияқты кітаптардың саяси қажет екенін дәлелдеу үшін қаншама күш жұмсалды» [17, 174 б.]. Бұл жәйдан жәй емес еді. Белгілі әдебиетші А. Жовтис айтқандай «Олжастың көпшілік алдында оқыған өлеңдерінде сезік тудыратын тіркестер мен тіпті, тұтас өлеңдер кездесіп отырды» [18, 173 б.].

1966-1967 жылдардағы ақынның жырлары мен ғылыми мақалалары Қазақстандағы тарихи тақырып мәселесін көкейтесті ете берді. О. Сүлейменовтен басқа қазақ жазушыларының көпшілігіне қажырлы жеке ғылыми ізденіс жетіспеді, олардың туындыларының деректік ғылыми базасы әлсіз болды, ең бастысы туындыға дейінгі сіңірілген еңбек көрінбеді және бергі тарихпен шектелді. Объективті түрде мұндай жырлар мен прозалық шығармалардың танымдық қуаты, тартымдылығы әлсіз болды. Мәселе идеологиялық саяси кедергілерде ғана емес, жазушылардың шығармашылық мүмкіндіктері мен ғылыми-теориялық әлуетінде еді. Қазақстан тарихшыларының арасында да орта ғасырлар мен отандық көне заманды зерттеуге ниетті энтузиастар өте аз болды, өйткені бұл бағыттағы ресми зерттеулер олардың күнделікті жеке практиканың мүдделеріне қайшы келді. Тарихшылардың дені үшін диссертацияны зерттеу тақырыптарын алу маңызды болды да азаматтық ұлттық мүдде ұмытылды. Қорғап алып, арманына жеткен күннің өзінде де жекеленген энтузиастар аз болды. Оны ұмытпағандардың ішінде Ә. Марғұлан мен А. Машанов сияқты санаулы ғалымдар ғана болды. О. Сүлейменовтің алғашқы өлеңдер топтамалары мен зерттеу мақалалары 60-70-жылдары белгілі жазушы редакторлық еткен республикалық «Простор» журналында тұрақты түрде жарияланып тұрды. Нақ осы 60-70-жылдары бұл басылым Одақ пен шетел көлемінде соны материалдары, еркін ойымен танымал болып «Шуховтың Просторы» атанды. Журналдың ерекше танымал болуында оның белсенді авторларының бірі О. Сүлейменовтің ғылыми зерттеу мақалаларының сүбелі үлес қосқаны сөзсіз. «Простор» журналымен рухтас орталықтың «Новый мир» журналының редакторлығынан 1970 жылы А. Т. Твардовский кетуге мәжбүр болды. Публицист-журналист Сергей Баймухаметовтың куәлік етуінше «Новый мир» талқандалғаннан кейін А. Твардовский қайтыс болар алдында: «Ештеңе емес... әлі Шухов бар, әлі «Простор» журналы бар» – деп Қазақстандық журналды медеу тұтқан көрінеді [19]. Бұған қосарымыз, 60-жылдары «Простор» журналында жарық көрген О. Сүлейменовтің «Игорь полкі туралы жырға» қатысты зерттеулері Одақтың зерттеушілер тарапына үлкен сұранысқа ие болды.

1969 жылы шыққан ақынның «Қыш кітабы» Одақ және Әлем көлемінде тарихи ойдың дамуына ойтүрткі болды. Кітап ресми тарих ғылымы дәстүрлерінің аясына сыймағандықтан қызу пікірталас тудырды. Бұл пікірталастар Мәскеу басылымдарында ашық, шығармашылықты, ешқандай күдіксіз жүрсе, республикада бақай есеп, бақталастықпен биресми жасырын жүрді. Талқылаулар Мәскеу мен республикадағы шығармашылық интеллектуальдық деңгейдің ара қатынасын жақсы білдірді. «Дәл осы кезде Олжастың: «Қыш кітабы» жарық көрді. Енді кітапты жамандап келушілер көбейді. «Ұлтшылдық рухында жазылған, орыстарға қарсы кітап», «ұлттар достығына нұқсан келтіреді» деген айып тағылды. Кітап тез тарап кетті. Кітапханада жинақты оқуға жұрт кезекке тұратын болды. «Осының барлығы тегін емес» «зиянды» деген ақыл кеңестер, алып қашпа сөздер орталық комитетке де жетіп жатты» – деп еске алады, сол жылдары Орталық Комитетте нұсқаушы болып жұмыс істеген жазушы Б. Тілегенов. – Жамандаушылар салып ұрып алдымен С. Имашевқа барады (Идеология жөнінде хатшы – Д.С.). ...Имашев бөлімге осы кітапты оқып шығып, көркемдік, идеалық дәрежесіне баға беруді тапсырды.

Владимиров екеуіміз кітапты жабылып оқып шықтық. Кітаптың мазмұнымен бөлім меңгерушілерінің орынбасары А. Устинов та танысты. Соңынан пікір алыстық. Аздаған кемшілік те таптық. Онсыз, мүлдем ақтап шығу мүмкін емес еді. Обалы не керек, Владимиров кітаптың құнды жағын, көркемдік шеберлігін, ақының талантын баса айтты. Әйтеуір, Олжасты арашалап алып шықтық... «Қыш кітаптың» хикаясы осылай дау дамаймен зорға бітті [20, 48-49 б.]. Көріп отырғанымыздай, қалай болған күнде де «Қыш кітаптың» республикадағы тарихи тақырыпты қорғап, ғылыми тарихи ойдың дамуына қозғау салғаны рас. Алып қашпа сөздерден сескенбей тарихи тақырыптарды табандылықпен алға сүйреуде О. Сүлейменовке оның ақындық даңқы көмектескені хақ.

Тұлға ретінде О. Сүлейменовтің асау мінезі, ішкі бостандығы, ой еркіндігінен туындаған шығармашылық табыстары ең бірінші идеология хатшыларына емес, бақталас әріптестеріне ұнамайтын. Онсыз да сақ мемлекеттік құрылымдардың бақылаушы механизмдерін арандатып қозғалысқа келтірушілер де солар болды. Кеңестік дәуірде кез-келген ұжымдағы адамгершілік ахуалді жасайтын сұрқай топтар болып, бұл жүйенің – ең буынсыз жерін құрайтын. «Олжас Сүлейменовтің де мінез-құлқы, жазғандары жоғарғы орындарға ұнамай жүрді. Олжастың да оларға ұнайын деген ниеті жоқ еді, – дейді Б. Тілегенов. – Жиналыстарда сөйлей қалса, көңілдегіден шықпай, бір жаққа бұра тартып, идеологиялық талаптарға сәйкес келмейтін қылықтары көзге түсе береді. Тым еркін, тік мінез, бастықтар алдында кішірейе білмейтін тәкәппарлығы тағы бар. Тіпті жүріс тұрысы, киім киісі де ұнамайды. Хатшымыз Олжасты шетелдерге баратын жастар делегациясының тізімінен талай рет алып тастап жүрді. Оның үстіне жазғандары да ұнай бермейді. Жоқ жерден Ермак туралы өлең жазып, оны батыр қылып көрсетудің орнына, отаршыл, қанышер, қарақшы ретінде көрсетіп, оның бұл «ерлігін» қиянат, зорлық зомбылық деп айтқанын хатшы қалай кешірсін. Олжас оның қара тізіміне ілігіп қаһарына шалдықты» [20, 85 б.].

О. Сүлейменовтің Қазақстан ғылымында қалыптасқан кеселді көріністерге қарсы күресі тарихи жазба және материалдық жәдігерліктердің сақталуы және қорғалуы мәселелерін де қамтиды. Бұл тұрғыдан алғанда 1970 жылдардың басында өткен мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамының республикалық съезінде сөйлеген сөзі айрықша маңызды. Делегаттардың көпшілігі республиканың жер – жерлеріндегі мәдени ескерткіштердің қиратылып жатқандығы туралы жүздеген фактілер келтірді. Ал Олжас Сүлейменов бұған қосымша жығылғанға жұдырық болып табылған мәдени ескерткіштердің дүмше ғалымдар тарапынан да қиратылып жатқандығы мәселесін көтерді. Ақын мынандай мысал келтірді. 60-жылдары Шардара су қоймасына қазандық дайындалып жатқан кезде көне руна жазулары бар қыш кесте кірпіші табылады. Ол республика Ғылым Академиясына жіберіледі. Ғылым докторы атағы бар ғалым оны оқуға тырысады. Оның палеография мен лингвистика туралы білімнің жеткен жері сол, оның ойынша жазуда бірнеше әріптер жетпей тұр... Ғалым жетпей тұрған әріптерді қолмен қашап жазып «толықтырады». Ол олма, суретке түсіргенде анық болуы үшін табиғи жазуларды тағылықпен осы заманғы бояулармен айғыздайды. Сөйтіп өзінің ғылыми жарияланымдар тізіміне бір мақала қосады да бүлінген қыш жазулары бар баға жетпес кірпішті лақтырып тастай салады. Осылайша, тарихи жәдігерлік ғылым докторы тарапынан тағылықпен жойылып, болашақ зерттеушілерді зерттеу нысанынан айырады. Бұл ежелгі түрік жазулары кездескен алғашқы қыш кірпіштегі кесте еді. Бұған дейінгі түрік жазулары – тас, металл, ағаш, сүйек материалдарында кездескен болатын.

Съезд республика ғылым академиясының конференция залында өткеніне және оған тарих және археология, тілтану, әдебиет институтының белді ғалымдары қатысып отырғандығына қарамастан, О. Сүлейменовтің бүлінген кірпішті лақтырып тастай салған дүмше ғылым докторы туралы жан түршігерлік хабарламасы ешкімді селт еткізе қоймайды. «Мен мұндай фактілерді дұрыс қабылдауға біз әлі дайын еместігімізді түсіндім: құндылықтар өлшемі санамызда әлі орнықпаған. Егер ол мыңдаған бос кірпіштерді сындырса, зал шулаған болар еді, – дейді ақын. – III ғасырдың жазулары бар тастар археология институты кабинеттерінің столдарында шашылып жатыр. Қызметкерлер олармен жаңғақ шағып, қағаздарын бастырып қояды. «Біреулер алып кетеді ғой деп қорықпайсың ба?» – деп болашақ ғылым кандидаттарының бірінен сұрасам: «олар кімге керек, алтын емес қой» деген жауап алдым. Оған әзірге «алтын» сөзінің ауыспалы мағынасы түсініксіз, әзірге оған «баға жетпес» сөзінің мағынасы «қымбат емес» мағынасында түсініледі, ол ғалым емес және сәбидің қолына этрускі шыны вазасын ұстатуға болмайтыны сияқты, оны ежелгі заманды зерттеуге жіберу соншалықты зиянды» [21].

Мынадай ұятты оқиға да Қазақстанның көне заман тарихына деген қатынасты айна қатесіз білдіреді. 1972 жылы Алматыдан 100 км жердегі атақты Тамғалытас сайында мұғалімнің басшылығымен саяхат серуен жасап жүрген мектеп оқушылары көне жазуы бар тастарды тауып алады. Мұғалім бұл туралы республика ғылым Академиясына хабарлайды. Ғылым Академиясында маман палеографтардың жоқтығынан олар О. Сүлейменовпен хабарласып, ақын руна жазулары табылған жерді, жазуларды

қарап шығады. Табылған жазулардың құны шексіз... Алайда республика Ғылым Академиясының ауласына жүк машинасымен әкелінген көне жазулардың тағдыры аянышты. Ғалымдар «ұлы жаңалықтары» үшін академия президентінен сыйлықтар талап етіп, бір ғылым докторына сыйлық жетпей немесе тізімге ілінбей қалады. Ашынған ғылым докторы «Комсомольская правда» газетінің жергілікті тілшісіне жаңалықты бұрмалап түсіндіріп, бұл жазулар «Қыз Жібек» фильмін түсіру кезінде қолдан қашалып жазылған деп «әшкерелейді» [22]. Нәтижесінде газет тілшісі Н. Боднаруктің «Мықтылығы сыналған тас» атты фельетоны жарық көріп Академия ғалымдары өткір әжуаға алынады. Ізін суытпай қорғанудың орнына, «әшкереленген» академия ғалымдарының бейшаралығы сонда, олар жәдігерлікті қорғай алмай енді одан ат-тонын ала қашады. Жазуларды оқуға шамасы келмей өтірік – шынын ажыратуға қабілетті бірден-бір маман О. Сүлейменовпен де хабарласпайды. Сөйтіп бағасыз көне жазулар салынып жатқан Академия ғимараттарының бірінің іргетасына құйылып кете барады. Академия ғалымдарының бұл қылмысы туралы О. Сүлейменов Жазушылар Одағының пленумында: «Біздің бүкіл тарих ғылымымыз, бүкіл Академиямыз сол іргетасқа құйылып кеткен, жерленген жазуларға тұрмайды» [23, 220 б.] – деп ашына мәлімдеді. «Комсомольская правдаға» берілген арандатушылық сұхбаттан кейін көне түрік жазуы дейтін мәселе күн тәртібінен алынып тасталу қаупі бар еді. Сондықтан О. Сүлейменов жағдайды түзетуге ұмтылып, Қазақстан ғылымында қалыптасқан кеселді жағдай туралы «Комсомольская правда» газетінде жауап мақала жазды [21]. Сөйтіп ғылымдағы көне түрік жазуы тақырыбын қорғап қалды.

1972 жылдың қаңтар айында өткен Қазақстан Жазушылар Одағының пленумында ақын Қазақстандағы тарих ғылымының жағдайына зиялылардың назарын тағы да аударады. Бұл тарихи романдарға деген Қазақстан қоғамдық пікіріндегі қызығушылықтың, қандай кедергілерге қарамастан онан сайын артуы мен ұлттық сана сезімнің өсуінен еді. О. Сүлейменов мұны шынайы да ашық түсіндіреді. «Сонымен, халықтың тарихи романға деген қызығушылығын немен түсіндіруге болады? Ш. Елеуқенов дұрыс айтады: «ұлттық сананың өсуімен». Бұған қосарым – біздің тарих ғылымының артта қалғандығымен, – дейді О. Сүлейменов. – Біздің әр қайсысымыз орыс халқының тарихы сүйенетін жүздеген есімдер мен оқиғаларды атай аламыз. Біз Англия мен Американың, Аравия мен Қытайдың тарихын білеміз. Енді өздеріңізге мынадай тәжірибе жасап көріңіздерші, қазіргі қазақ зиялысы, айталық, алыс емес ХІХ ғасырдағы қазақ тарихынан бірнеше есімдер мен оқиғаларды атап бере алар ма екен? Он шақтысын ғана айтар. ХУІІІ ғасырдан ше? Бірен-саран. ХУІІ ғасырдан ше? Ештеңе айта алмайды, бос кеңістік, одан әрі қарай «мүлдем түнек» [7, 64 б.]. Бұдан әрі қарай ақын ХХ ғасырға дейін көп мыңдаған жылдық тарихи «тар жол, тайғақ кешуден» өткен, өзінің жаны мен тәнін қытай, мұсылман және монғол билеушілерінен сақтап қалған халықтың өз тарихын білуге хақы бар екенін ескертеді. Және тарихи тақырыпта өндірте жазып жатқан І. Есенберлинді атап өтеді. О. Сүлейменовтің ойынша, І. Есенберлин сол кездегі үрдісте «қазақ халқының үздік ұлдары» шоғырына кірмейтін Кенесарыны тұңғыш рет басты қаһарман етіп отыр. «Егер орыстардан үйрену керек болса, онда тарихқа деген кең көзқарасты үйрену керек. Сөйтіп Абылай мен Тәуке есімдерін атаудан қорықпауымыз керек. Мәселе олардың ісі мен ойларын қалай бағалауда, – дейді О. Сүлейменов. – Орыс тарихынан князьдар Дмитрий Донской мен Александр Невскийді, патшалар Иван Грозный мен Бірінші Петрді алып тастап көріңізші – осындай тарих байсалды бола ала ма? Біз ештеңені халықтан жасырмай, болған нәрсенің барлығын білуіміз керек» [7, 65 б.].

О. Сүлейменов қазақ әдебиетіндегі ғана емес орыс-кеңес әдебиетіндегі тарихқа деген ғылыми емес көзқарастардың көріністерін атап көрсетеді. Мысалы, Орта Азияны Ресейге қосушы «славяндар әлемді билейді, ал славяндарды Ресей билейді» ұранының авторы отаршыл генерал Скобелев өткен ғасырдың 70-жылдары кеңестік орыс әдебиетінде дәріптеле бастады. Ақын Орта Азия мен Қазақстанның Ресейге қосылуының прогрессивтік маңызын міндетті түрде атап өтіп, бірақ оның теріс жақтарын айтпай кетуге қарсылық білдіреді. «Кейбір романдарда Орта Азияның Ресейге қосылуының прогрессивтік салдары туралы айтып, бұл істің отаршылдық деп аталатын жағымсыз жағы туралы үндемей қалу қалыптасқан, – дейді О. Сүлейменов 1972 жылы – Ермақты дәріптеп, Көшімді сөгіп, Скобелев пен Перовскийге ода арнап, генералдар Колпаковский мен Кауфманның ғанибет мәнерлері туралы мылжындай әңгімелеп, біз жазалаушылар – өртеп, ойрандалған мыңдаған ауылдар туралы айтуды ұмыта бастадық. Өткен, қарғыс атқан өткен, жанымыздың түкпірлерінде, қарта оралымдарында ұялаған. Олар қалалар мен селолардың өзгермеген патшалық, генералдық атауларында. Ғалымдар бос белбеу, ал сыншылар надан болған жағдайда, ол гүлдей құлпыра бермек» [7, 70-71 б.].

«Мұның барлығын мен неге тарихшылардың емес жазушылардың жиналысында айтып отырмын, – дейді О. Сүлейменов, – Өйткені әдебиет – бұл ғылым, мүмкін дүниетану ғылымдарының ішіндегі ең жоғарғысы шығар, бұл адам мен қоғам өмірін көркемдік зерттеу. Құбылыстардың барлығын тарихи

астарынан тыс ала отырып, біз оны түсінбейміз. Егер біз өмірдің фактілері туралы ойланар болсақ, олардың өткеннің космосына негізделгенін түсінер едік. Отаршылдардың ғылымы – Азия мен Африка халықтарын тарихқа деген құқынан айырып отырғаны кездейсоқ емес. «Тарихи емес» терминінің айналымға енуі де кездейсоқ емес. Қайта өрлеу дәуірі жазушы – энциклопедистерді шығарады. Күл қоқсықтан тұрып келе жатқан мәдениет оларға мұқтаж. Бұл мәселелер туралы біздің әрқайсысымыз ойланып жүруіміз керек екеніне мен сенімдімін» [24, 31-32 б.].

О. Сүлейменов тарихи өлеңдер мен поэмалар, ғылыми-зерттеу жұмыстарын табандылықпен жүргізе отырып, Қазақстандағы тарихнама, тарихты оқыту әдіснамасы, дерекнемесі, отандық мұражай материалдарын ғылыми айналымға түсіру ісінің дамуына орасан зор үлес қосты. Оның барысында шығармашылық жастардың бүтіндей бір ұрпағына оң әсер етіп, топбасшы бола білді. Ақынның туындылары 60-70-жылдары, тек қазақтардың тарихи санасын тәрбиелеп қана қойған жоқ, оның шеңберінен шығып жатты. Осы атқарылған тарихи жұмыстарын еске ала келе ақын: «Бізде тарихнама ғылымының жағдайы нашар болды. Біз қазақ әдебиетшілері тарихи романдар, өлеңдер жазып, мұражайларды ақтардық, сөйтіп олардың ізденістеріне, зерттеу салаларына бағыт бағдар көрсетуге тырыстық. Шын мәнінде менің республикамның өміріндегі ХХ ғасырға дейінгі орасан зор дәуір қараусыз, жүйеге келтірілмей қалды. Қазіргі мәдениеттің қалыпты қызмет атқаруы үшін оны айрықша қажет деп санап мен тарихнамаға 20 жылымды сарп еттім» [25] деп жазса, келесі бір сөздің ретінде, – «Мен өзімнің міндетімді ерте түсіндім. Діндар адам – пешенемнің жазуы деген болар еді. 1962 жылы «Нұрлы түндер» атты кітабымда мен өзіндік ант бердім. Американың, Еуропа халықтарының, Ресейдің тарихын білемін, бірақ өз халқымның тарихын білмеймін. «Оқулықтарда ол жоқ. Оны қалпына келтіруге міндеттімін. Бұл бағдарламаға 40 жыл арнадым. Әлем кітапханаларында жұмыс істеу мүмкіндігіне ие болу үшін өлең жазып, тапқан ақшамды соған жұмсадым. 60-70-жылдары жазғандарым, тек қазақтардың тарихи санасын тәрбиелеп қойған жоқ. Солай ғой деп үміттенемін. Жады жоқ халық – әлі халық емес. Бұл ортақ жадпен біріктірілмеген бір біріне ұқсас түрлердің жиынтығы» [6, 318-319 б.] – деп атап өтеді.

О. Сүлейменов Қазақстан Жазушылары Одағының хатшысы, бірінші хатшысы қызметтерін атқарып жүріп те өте қажетті тарихи практикалық істердің басы-қасында болып, Жазушылар Одағына мүшелікке қабылданатын жас ақын-жазушыларға да қосымша талаптар қойып, олар тарихи жұмыстарға тартылып отырылды. «Одаққа мүшелікке кіру үшін жас жазушыдан енді уставтық нормаларды орындау ғана емес (яғни екі кітап шығару және оқырмандардың бағасы). Сондай-ақ еңбек және соғыс ардагерлері естеліктерінің әдеби жазбаларын дайындау талап етіледі. Біздің бұл әлеуметтік тапсырысымыз қоғамдық жұмыс ретінде тегін орындалады. Біз Жазушылар Одағында ардагерлердің республикалық мұрағатын жасағымыз келеді. Кейбір ардагерлер өздерінің мемуарларын әкелуде, бірақ барлығының бірдей жазу машығы жоқ. Оларға жас жазушылар көмектесетін болады. Бұл мұражай болашақ авторларға заманның ұлы оқиғаларын көзімен көріп, қатысқандардың тірі куәліктері бойынша біздің еліміз бен республиканың тарихы жайлы кітаптар жазуға көмектеседі» [26, 34-35 б.] – дейді О. Сүлейменов.

Ақын, кеңестік қуғын-сүргіннен кездейсоқ аман қалған, азамат соғысының куәгері бұрынғы ақгвардияшыл офицер, биолог, артиллерист, жазушы, пушкинтанушы Николай Алексеичев Раевскийге де (1894-1988) қартайған шағында қамқор болып, аса құнды тиым салынған қолжазбаларының сақталып қалуына қолғабыс тигізді. Н.А. Раевский Ресейдегі 1918-1920 жылдардағы азамат соғыстарына тікелей қатысушы және азамат соғыстарының оқиғаларын шынайы бейнелейтін «Добровольцы» құжатты повесінің авторы. Бүгінде қолжазбаның деректік маңызы Ресей мамандары тарапынан да жоғары бағаланып отыр. 1980 жылдардың басында О. Сүлейменов «Раевскийдің мәселелерін» Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қызметкері, мамамындығы филолог Олег Иванович Корпухинге тапсырады. О. Сүлейменов-О. Корпухиннің жәрдемімен қарт жазушыға материалдық тұрмыстық көмек көрсетіліп, тіпті «Еңбегі сіңген мәдениет қызметкері» атағы алынып беріледі. Осылайша, Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің (МҚК) кедергілерін екеулеп жеңген ақын мен Орталық комитет нұсқаушысы жауапкершілікті өз мойындарына алып, бұрынғы ақгвардияшыға және «халық жауына» көмектесті. Сөйтіп, табылуына О. Сүлейменов мұрындық болып, шетел, Ресей мұрағаттарынан табандылықпен іздестірілген қолжазбаларды О. Корпухин 1980 жылы Мәскеудің Қазан революциясы мұрағатынан тапқан еді.

Түйіндей келгенде, 60-70 жж. Қазақ әдебиеті үшін тарихи тақырып өзекті болды. 1960-1975 жылдары О. Сүлейменовтен басқа да Қазақстан Жазушылары мен ақындары тарихи тақырыптарға барды. Бірақ олар негізінен көркем шығармалар жазу шеңберінде қалып қойды немесе жақын тарихтан, әрі кеткенде орта ғасырлар тарихынан бастау алды. О. Сүлейменовтің тарихи тақырыптарға көркемдік

игерумен шектелмей, тарихи ғылыми тереңдікке ұласып, отандық және әлемдік тарихтың мыңдаған жылдық қатпарларының ең көкейтесті, ең іргетасты мәселелеріне арналды, сөйтіп Қазақстандағы жалпы ғылыми тарихи ойдың дамуына күшті түрткі болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сүлейменов О. Слово об Ануаре Алимжанове // Казахстанская правда. – 2000, май – 12.
- 2 Жанна Қыдыралина. XX ғасырдың 60-70 жылдарындағы қазақ жастарының ұйымдары // Ана тілі. – 2009, тамыз – 6-9.
- 3 Бисенов Х., Еренов А., Ибрагимов С. Сулейменов О. Ценное исследование по истории Казахстана. О книге Е.Б. Бекмаханова «Присоединения Казахстана к России» // Казахстанская правда. – 1958, март – 25.
- 4 Сүлейменов О. Исправляя метафорой мир. – Алматы: Қаржы – қаражат, 1996. – 288 с.
- 5 Сулейменов О. От января до апреля. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 272 с.
- 6 Сулейменов О. Собр. соч. – Алматы: Атамұра, 2004. – Т. 7. – 432 с.
- 7 Сулейменов О. Собр. соч. – Алматы: Атамұра, 2004. – Т. 6. – 472 с.
- 8 Сулейменов О. Солнечные ночи. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1962. – 181 с.
- 9 Сердце не обманывает. Репортаж с семинара молодых поэтов // Молодая гвардия. – 1963. – № 8. – С. 262.
- 10 Из выступления О. Сулейменова на совещаний молодых писателей Казахстана // ҚРОММ. 1778 қор, 2-тізбе, 622-іс,
- 11 Выступления О. Сулейменова на V пленума СПК от 1963 г. // ҚРОММ. 1778 қор, 2-тізбе, 601-іс,
- 12 Сулейменов О. Мой Чокан // Ленинская смена. – 1965, апрель – 21.
- 13 Сүлейменов О. Аз и Я. – Алматы: Жазушы, 1975. – 304 с.
- 14 Сүлейменов О. Знак единства // Труд. – 2003, ноябрь – 6.
- 15 Стенограмма V пленума СКК от 1966г. // ҚРОММ. 1778 қор, 2-тізбе, 745-іс.
- 16 Стенограмма V пленума СКК от 1966г (продолжение) // ҚРОММ. 1778 қор, 2-тізбе, 744-іс.
- 17 Материалы совещаний молодых писателей Казахстана // ҚРОММ. 1778 қор, 2-тізбе, 861-іс.
- 18 Галич А. Боль. – Алма-Ата: МП «Глагол», 1991. – 186 с.
- 19 Баймухамедов С. Есть еще Шухов // Литературная газета. – 2001. – №30.
- 20 Тілегенов Б. Тұйық өмірдің құпиясы. – Алматы: Дәуір, 1992. – 279 б.
- 21 Сулейменов О. Быть и казаться // Комсомольская правда. – 1974, апрель – 3.
- 22 Боднарук Н. Пробный камень // Комсомольская правда. – 1974, апрель – 13.
- 23 Сулейменов О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 с.
- 24 О. Сүлейменов Но людям я не лгал / сост. Абдулло С. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 146 с.
- 25 Сулейменов О. Мы приходим чтобы действовать // Литературная газета. – 1981, сентябрь – 2.; От мирозерцания к мировозрению // Искусство и кино. – 1982. – № 3. – С. 37-48.
- 26 Сүлейменов О. Высокий долг Советского литератора // Партийная жизнь Казахстана. – 1984. – № 10. – С. 33-38.

References

- 1 Suleimenov O. Slovo ob Anuare Alimzhanove // Kazakhstanskaia pravda. – 2000, mai – 12.
- 2 Zhanna Qydyralina. XX gasyrdyn 60-70 zhyldaryndagy qazaq zhastarynyn uiymdary // Ana tili. – 2009, tamyz – 6-9.
- 3 Bisenov Kh., Erenov A., Ibragimov S. Suleimenov O. Tsennoe issledovanie po istorii Kazakhstana. O knige E.B. Bekmakhanova «Prisoedineniia Kazakhstana k Rossii» // Kazakhstanskaia pravda. – 1958, mart – 25.
- 4 Suleimenov O. Ispravliaia metaforoi mir. – Almaty: Qarzhly – qarazhat, 1996. – 288 s.
- 5 Suleimenov O. Ot ianvaria do aprelia. – Alma-Ata: Zhazushy, 1989. – 272 s.
- 6 Suleimenov O. Sobr. soch. – Almaty: Atamұra, 2004. – T. 7. – 432 s.
- 7 Suleimenov O. Sobr. soch. – Almaty: Atamұra, 2004. – T. 6. – 472 s.
- 8 Suleimenov O. Solnechnye nochi. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat. – 1962. – 181 s.
- 9 Serdtse ne obmanyvaet. Reportazh s seminaru molodykh poetov // Molodaia gvardiia. – 1963. – № 8. – S. 262.
- 10 Iz vystupleniia O. Suleimenova na soveshchaniia molodykh pisatelei Kazakhstana // QROMM. 1778 qor, 2-tizbe, 622-is,
- 11 Vystupleniia O. Suleimenova na V plenuma SPK ot 1963 g. // QROMM. 1778 qor, 2-tizbe, 601-is,
- 12 Suleimenov O. Moi Chokan // Leninskaia smena. – 1965, aprel' – 21.
- 13 Suleimenov O. Az i Ia. – Almaty: Zhazushy, 1975. – 304 s.
- 14 Suleimenov O. Znak edinstva // Trud. – 2003, noiabr' – 6.
- 15 Stenogramma V plenuma SKK ot 1966g. // QROMM. 1778 qor, 2-tizbe, 745-is.
- 16 Stenogramma V plenuma SKK ot 1966g (prodolzhenie) // QROMM. 1778 qor, 2-tizbe, 744-is.
- 17 Materialy soveshchaniia molodykh pisatelei Kazakhstana // QROMM. 1778 qor, 2-tizbe, 861-is.
- 18 Galich A. Bol'. – Alma-Ata: MP «Glagol», 1991. – 186 s.

-
- 19 Baimukhamedov S. Est' eshche Shukhov // Literaturnaia gazeta. – 2001. – №30.
20 Tilegenov B. Tuiyq omirdin qupiiasy. – Almaty: Daur, 1992. – 279 b.
21 Suleimenov O. Byt' i kazat'sia // Komsomol'skaia pravda. – 1974, aprel' – 3.
22 Bodnaruk N. Probnii kamen' // Komsomol'skaia pravda. – 1974, aprel' – 13.
23 Suleimenov O. Tiurki v doistorii. – Almaty: Atamura, 2002. – 320 s.
24 O. Suleimenov No liudiam ia ne Igal / sost. Abdullo S. – Almaty: Daik-Press, 2006. – 146 s.
25 Suleimenov O. My prikhodim chtoby deistvovat' // Literaturnaia gazeta. – 1981, sentiabr' – 2.; Ot mirosozertsaniiia k mirovoztreniiu // Iskusstvo i kino. – 1982. – № 3. – S. 37-48.
26 Syleimenov O. Vysokii dolg Sovetskogo literatora // Partiinaia zhizn' Kazakhstana. – 1984. – № 10. – S. 33-38.

Д. САТБАЙ

(Доцент Кызылординского Государственного
Университета им. Коркыт Ата, д.и.н.)

О. СУЛЕЙМЕНОВ И РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧНСЕОЙ МЫСЛИ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме

Многогранное творчество О.Сулейменова не нуждается в представлениях для казахстанских читателей. В статье «Вклад О.Сулейменов в развитие исторической мысли Казахстана» – рассматривается исторический аспект творчества поэта, ученого и общественного деятеля РК. Поэтическое творчество О.Сулейменова с самого его начала в силу объективных причин приобретает историческую направленность, вызванных идеологическим диктатом тоталитарной системы, когда официальная историческая наука не имела возможности коснуться тематики национальной истории. По свидетельству некоторых представителей отечественной интеллигенции: в силу этих причин, они обходили запрещенные темы. Но подобные дискурсы не состоятельны в отношении творческой личности О.Сулейменова. В статье на основе архивных материалов убедительно доказывается, что поэт не только своими стихами и поэмами публицистическими и научными статьями, но и с высоких официальных трибун смело поднимал проблемы отечественной истории, что объективно способствовало развитию исторической мысли в Казахстане.

Ключевые слова: Казахстан, научно-историческая мысль, поэты, писатели, Союз писателей.

D. SATBAY

(Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Associate Professor, Candidate of Historical Sciences)

O. SULEYMEV AND THE DEVELOPMENT OF KAZAKH HISTORICAL THOUGHT

Summary

The many-sided creative work of O.Suleimenov does not need any introduction for Kazakhstani readers. In this article the author considers the historical aspect of the creative work of the poet, scientist and public figure of Kazakhstan. The poetic creativity of O. Suleimenov from the very beginning acquires a historical trend due to objective reasons (it caused by ideological dictate of the totalitarian system, when the official historical science was not able to broach the issue of national history. According to some representatives of the national intelligentsia: because of these reasons, they avoided the forbidden topics. But such discourses are not viable for a creative personality O.Suleimenov. In this article it is convincingly proved (based on archival materials), that the poet was bravely broaching the national history's problems not only in his verses and poems, publicistic and scientific articles, but also from high official tribunes, which objectively promoted the development of historical thought in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, scientific and historical thought, poets, the Union of writers.

М.Р. Сатенова

(научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова)

Гази Булат Валиханов и его политические взгляды

Аннотация

В статье предпринята попытка осветить биографию одного из представителей семьи хана Среднего жуза Вали – Гази Булата Валиханова, являющегося современником выдающегося казахского ученого Чокана Чингисовича Валиханова. На основе анализа выявленных архивных и историографических материалов, автором освещается жизнь и деятельность Гази Булата Валиханова, исследуются его политические взгляды, рассматриваются его взаимоотношения с представителями национальной интеллигенции.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, Гази Булат Валиханов, Алатауский округ, Семиречье, Алтын-Эмель, Акмолинская область, Кокчетав.

Волею судьбы, иль в силу ряда обстоятельств, но в середине 60-х годов XIX столетия в Семиреченском крае оказались два представителя семьи хана Вали. Один из них выдающийся казахский ученый, просветитель-демократ, этнограф, историк, общественвед Чокан Чингисович Валиханов. Другой же – Гази Булат Валиханов.

Впрочем, их жизненные пути пересекались не единожды. Как и Чокан Валиханов, в свое время Гази Булат закончил кадетский корпус в Омске. В 1864 г. оба Валихановых принимают участие в военной экспедиции в Южный Казахстан, возглавляемой полковником М.Г. Черняевым. Более того, и Чокан, и Гази Булат в разное время 60-х гг. XIX века породнились с семьей старшего султана племени албан Старшего жуза Тезека Аблайханова. Чокан Валиханов был женат на родной сестре Тезека – Айсаре, а позднее Гази Булат Валиханов обручился с дочерью султана. Вероятно, именно этой чередой совпадений и объясняется то обстоятельство, что при формировании первого Собрания Сочинений Ч.Ч. Валиханова в пяти томах, составители по ошибке включили в сборник материалов архивные документы, касающиеся жизнедеятельности Гази Булата Валиханова.

Однако, если жизнь и деятельность Чокана Валиханова и поныне остается объектом многочисленных научных изысканий, то имя Гази Булата Валиханова известно лишь узкому кругу исследователей, а значительная часть его жизни до сих пор мало кем изучена.

Но, тем не менее, личность Гази Булата примечательна отнюдь не только тем, что в его биографии имеются страницы, совпадающие с отдельными периодами жизни выдающегося казахстанского ученого Ч.Ч. Валиханова. Как отметил один из исследователей жизнедеятельности Гази Булата Валиханова, северо-казахстанский историк Абуев К.К., судьба нашего героя интересна уже тем, что «он был первым казахом, удостоившимся чина полковника не по должности, а на действительной службе в русской армии» [1, с. 140]. Как известно, российская администрация, опасаясь антиправительственных выступлений казахов, не была заинтересована в привлечении их к военной службе. По той же причине, отдельные представители казахской аристократии, получавшие образование в кадетских корпусах не допускались к занятиям, где преподавались военные дисциплины. Звания майора, либо полковника казахские старшины удостоивались за время пребывания на различных административных должностях. Как правило, подобных званий преимущественно достигали лишь старшие султаны. К примеру, в Семиреченском крае звания полковника были удостоены старший султан Али Адилев, управитель племени дулат и шапрашты Старшего жуза, а также старший султан племени албан Тезек Аблайханов. При этом, последний смог достичь своего высокого звания после участия в ряде военно-разведывательных операций русских войск, в период присоединения Семиречья к Российской империи [2].

При этом следует отметить, что личность Гази Булата заслуживает интереса не только тем, что он сумел достичь столь значимых успехов на военной службе. Гораздо важнее то обстоятельство, что жизнь Гази Булата Валиханова в той или иной мере неразрывно связана с важнейшими военными и общественно-политическими событиями в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. Об этом свидетельствуют различные исследования и выявленные архивные документы, что уже обуславливает

проведение дальнейшего изучения жизни Гази Булата и прояснений всех событий, связанных с его биографией.

В предлагаемой статье автор, по сути, продолжит научные изыскания своих предшественников, в частности, расширит исследование К.К. Абуева, и более подробно осветив жизнедеятельность Гази Булата Валиханова, попытается восполнить имеющийся историографический пробел по указанной проблематике.

Как сказано выше, Гази Булат Валиханов происходил из семьи хана Среднего жуза Вали, старшего сына Абылай хана. Дед Гази Булата – Габайдулла, сын Вали хана, был провозглашен ханом отдельных подразделений рода атыгай племени аргын. Однако, российские власти, опираясь на указ 1822 г. о ликвидации института ханской власти в Среднем жузе, не стали утверждать его в этом звании. В 1824 г. при открытии Кокчетавского окружного приказа, Габайдулла Валиханов был избран старшим султаном округа [3, с. 194]. Между тем, будучи недовольным лишением его ханского титула, Габайдулла обращается к цинскому правительству в надежде на признание Китаем института ханской власти в Среднем жузе. Узнав об этом сибирские власти задержали султана и потребовали от него официального отречения от ханского титула, после чего вынудили Габайдулла передать прибывшим послам Цинской империи письменный текст отречения [4, с. 137]. В том же 1824 г. султан был арестован, но очень скоро освобожден по настоянию его дяди, султана Касыма Аблайханова. Впоследствии Габайдулла Валиханов неоднократно выражает свое недовольство русским властям по поводу создания округов в казахских землях, за что в 1839 был отстранен от должности старшего султана и сослан в г. Березов [5, с. 357]. В Степь Габайдулла вернулся лишь осенью 1847 г., после оглашения ему императорского прошения

Гази Валиханов родился в семье султана Булата, второго сына старшего султана Габайдуллы. Его отец Булат Габайдуллин с 1824 г. имел чин 8-го класса, с 1828 по 1837 г. управлял Майли-Балтинской волостью. В именном списке султанам, биям, старшинам и т.д. от 28 июля 1842 г. составленного Кокчетавским внешним окружным приказом в Пограничное управление сибирскими казахами, на султана Булата была представлена характеристика следующего содержания: «... султан, 29 лет. Весьма раздражительный, мстительный, горд, корыстолюбив, умен. Посредственного состояния» [5, с. 114]. Даже учитывая, что некоторым сведениям представляемым чиновниками российской колониальной администрации в формулярных списках казахских старшин присущ налет субъективизма, мы не можем не признать определенной истины в данной характеристике.

Согласно послужному списку, Гази Булат родился 3 апреля 1842 г. [6]. Указать же с определенной точностью дату поступления Гази Булата в кадетский корпус невозможно, однако, в том же формуляре зафиксировано, что в службу он «вступил из кадет Сибирского кадетского корпуса корнетом, с зачислением по армейской кавалерии, в распоряжение командира Отдельного Сибирского корпуса – 1859 г., августа 7». Принимая во внимание, что срок обучения для воспитанников-азиатов в подобных военно-учебных заведениях не превышал семи лет, предположительно Гази Булат начал учебу в 1852 г.

К слову сказать, за время учебы Гази Булата в кадетском корпусе произошло одно примечательное событие, свидетельствующее о его не меньшем честолюбии и высокой самооценке. В 1857 г. Гази Булат Валиханов обращается к администрации учебного заведения с просьбой об официальном «именовании его султаном». Об этом пишет упомянутый выше К.К. Абуев, ссылаясь на источник Омского Государственного архива [1, с. 141]. С этих пор в некоторых документах Гази Булат Валиханов указывается как Султан Гази Булат Валиханов, либо Султан Гази (Газы) Булат Вали-Ханов.

В сентябре 1861 г. Гази Булат был направлен для несения службы в Тобольский конный (позднее 11-й) полк Сибирского казачьего войска. Оттуда по распоряжению начальства прикомандирован к Белорусскому (гусарскому) полку под командованием князя Михаила Николаевича Романова, а затем переведен в лейб-гвардии атаманский полк в Санкт-Петербурге. В январе 1863 г. Гази Булат производится в поручики. В марте того же года Валиханов зачисляется в 10-й полк Сибирского казачьего полка и переходит в распоряжение начальника Алатавского округа. В Семиречье Гази Булат прибыл в ноябре того же 1863 г.

Как уже отмечено выше, в 1864 г. Гази Булат принимает участие в походе русских войск под командованием полковника Черняева, направлявшегося на завоевание Южного Казахстана. Впрочем, возможно и не без собственного желания. О чем свидетельствует отношение генерал-майора Г.А. Колпаковского от 28 апреля 1864 г. за № 1236 к полковнику Черняеву, к которому прилагается список офицеров Алатавского окружного управления «коим разрешено участвовать в Зачуйском отряде» [7]. В их числе указан кавалерии поручик Султан Валиханов. Немногом ранее, к этому походу присоединился и Чокан Валиханов. После взятия крепости Аулие-Ата, последний покинул отряд. В

первом издании Собрания Сочинений в IV томе говорится, что Чокан Валиханов покинул Аулие-Ата в составе Зачуйского отряда. В списке офицеров находившихся в отряде перечислены: военный инженер капитан Криштановский, подпоручик Бессонов, штабс-ротмистр Валиханов и поручик султан Валиханов [8]. Султан Гази Булат в качестве командира казахской милиции сопровождал пленных кокандцев в укрепление Верный.

Далее Гази Булат Валиханов продолжит свою службу в укреплении Верном, а Чокан Валиханов уезжает в аул старшего султана Тезека Аблайханова, где очень скоро женится на его сестре – Айсаре. Здесь, в ауле Тезека, в урочище Кочен-Тоган, недалеко от подножья Алтын-Эмельского хребта, ему и было суждено завершить свой жизненный путь в апреле 1865 г.

В вышеназванном издании Сочинений Ч.Ч. Валиханова, в четвертом томе, в разделе «Чокан в ауле» опубликовано несколько архивных документов датируемых последними месяцами жизни Чокана. Включая эти материалы в Собрание сочинений, составители предполагали, что они имеют отношение к биографии ученого. Хотя при этом в опубликованном очерке о его жизни и деятельности нет никакого упоминания о фактах, изложенных в данных документах.

Это текст донесения туркестанского генерал-губернатора, от 11 февраля 1865 г., № 265 (так указано в тексте – М.С.), направленного военному министру в Петербург. В нем говорится о распространении штабс-ротмистром Валихановым и его тестем, полковником Тезеком Аблайхановым возмутительных слухов между киргизами и «сношении их с владельцем Кашгара Якуб-беком». Вследствие чего было предписано арестовать их обоих и «произвести над ними формальное дознание» [9, с. 444-445]. На текст донесения наложена резолюция военного министра генерал-адъютанта Милютина, повелевающая генерал-губернатору Хрущеву, «принять меры для наблюдения за штабс-ротмистром Валихановым, и если он полагает, что пребывание его в Сибирской степи столь же неудобно, как и в Семипалатинской области, то переместить бы его на жительство куда-нибудь подальше от степи киргизской». Далее приводится текст доклада начальника Главного штаба генерал-адъютанта графа Ф.Л. Гейдена от 7 апреля 1865 г. за № 13 военному министру, в котором сообщается, что штабс-ротмистр Валиханов переведен на родину, в Сибирскую степь и о возможном перемещении его «в один из кавалерийских полков внутрь империи» [9, с. 446]

У человека, не знавшего о Гази Булате Валиханове, не возникает никакого сомнения, что речь идет о Чокане Чингисовиче Валиханове. Однако, при внимательном изучении этих документов, более осведомленный читатель заметит ряд деталей, не соответствующих действительности указанного времени. Первое – это заголовок документа «Донесение туркестанского генерал-губернатора». Следует напомнить, что в начале 1865 г. была создана Туркестанская область, и управлявший ею именовался военным губернатором. Туркестанское генерал-губернаторство, во главе которого и находился генерал-губернатор, было образовано лишь в 1867 г. И второе – генерал-лейтенант А.П. Хрущев был назначен на пост генерал-губернатора и командующего войсками Западносибирского округа в 1866 г. К тому же остается добавить, что государство Якуб-бека, или иначе государство Йэйтишар возникло лишь в 1867 г. В действительности же означенные документы имели отношение к Гази Булату Валиханову, который также состоял в родстве с султаном Тезеком, женившись на его родной дочери. По непонятным причинам в оглавлении документов была указана неверная дата. События, описанные в этих документах, происходили в 1868-1869 гг., что и подтверждается нижеследующими сведениями.

В конце 1865 г., с декабря 23-го, поручик Гази Булат Валиханов находился в Кокчетавском округе на 4-месячном отпуске [6, л. 53 об.]. Весной 1866 г. вследствие представления военного губернатора Семипалатинской области Г.А. Колпаковского, Гази Валиханов из 10-й полка Сибирского казачьего полка был прикомандирован к 8-й полку. О чем говорилось в данном представлении и чем мотивирован перевод его в другой полк, неизвестно.

Осенью 1867 г., судя по архивным документам, Валиханов находился в урочище Тугерек, где располагались кочевки старшего султана Тезека. 4 сентября 1867 г. начальник Алатавского округа, требуя от поручика Гази Булата Валиханова объяснений, по какому праву он проживает в округе, «когда срок отпуска уже давно истек», предписал ему прибыть в укрепление Верное [10]. На что Валиханов сообщил, что по причине «расстроенного здоровья» не может прибыть в укрепление, но между тем попросил выслать ему разрешение на свободный проезд до Кокчетав. Выразив свое сомнение о настолько плохом самочувствии Валиханова, а также принимая во внимание «несколько неофициальных жалоб на противозаконные поступки» поручика, начальник Алатавского округа решил провести медицинское «освидетельствование». С этой целью ординатору Омского военного госпиталя Рашевскому, направлявшемуся к месту своего назначения, было поручено встретиться с поручиком Валихановым на пикете Кугалинском. Однако, Рашевский не смог застать последнего на пикете. В

ноябре того же года, на пикет был командирован лекарь Вишлянский. Но, здесь уже вмешался генерал-майор Колпаковский, прибывший к этому времени в Семиречье, для исполнения обязанностей командующего войсками и военного губернатором вновь образованной Семиреченской области. Посчитав, что обстоятельства дела обоснованы только отрывочными слухами, а точных сведений «о противозаконных поступках поручика Валиханова» не имеется, Колпаковский приказал прекратить производство «впредь до открытия действий уездных судей и областного правления» [10, л. 11].

Возможно, в это же время Гази Булат и породнился с семьей старшего султана Тезека. Увы, его брак с дочерью Тезека оказался недолгим. Жена Гази Булата умерла летом 1868 г. [11]. Когда именно и в связи с чем, Гази Булат получил чин штабс-ротмистра, нам неизвестно. Но, тем не менее, 9 ноября 1867 г., уже штабс-ротмистр Гази Булат Валиханов вышел в отставку [11, л. 102].

Во второй половине 60-х гг. XIX в. в результате ряда мусульманских восстаний в Западном Китае возникло несколько государственных образований – государство Йэттишар в Восточном Туркестане во главе с выходцем из Коканда Якуб-беком, Дунганский союз городов и Кульджинский (Таранчинский султанат) в Илийском крае. Границы последнего непосредственно соприкасались с владениями России в Семиречье. Дабы предотвратить любую возможную откочевку казахов-мусульман в Илийский регион, пограничные власти Семиреченского края усилили наблюдение за границу.

Не меньшее беспокойство русским властям причиняло и государство Йэттишар. Весной 1868 г. до укрепления Верный стали доходить слухи о готовящемся совместном нападении войск Якуб-бека и таранчинского хана. В мае 1868 г. начальник Бороходзирского отряда майор Попов доложил начальнику Копальского уезда, что «будто бы из Кашгарии получены письма на имя почетных родовых киргиз, в числе которых и на имя султана Тезека, с приглашением взволновать наших киргиз; Что в виду этого, султан Тезек, отнесся с приглашением, для этой цели, к волостным старшинам; Что план их действий будет связан с одновременным движением к нашей границе таранчей и начнется нападением собранных киргизов на выселок Коксуйский и Карабулакский; и все эти действия будто бы начнутся в 5-м месяце их летоисчисления или в июле месяце нашего года» [11, л. 3]. В июне от майора Попова было получено следующее донесение, где уже сообщалось, что при проезде через Алтын-Эмельский пикет ему довелось несколько раз встречаться с «Гази Булатовым». Как он пишет, во время одной из встреч, «Булатов» заговорил о том, что прежде здешние степи являлись родиной «великих людей, как то: Тамерлана, Чингисхана, Батыя и других, и что эти завоеватели, наводили ужас на Россию и даже поработили ее...» [11, л. 4 об.]. Тем самым, по мнению начальника Бороходзирского отряда, «Булатов» ставил под сомнение «силу и значение России». Но, поскольку этот случай произошел еще до его появления в отряде, то майор Попов не придавал данному факту столь большого значения. Однако, теперь, после обнаружившихся подозрений «к предполагаемой измене», счел необходимым «вспомнить этот полузабытый разговор».

На основании этих донесений, в Копальском уезде было заведено дело, сохранившееся в Центральном Государственном архиве Казахстана под названием «О неблагоприятных действиях султанов: полковника Тезека Аблайханова и штабс-ротмистра Валиханова». Султан Тезек был обвинен в намерении откочевать со своими людьми в Западный Китай и заключен в копальскую тюрьму. А вместе с ним был заключен в тюрьму и его зять, штабс-ротмистр в отставке Султан Гази Валиханов. Они находились под следствием почти полгода, в период с осени 1868 по март 1869 гг. Помимо предполагаемых намерений полковника Тезека откочевать за границу, оба султана обвинялись в распространении «подрывных слухов» среди кочевников, в незаконном захвате чужого скота, притеснении своих соплеменников и в связях с Якуб-беком. Свидетелями по делу проходило ряд казахских старшин, в их числе Булек Тасыбаев, Джанбай Аблайханов и Адамсарт Ибаков. Большинство опрошенных не подтвердили сведений о «неблаговидных действиях султанов». По окончании дела, закрытого за недостатком улик, Копальскому уездному начальнику было предписано оставить султана Тезека Аблайханова на жительство в г. Копале под надзором полиции, а султана Валиханова выслать в Акмолинскую область.

Перед отъездом в Кокчетав, Гази Булат обратился к исполняющему должность военного губернатора Семиреченской области с рапортом от 22 марта 1869 г. с просьбой разрешить ему съездить в аул своего тестя, полковника Тезека, «для описи своего имущества на сумму более 7000 р. сереб., кроме скота», ибо без описи он не может «оставить его никому для сбережения», тем более, что там имеются документы, без которых Валиханов не может выехать [11, л. 157-157 об.]. При этом уточняет, что еще раньше планируемая им поездка была «разрешена командующим войсками области генерал-майором Колпаковским».

Последний выявленный нами документ, завершающий семиреченский период жизни Гази Булата Валиханова, датируется 31 мая 1869 г. Это рапорт начальника Копальского уезда за № 1812, где сообщается о сдаче Валиханова «в г. Сергиополе, исправляющему должность сергиопольского воинского начальника, квитанция за № 478, у сего представляется» [11, л. 161]. Немного ранее, 8 апреля, на упомянутый выше доклад начальника Главного штаба Гейдена, военным министром генерал-адъютантом Милютиним была наложена резолюция: «Перевести в один из кавалерийских полков по выбору самого штабс-ротмистра Валиханова». Как показывают дальнейшие события, по всей вероятности Гази Булат Валиханов, ясно осознавая неизбежность своего перевода внутрь Российской империи, предпочел вернуться в действующую армию, и возможно его выбором стал один из полков в Санкт-Петербурге. На этом, сведения о Гази Булате Валиханове обрываются. Вплоть до начала XX века, автору о нем ничего неизвестно.

В 1901 г. министерство внутренних дел в который поднимает вопрос о целесообразности существования Степного генерал-губернаторства. После возврата в 1897 г. Семиреченской области в состав Туркестанского генерал-губернаторства, в правительственных кругах заговорили о том, что оставшиеся две области, Семипалатинская и Акмолинская, не требуют столь чрезвычайной генерал-губернаторской власти. В свою очередь военный министр А.Н. Куропаткин срочно телеграфирует в Омск, чтобы там подготовили материалы в пользу сохранения Степного генерал-губернаторства. Основными аргументами военных, помимо сведений об обострившихся отношениях с Китаем, стали доводы о внутренних проблемах Степного края. Сообщалось об участившихся столкновениях между переселенцами и казахами, о возросшей исламской угрозе и об опасной агитации в Петропавловском уезде полковника запаса султана Валиханова, который, «шумно и демонстративно разъезжая по степи в форме и орденах с толпой киргизов, способствует тем нарушению установленного порядка» [12, с. 39]. Власти Петропавловского уезда доносили, что «с приездом г. полковника Вали Ханова киргизы вспомнили кое о чем таком, что им уже давно нужно было выбросить из головы». К сожалению, в исследовании российского историка А.В. Ремнева, где представлена информация выше, отсутствует дата описанных событий. На основе анализа сведений автора, мы предполагаем – не позднее 1901-1902 гг.

Среди документов, выявленных К.К. Абуевым, упоминается докладная записка крестьянского начальника Кокчетавского уезда Троицкого, в которой последний пишет о «случайной в 1899 г., встрече в г. Санкт-Петербурге с полковником гвардии Вали-ханом [1, с. 143]. Это секретное донесение от 3 апреля 1903 г. за № 4 подполковника Троицкого военному губернатору Акмолинской области, где сообщается, что полковник Валиханов «...ныне он в отставке и проживает в Петербурге». И уточняется, что «еще с юных лет он заявил себя, как вредный деятель в степи и был переведен в Петербург ... где его держали безвыездно, хотя два-три года тому назад он приезжал в Кокчетавский уезд – Куртугульскую волость, место своей родины, где имеется его дом. Приезд его ознаменовался целым рядом бесчинств и приглашением всех представителей народа» [13]. По словам начальника Кокчетавского уезда, Валиханов «помнит, что он прямой и единственный потомок хана Вали, владельца землями и народом Средней орды; он считает себя лишенным своих царственных прав, он обездолен, он обижен – естественным является стремление восстановить себя во власти». Здесь же упоминается его брат Хасен Валихан, «киргиз Куртугульской волости, имеющий за что-то китайскую медаль дракона» [13, л. 92]. Как указано в донесении Троицкого, Валиханов находясь в Петербурге, тем не менее, знал обо всех делах в Степи «шедших против мусульманства». Среди друзей Валиханова назывались Мамбетали Сейдалин – экономист, юрист, в конце XIX в. учился в Петербургском университете, а затем в Омском техническом училище, был исключен из обоих заведений за политические взгляды. А также Айдархан Турлыбаев – выпускник юридического факультета Петербургского университета, впоследствии один из лидеров движения «Алаш» и Шаймерден Косшыгулов, депутат Государственной думы 1-го и 2-го созывов.

Не исключено, что Гази Булат Валиханов вместе с Алиханом Букейхановым выставил свою кандидатуру в депутаты 1-й Государственной думы от Акмолинской области. На это указывают строки из рапорта от 1 декабря 1905 г. кокчетавского уездного начальника военному губернатору Акмолинской области. В нем говорится, что казахи Кокчетавского уезда «про Букейхана говорят, что он не образован по магометански, а главное не образован религиозно магометански, а по русски, по этому многие не желают даже выбирать его представителем в Государственную думу, как и Хана Гази Валиханова, а желают человека степного» [14]. Как известно, Алихан Букейханов в 1906 г. был избран депутатом в Государственную думу. Автору, пока не удалось выявить более подробные

сведения по этому вопросу. В 1906 г., в одном из избирательных списков Степного края, в числе кандидатов в Государственную думу значится имя внука управителя племени жалайир Старшего жуза старшего султана Сюка Аблайханова – Иш-Мухамед-Сюк-Оглы Аблайханова, служившего переводчиком степного генерал-губернатора [15]. В указанном выше донесении подполковника Троицкого в Петербурге, при Гази Валиханове упоминается юнкер «из киргизов (сын переводчика Аблайханова)». Автор предполагает, что речь идет об Иш-Мухамеде Аблайханове. Будучи переводчиком степного генерал-губернатора, одновременно являлся и редактором казахской части «Киргизской степной газеты», выступал с различными статьями в печати. По мнению советских историков, Аблайханов был идеологом зарождавшейся казахской национальной буржуазии.

В завершение ко всему вышесказанному, отдельно следует отметить статью «Султан Гази-Вали-Хан», опубликованную в 1891 г. в журнале «Нива» в № 11. Без сомнения, значительная часть фактов изложенных в данной публикации требует дальнейшего подтверждения на основе архивных документов. И поэтому, мы остановимся лишь на отдельных моментах этого небольшого эссе.

В статье указано, что в 1863 г. Гази Валиханов принимал участие в походе против польских мятежников. Об этом же говорится и в вопросных пунктах известного дела «о неблагоприятных действиях султанов». Со слов самого Гази Булата записано: «Имею светло-бронзовую медаль за усмирение польского мятежа 1863-1864 год» [11, л. 103 об.]. Но факт этот опровергается свидетельством, посланным от лейб-гвардии казачьего полка в Санкт-Петербурге в управление Алатауского округа. За личной подписью командира полка свиты императора генерал-майора Шамшева в нем сообщается, что Султан Гази Булат Валиханов «состоя прикомандированным в 1 дивизиону этого же полка, двадцать второго января 1863-го года, по высочайшему повелению, по случаю польского восстания выступил по железной дороге, из Санкт-Петербурга в г. Вильно, где находился по день отчисления от дивизиона, по двадцать пятое марта того же тысяча восемь сот шестьдесят третьего года. Поручик Валиханов, в делах с польскими мятежниками не бывал и особых командировок не имел» [6, л. 24]. О представлении же его к какой-либо награде ни слова. В архивном фонде Алатауского управления сохранились два формуляра Гази Булата, датированные 1864 и 1866 гг. Но и в них нет никаких свидетельств о получении им награды за «участие в подавлении польского мятежа». И, тем не менее, этот миф запечатлен не только в энциклопедических изданиях, но и в научной публикации. Скорее всего, этот миф создан Гази Булатом в стремлении подчеркнуть свои не столь значимые «боевые заслуги». Хотя и завершил он военную службу в рядах действующей армии, надо полагать, что помимо военного похода на Аулие-Ата, Гази Валиханову нигде больше не доводилось принимать участия в боевых действиях. А учитывая его аристократическое происхождение чингизида, возможно, для него это имело особое значение.

Однако, большей частью мифы вокруг его личности появились много позже. К примеру, версия, что он вышел в отставку в 1903 г. в чине *генерал-майора*. Как известно, после смерти Ч.Ч. Валиханова значительная часть бумаг ученого, в том числе и письма, адресованные ему, бесследно исчезли. Автор беллетристического издания о Чокане Валиханове И.И. Стрелкова предполагает, что бумаги эти могли быть увезены Гази Валихановым. Ее версия основывается на словах автора упомянутой статьи в журнале «Нива», что султан «Гази Вали-Хан» располагает материалами о судьбах Востока. А также на указанном выше прошении Гази Булата, где говорится, что в ауле Тезека у него имеются документы, без которых он не может выехать. Возможно ли это?

Напомним, Чокан Валиханов умер в апреле 1865 г. Согласно сведениям А.Х. Маргулана летом того же года из Кокчетав в Алтын-Эмель был отправлен караван, для выполнения последнего пожелания Чокана: «Приезжайте в Джетысу, увезите к себе мою бедную Айсары (жену), не оставляйте ее без внимания и заботы» [16, с. 65]. Хотя и не указан источник, удостоверяющий точную дату этого события. Из дневника полковника Генерального штаба А.К. Гейнса известно, что К.К. Гутковский, впоследствии и сохранивший последние материалы Чокана, побывал в ауле Тезека в ноябре 1865 г., и здесь уже около месяца находился Якуб Валиханов [9, с. 271-272]. За столь короткое время Гази Булат не сумел бы сблизиться с султаном Тезеком до такой степени, чтобы получить доступ к бумагам Ч.Ч. Валиханова.

Как сложилась дальнейшая судьба Гази Булата нам не известно. Если предположить его близкое знакомство с А.Н. Букейхановым, то не исключено, что он мог разделять политические взгляды последнего и примкнуть к партии кадетов. При этом следует отметить и его взаимоотношения с Иш-Мухамед Аблайхановым, придерживавшегося идеи национальной буржуазии. О Гази Валиханове невозможно сказать однозначно, он был полон противоречий, но и вместе с тем нельзя и отрицать, что он сумел показать себя как достаточно незаурядная личность. Несмотря на то, что последнюю

треть XIX в. Гази Валиханов находился далеко за пределами Казахской степи, ему оказалась небезразличной судьба родной земли, своего народа. И как показало наше исследование, он имел определенный вес в различных общественно-политических кругах национальной интеллектуальной элиты.

К сожалению, в советской историографии личности Гази Булата Валиханова не уделялось должного внимания. Сейчас перед исследователями встает задача определить дальнейшие направления изучения жизни и деятельности нашего героя. Необходимо продолжить выявление документов в архивохранилищах, как в Казахстане, так и за пределами республики, осуществить историографический поиск материалов. Все это поможет созданию не только более полной и целостной биографии Гази Валиханова, но и позволит осветить неизвестные страницы истории Казахстана второй половины XIX – начала XX вв.

Литература

- 1 Абуев К.К. Султан-Газы Валиханов // Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность. Тезисы докладов и сообщений IV международной научной конференции, посвященной 170-летию Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова / Под ред. А.П. Толочко. – Омск: Издательство ОмГУ, 2005. – С. 139-144.
- 2 ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 20531. Л. 432.
- 3 Дзампеисова Ж.М. Казахское общество и право в пореформенной степи. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2006. – 269 с.
- 4 Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). – Алматы: ИД Аркаим, 2001. – 152 с.
- 5 О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки / История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т. VIII. – Ч. 1. – 716 с.
- 6 ЦГА РК. Ф.3. Оп.1. Д. 223. Л. 28.
- 7 ЦГА РК. Ф.3. Оп.1. Д. 253. Л. 35.
- 8 ЦГА РК. Ф.3. Оп.1. Д. 258. Л. 30 об.
- 9 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Издательство Наука Казахской ССР, 1968. – Т. 4. – 782 с.
- 10 ЦГА РК. Ф.3. Оп.1. Д. 297. Л. 1.
- 11 ЦГА РК. Ф.44. Оп.1. Д. 43608. Л. 104 об.
- 12 Ремнев А.В. Степное генерал-губернаторство в административных планах самодержавия конца XIX – начала XX вв. // Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность. Тезисы докладов и сообщений IV международной научной конференции, посвященной 170-летию Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова / Под ред. А.П. Толочко. – Омск: Издательство ОмГУ, 2005. – С. 39-41.
- 13 ЦГА РК. Ф.369. Оп.1. Д. 871. Л. 91.
- 14 ЦГА РК. Ф.369. Оп.1. Д. 891. Л. 29.
- 15 ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д. 3685. Л. 9.
- 16 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т. 1. – 432 с.

References

- 1 Abuev K.K. Sultan-Gazy Valikhanov // Stepnoi kraj Evrazii: Istoriko-kul'turnye vzaimodeistviia i sovremennost'. Tezisy dokladov i soobshchenii IV mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 170-letiiu G.N. Potanina i Ch.Ch. Valikhanova / Pod red. A.P. Tolochko. – Omsk: Izdatel'stvo OmGU, 2005. – S. 139-144.
- 2 TsGA RK. F. 44. Op. 1. D. 20531. L. 432.
- 3 Dzhampeisova Zh.M. Kazakhskoe obshchestvo i pravo v poreformennoi stepi. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2006. – 269 s.
- 4 Erofeeva I.V. Simvoly kazakhskoi gosudarstvennosti (pozdnee srednevekov'e i novoe vremia). – Almaty: ID Arkaim, 2001. – 152 s.
- 5 O pochetneishikh i vliiatel'neishikh ordyntsakh: alfavitnye, imennye, formuliarnye i poslužnye spiski / Istoriiia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. – Almaty: Daik-Press, 2006. – T. VIII. – Ch. 1. – 716 s.
- 6 TsGA RK. F.3. Op.1. D. 223. L. 28.
- 7 TsGA RK. F.3. Op.1. D. 253. L. 35.
- 8 TsGA RK. F.3. Op.1. D. 258. L. 30 ob.
- 9 Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piati tomakh. – Alma-Ata: Izdatel'stvo Nauka Kazakhskoi SSR, 1968. – T. 4. – 782 s.
- 10 TsGA RK. F.3. Op.1. D. 297. L. 1.
- 11 TsGA RK. F.44. Op.1. D. 43608. L. 104 ob.
- 12 Remnev A.V. Stepnoe general-gubernatorstvo v administrativnykh planakh samoderzhaviia kontsa XIX – nachala XX vv. // Stepnoi kraj Evrazii: Istoriko-kul'turnye vzaimodeistviia i sovremennost'. Tezisy dokladov i

soobshchenii IV mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 170-letiiu G.N. Potanina i Ch.Ch. Valikhanova / Pod red. A.P. Tolochko. – Omsk: Izdatel'stvo OmGU, 2005. – S. 39-41.

13 TsGA RK. F.369. Op.1. D. 871. L. 91.

14 TsGA RK. F.369. Op.1. D. 891. L. 29.

15 TsGA RK. F.64. Op.1. D. 3685. L. 9.

16 Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piati tomakh. – Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1984. – T. 1. – 432 s.

M. P. SATENOVA

(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері)

ФАЗИ БОЛАТ УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Түйін

Мақалада Орта жүз ханы Уәли, қазақ ұлтының танымал ғалымы Шоқан Уәлихановтың замандасы болған Ғази Болат Уәлихановтың өмірі туралы баяндалады. Автор мұрағаттық және тарихнамалық материалдар негізінде жүйелі талдау жүргізе отырып, Ғази Болат Уәлихановтың өмірі мен қоғамдық қызметі, оның саяси көзқарастары зерттеледі және қазақ ұлттық интеллигенция өкілдерімен өзара қарым-қатынастары қарастырылады.

Түйін сөздер: Шоқан Уәлиханов, Ғази Болат Уәлиханов, Алатау аймағы, Жетісу, Алтынемел, Ақмола облысы, Көкшетау.

M. R. SATENOVA

(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Research Fellow)

GAZI BULAT VALIKHANOV AND HIS POLITICAL VIEWS

Summary

In this scientific research the author made an attempt to enlighten the biography of Gazi Bulat Valikhanov who was the representative of Vali's (the Khan of the Middle zhuze) family. Gazi Bulat Valikhanov was a contemporary of the prominent Kazakh scientist Chokan Chingissovich Valikhanov. Basing on the analysis of revealed archive and historiographical materials, the author enlightened the life and activity of Gazi Bulat Valikhanov, researched his political views, and considered his relations with national intellectuals.

Keywords: Chokan Valikhanov, Gazi Bulat Valikhanov, Alataskiy okrug, Semirech'ye, Altyn-Emel, Akmolinskaya oblast, Kokchetav.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

УДК 94''04/15''

Н.А. Атыгаев

(зам. директора по научной работе Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н., доцент)

З.А. Джандосова

(кандидат исторических наук)

Новый источник по истории Казахстана XVI века: предварительные результаты изучения ‘*Ālam-ârâ-йи шâх исмâ‘ûл*¹

Аннотация

В работе вводятся в научный оборот сведения малоизвестного персоязычного сочинения ‘*Ālam-ârâ-йи Шâх Исмâ‘ûл* по истории Казахстана XVI века. Автор данного сочинения неизвестен, труд относится к Сефевидской историографии. В работе представлены предварительные результаты изучения исторического источника, приводятся переводы-извлечения из ‘*Ālam-ârâ-йи Шâх Исмâ‘ûл*, отражающие взаимосвязи Казахского ханства времени Касым-хана с соседними народами и государствами, представления соседей о казахском государстве.

Ключевые слова: Казахстан, казахи, Иран, Сефевиды, письменные источники, Чингизиды, Джучиды, Шибаниды, Улус Джучи, Казахская государственность, Казахское ханство, Касим-хан, Исмаил-шах, узбеки.

С 2012 года в рамках программ Грантового финансирования в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова разрабатывается проект «Казахи и казахская государственность позднего средневековья в источниках Сефевидского круга».

Как известно, для исследования позднесредневековой истории Казахстана первостепенное значение имеют исторические сочинения на персидском языке. Достаточно сказать, что из 16 сочинений, извлечения из которых вошли в известный сборник «Материалы по истории Казахских ханств XV–XVII вв.», 9 были написаны на персидском языке. Они являются наиболее ценными в информативном плане.

Персоязычных источников по истории Казахстана известно немало. Некоторые из них были введены в научный оборот еще в XIX веке, другие стали доступны уже в советское время. Сведения, содержащиеся в этих сочинениях, носят различный характер. Имеются несколько сочинений агиографического характера, которые дают материал, пусть и незначительный, по религии казахов. В других имеются данные о хозяйственной жизни казахов. Третьи же дают материал по этнической истории. Основная часть персоязычных сочинений содержат сведения по политической истории. Именно в них можно выявить важный материал по изучению истории средневековой казахской государственности.

Среди многочисленных письменных исторических источников на персидском языке для изучения позднесредневековой истории казахов и казахской государственности до настоящего времени слабо привлекались историко-географические сочинения, написанные в Сефевидском (Кызылбашском) государстве в XVI-XVII веках.

Рукописи Сефевидских сочинений хранятся в различных книгохранилищах мира. В известном обзоре персидской литературы английского востоковеда Ч.А. Стори указано более семидесяти таких сочинений, известных в разных списках [1, с. 850-904]. Значительное количество рукописей имеется в библиотеках Исламской Республики Иран: в Национальной библиотеке и Национальном архиве, в

¹ Работа выполнена в рамках программ грантового финансирования ГФ-0074, ГФ-0354.

библиотеках Маджлиса, Тегеранского университета, Хаджи Хусейна Малека, в Архиве МИД ИРИ и др. Иранские ученые проводят большую работу по изучению и введению в научный оборот этих сочинений.

Одним из таких сочинений является анонимная рукопись под условным названием *‘Алам-ârà-йи Шâх Исма‘ул*, впервые изданная в 1971 году в Ширазе Асгаром Мунтазаром Сахибом. В 2005 году сочинение было переиздано в Тегеране [2]. *Алам-ârà-йи Шâх Исма‘ул* посвящен жизнеописанию (или, как пишет издатель А. М. Сахиб, «эпическому жизнеописанию») основателя Сефевидского государства шаха Исма‘ула I. Авторство рукописи не установлено. Сведения об авторе, крайне скудные, ограничиваются материалом самого текста. Прямых указаний на социальное происхождение и социальное положение автора нет, хотя относительно простой, «разговорный» стиль изложения и почти полное отсутствие поэтических вставок могут, вероятно, говорить не о самом высоком уровне образования сочинителя. Тем не менее, при изложении исторических событий автор использует имевшиеся в его распоряжении исторические сочинения и умело компилирует информацию, в случае необходимости дополняя собственными сведениями, порой очень подробными. Это делает текст легко читаемым и информативным. Опираясь на текст книги, можно предположить, что автор был шиитом. Особенности его лексики указывают на то, что он мог быть выходцем из Северного Ирана или Азербайджана, однако это может быть связано с компиляцией из другого источника. Против тюркского происхождения автора могут свидетельствовать и некоторые места текста, например, унижительные слова Исма‘ул-шаха в отношении тюрков: «Куда хочешь убежать, глупый тюрк?» [2, с. 493].

Издатель сочинения Асгар Мунтазар Сахиб время написания *‘Алам-ârà-йи Шâх Исма‘ул* датирует 1675/76 годом [2, предисловие]. По мнению Ч. А. Стори, труд мог быть написан раньше, а в 1675/76 году отредактирован [1, с. 858]. В тексте сочинения отсутствует точная датировка событий, и лишь указывается месяц или время года; иногда дата уточняется автором на полях рукописи с помощью какого-нибудь источника. В некоторых случаях изложение следует день за днем, однако также без указания даты.

Некоторые сведения источника носят, на первый взгляд, сугубо легендарный характер. Несмотря на это, они представляют для нашей истории значительный интерес, так как переданы непредвзятым историком, не заинтересованным в восхвалении казахов, и, по всей видимости, взяты из другого или других, более ранних по времени, письменных источников, а также из источников устных. Поэтому можно сказать, что автор сочинения отражает взгляды и представления сефевидских историков о казахах и Казахской степи того времени и создает совершенно определенный политико-географический образ позднесредневекового Казахстана.

Вопрос об источниках *‘Алам-ârà-йи Шâх Исма‘ул* необходимо еще изучить. Анонимный историк при написании своего сочинения, несомненно, опирался на какие-то труды. Асгар Мунтазар Сахиб отмечает, что «хотя у самого автора, вероятно, не было высокого образования, он пользуется достоверными и авторитетными историческими источниками и опирается на них в ходе изложения основных исторических событий. Иногда он считает уместным дополнять данные источников собственной информацией, в других же случаях пускается в подробности и детали, ... автор дословно или в сокращенном виде переписывает текст используемого им источника ... Те части или страницы книги, которые содержат канцелярские обороты, являются, как уже было сказано, заимствованными из источников, находившихся в распоряжении автора, который ничем не смущался, целиком присваивая эти тексты» [2, предисловие]. По его мнению, одним из источников было известное сочинение *Ахсан ат-таварîх*, принадлежащее перу знаменитого сефевидского историка начала XVI века Хасан-бека Румлу: «Большинство примечаний, показывающих расхождения в тексте данной книги с текстом с *Ахсан ат-таварîх*, свидетельствуют в пользу того, что автор книги использовал *Ахсан ат-таварîх*» [2, предисловие]. На наш взгляд, более вероятно предположение издателя о том, что «авторы обоих сочинений пользовались каким-то третьим источником» [2, предисловие]. Этим источником, по нашему мнению, могло быть сочинение *Та‘рîх-и Шâх Исма‘ул* анонимного историка XVI века, единственная рукопись которого хранится в Великобритании (307 листов с 21 миниатюрой) [1, с. 853; 3, р. 249-340].

Сочинение *Та‘рîх-и Шâх Исма‘ул* (или *Та‘рîх-и Шâх Исма‘ул Сафавî*), как отмечает Ч. А. Стори, написано «в царствование шаха Тахмаспа (930 – 984/1524 – 1576)». Оно заканчивается вступлением на престол шаха Тахмаспа и в значительной части совпадает с *Хабîб ас-сийâр* Гийâс ад-Дîна Хâндамîра [1, с. 853]. Большинство исследователей относят время написания *Та‘рîх-и Шâх Исма‘ул* к первой половине XVI века [3, р. 249-251; 4, с. 247; 5, с. 9], а азербайджанский историк О. Эфендиев более конкретно указывает, что сочинение было написано в промежутке времени между 1540 и 1548 г. Сопоставив его с другими первоисточниками по истории правления шаха Исма‘ула I – *Футухât-и шâхî*,

Хабіб ас-сийар, он приходит к выводу, что «рассматриваемое сочинение является наиболее полным, точным и подробным рассказом о правлении шаха Исма'ула I, истории образования Сефевидского государства в Азербайджане и сопредельных странах в первой четверти XVI века». Исследователь предполагает, что автор данного сочинения лично участвовал в первых походах Исма'ул-шаха [6, с. 12-13].

Узбекский историк Д. Ю. Юсупова считает, что автор *Та'рих-и Шâх Исма'ул* при написании своей работы использовал *Хабіб ас-сийар* [7, с. 34]. Английский востоковед Денисон Росс, сравнив сведения *Та'рих-и Шах Исма'ули* и *Хабіб ас-сийар*, все же отдал предпочтение первому сочинению. Исследователь отмечает, что, несмотря на очень близкое соответствие внутреннего содержания и структуры сочинения (заголовки глав, формулировки и т.п.) этих источников, в *Та'рих-и Шâх Исма'ул* «есть много биографических и географических подробностей», которые отсутствуют в работе Хандамира («there are many biographical and geographical details in our history which are not to be found in the work of Khwandemir») [3, p. 251]. По мнению азербайджанского исследователя Ш. Ф. Фарзалиева, некоторые сведения *Та'рих-и Шâх Исма'ул* были использованы Хасан-беком Румлу [8, с. 14]. Ранее, еще в 1937 году, это же отмечали В. Минорский [1, с. 853].

Нужно отметить мнение Асгара Мунтазара Сахиба о том, что автор *Алам-ара-йи Шах Исма'ул* «не пользовался таким известным и авторитетным источником, как *Хабіб ас-сийар*, и, скорее всего, не был с ним знаком» [2, предисловие].

В связи с этим, сопоставительный анализ *'Алам-âра-йи Шâх Исма'ул* и *Та'рих-и Шâх Исма'ул* является одной из первоочередных задач, хотя О. Экаев, сравнив их, а также третье схожее сочинение *'Алам-âра-йи Сафави*, изданное в Иране Й. Шукри, пришел к выводу, что «все три сочинения: «Алам ара-и Сефевии», «Алам ара-и шах Исмаил» и «Тарих-и шах Исмаил» в основной своей части совпадают. Возможно, в дальнейшем текст «Алам ара-и Сефевии» был отредактирован уже в XVII в. Редактор XVII в. упростил язык источника и в отдельных случаях дополнил некоторыми ценными материалами. Он уточнил отдельные бегло изложенные материалы в «Тарих-и шах Исмаил», отбросил лишнее, а также осветил эти события полнее и ярче» [5, с. 9].

В данной работе мы представляем предварительные результаты изучения *'Алам-âра-йи Шâх Исма'ул* и приводим некоторые имеющиеся в данном источнике сведения о казахах и Казахском ханстве. Разумеется, мы не утверждаем, что все сведения источника абсолютно достоверны, и в дальнейшем предстоит изучить степень их аутентичности, сравнив их с материалами других источников. Публикуя сведения *'Алам-âра-йи Шâх Исма'ул*, мы ставим целью способствовать данной задаче, предоставив другим специалистам возможность дальнейшего их изучения.

В рассматриваемом источнике казахи впервые упоминаются в главе «О выступлении Шâхîбек-хана ибн Абу-л-Хайр-хана и отнятии им Туркестана у потомков эмира Тîмура Гургâни и о последующих событиях».

Речь идет о завоевании Мавара'-н-нахра Мухаммадом Шайбани-ханом в 905/1499 году (Шайбанî-хан в тексте сочинения именуется Шâхîбек-ханом)

Приводим извлечения:

«При виде таких изменений в Туркистâne [речь идет о междоусобной борьбе Тимуридов Мâварâ'-н-нахра] у Шâхîбек-хана родилось желание завоевать Туркистân, и он подал государю Дашт-и Кипчака Кâсим-хану такое прошение [*'ариза*):

«Старшего [надо мной] хана и наместника Чîнгîз-хана уведомляю, что до сих пор солнце удачи потомков Чингîз-хана скрывалось за облачной завесой судьбы, однако теперь, слава Аллаху, кромешная ночь этой династии сменяется светлой зарей. И, если позволит Всевышний, светлые лучи солнца Чингîз-хана вновь взойдут на востоке, и мир вновь вызовет зависть Рая правлением этой династии. Известия о правителях Туркистана зародили во мне желание выступления [на Туркистân]. Обращаюсь к хану старшего хана и наместнику Чингîз-хана с просьбой проявить сочувствие и дать в помощь просителю двенадцать тысяч человек, чтобы они, вместе с войском, собравшимся в настоящее время под началом просителя, выступили на Самарканд, отобрали столицу у потомков *амира* Тîмура, а оттуда направились в Андижан и изгнали оттуда Бâбур-мирзу, сына 'Умар-Шайха, с тем, чтобы вследствие похода старшего хана потомки Чингîз-хана вновь завладели наследственной короной и престолом» [2, с. 252].

Прокомментируем этот отрывок. Казахского хана Кâсима (Касым-хан) в тексте исследуемого сочинения называют по-разному: правителем (*пâдишâх*) Дашт-и Кипчâка (Кипчакской степи), как в данном случае, а также правителем Дашт-и Баглâна (Багланской степи), просто Дашта (Степи) или Баглана (Баглан – местность близ Хивы [9, с. 147]). Он упоминается в изучаемом тексте более десяти раз.

Очень интересно здесь обращение Мухаммада Шайбânî-хана к Кâсим-хану как к «старшему хана и наместнику Чингûз-хана» и подача на его имя «прошения [*‘ариза*]». Это свидетельствует о более сильной на тот момент позиции Касим-хана, по отношению к которому Шайбânî-хан вынужден был не только выступать просителем, но и соблюдать ритуал покорности. Шайбânî-хан считает себя старшим ханом (*хân-и калân*; можно перевести также как «большой хан» или даже «великий хан»), но, соблюдая условности и желая достигнуть цели, а также учитывая реальную силу Кâсим-хана, он вынужден назвать казахского правителя «ханом старшего хана» (*хân-и хân-и калân*) или «более старшим ханом» (*хân-и калântар*). Важным аргументом оказания ему помощи казахским ханом Мухаммад Шайбани считает необходимость восстановления в Мâvâра’-н-нахре власти Чингизидов (к которым принадлежали и он сам, и Кâсим-хан), и ликвидации власти «узурпаторов» – Тимуридов. Он просит казахского хана дать ему воинов для похода в Мâvâра’-н-нахр против Тимуридов для того, чтобы «потомки Чингûз-хана вновь завладели наследственной короной и престолом».

Здесь интересно сравнить это высказывание Мухаммада Шайбânî-хана с его словами, сказанными историку Ибн Рузбихану: «Если некоторые области мы и отняли из рук потомков Тимур-бека, то не из жажды царствовать и не из-за недовольствования малой страной, а скорее в силу божественного предопределения, которое требует, чтобы наследственное владение вновь вернулось в руки нашей власти и воли» [10, с. 95- 96].

Согласно нашему источнику, «когда прошение Шâхûбек-хана достигло государя Дашт-и Кипчака Касим-хана, он согласился удовлетворить его и отправил на помощь [Шâхûбек-хану] столько воинов, сколько тот просил» [2, с. 252]. Таким образом, Шайбânî-хан просил двадцать тысяч воинов, Касим-хан удовлетворил его просьбу. А поскольку далее говорится, что Шâхûбек-хан подошел к Самарканду с двадцатитысячным войском, из этого можно сделать вывод, что все войско Шайбânî-хана составляли степняки-казахи.

Благодаря *‘Алам-âра’-йи Шâх Исмâ’ил*, мы впервые узнаем о сыне Кâсим-хана Абу-л-Хайр-хане (Абулхаире). Его имя не встречается в других известных нам источниках, однако это не означает, что у Кâсим-хана не было такого сына.

Согласно нашему источнику, выполняя приказ Касим-хана, Абу-л-Хайр-хан с войском в восемьдесят тысяч человек занял Ташкент. Владая Ташкентом, он оттуда дважды «угрожал Самарканду». Когда эта угроза возникла в первый раз, «Шâхûбек-хана, водившего дружбу с Кâсим-ханом, это удивило, ибо он не понимал причин такой перемены. Но кто-то объяснил ему: «Вероятно, это произошло из-за того, что вы договаривались с Кâсим-ханом, что будете чеканить монету на его имя и прикажете упоминать его имя в пятничной молитве, а сами не выполнили это условие». Тогда Шâхûбек-хан отступил от крепости Балх и взял путь на Бухарскую крепость» [2, с. 286].

Из этого пассажа следует, что ранее, в обмен на военную помощь казахского хана, Мухаммад Шайбани-хан обещал Касим-хану признать его верховным правителем Туркистана, поскольку речь шла самых главных символических атрибутах сюзеренитета у мусульманских правителей – чеканке монеты на имя сюзерена (*сикка*) и упоминании его имени в пятничной молитве (*хутба*). Подобные символические действие должны были подкрепляться и ежегодными подношениями – своего рода вассальной данью. Ниже мы подробно вернемся к этому вопросу. Пока же заметим, что объяснение причин внезапного прерывания Касим-ханом «дружеских отношений» с Шайбани-ханом нарушением данного слова показалось последнему совершенно достаточным и заставило его немедленно прервать поход и вернуться в Мавара’-н-нахр.

В первый раз между шестидесятитысячным войском Мухаммада Шайбânî-хана и восьмидесятитысячным войском Абу-л-Хайр-хана «в охотничьих местах Афрâсйâба» произошло сражение, в котором победу одержало «степное войско», то есть казахи:

«Шâхûбек-хан между тем продолжал свой поход. Он успел подойти к Самарканду, когда войско Абу-л-Хайра еще не появилось у его стен. Он поинтересовался, чем занят Абу-л-Хайр-хан. Ему сказали: «Он охотится в охотничьих местах Афрâсйâба». Шâхûбек-хан сказал узбекским старейшинам: «Надо незаметно подойти к нему и наказать его».

Однако от Самарканда до Ташкента сорок переходов. Он взял шестьдесят тысяч человек, вышел из Самарканда и приблизился к тем охотничьим местам. Абу-л-Хайр-хан и все его восемьдесят тысяч человек как раз были заняты охотой с ловчими птицами, как вдруг услышали звуки карнаев Шâхûбек-хана. Когда воины степного войска поняли, что происходит, Абу-л-Хайр-хан отдал приказ открыть стрельбу из луков. Все восемьдесят тысяч [его] воинов разом пустили стрелы по узбекскому войску и убили сорок тысяч человек. Шâхûбек-хан избрал путь отступления. Абу-л-Хайр-хан бросился в погоню» [2, с. 286].

И хотя во время погони «еще восемь тысяч узбекских воинов» были убиты, однако и сам «Абу-л-Хайр-хан в том сражении был ранен стрелой в руку». Не зная об этом, Мухаммад Шайбânî-хан бежал в Самарканд, опустошил его и направился в Бухару, чтобы оттуда отступить в свою вотчину Джайра́н. Это означает, что Шайбânî-хан был уверен в том, что одержавшее победу в Афрâсийâбе степное войско займет не только Самарканд (который Шайбânî-хан предусмотрительно «опустошил»), но и Бухару, то есть оба главных города Мавара'-н-нахра. «Но тут пришло известие о том, что Абу-л-Хайр ранен и ушел назад в Степь. Тогда Шâхîбек-хан вернулся в Самарканд» [2, с. 287].

Здесь следует отметить, что сведения о походе казахских войск на Ташкент имеются и в других исторических источниках (*Та'рих-и Раши́дî* Мирзы Мухаммада Хайдара Дуглата (Дулатî) и *Зубдат ал-асар* 'Абдаллаха Балхи). Правда, эти сведения относятся к первой половине 1513 года (то есть ко времени после гибели Мухаммада Шайбânî-хана), и возглавляет поход сам Касим-хан. Так, согласно Мирзе Хайдару, бывший тимуридский наместник Катта-бек уговорил Касим-хана пойти с походом на Ташкент, где в это время правил Шибанид Суйунчи-Хваджа-хан, дядя Мухаммада Шайбânî-хана. Суйунчи-Хваджа-хан, узнав о подходе казахских войск, укрепился в крепости. Войско Кâсим-хана, простояв перед городом ночь и, разграбив его окрестности, возвратилось в Сайрам [11, с. 324-325]. Иное описание этих событий встречаем в *Зубдат ал-асар* 'Абдаллаха Балхи. Согласно этому сочинению, Кâсим-хан с войском, которое состояло из казахов и мангытов (ногайцев), совершил поход на Туркестан и Ташкент. Было захвачено в плен много «беззащитных людей», однако на подступах к Ташкенту против Кâсим-хана выступил с войском Суйунчи-Хваджа-хан. Произошло ожесточенное сражение, в котором победу одержали Шибаниды. В пылу битвы Кâсим-хан получил ранение и упал с лошади, однако узбеки не узнали его, и казахскому хану удалось спастись. Разбитое войско Касим-хана вернулось в степь [9, с. 132].

Если сравнить два похода на Ташкент, первый поход Абу-л-Хайр-хана ибн Касим-хана в начале XVI века (то есть, до гибели Шайбânî-хана в 1510 году), о котором сообщает лишь наш источник 'Алам-ара-йи Шах Исма'ил, и вышеупомнутый поход самого Кâсим-хана 1513 года, известный как минимум, по двум авторитетным источникам, то разница в существенных деталях (разные противники, разные военачальники, разный исход боя) при лишь одном совпадении в деталях (ранение казахского предводителя) заставляет предположить, что речь идет не об одном и том же походе, первый из которых является легендарным отголоском второго, а о двух совершенно разных походах. И в первом из этих походов, под водительством молодого сына казахского хана, казахи (восьмидесятитысячное войско против шестидесятитысячного) одержали убедительную победу (разумеется, реальные цифры были совершенно иными, но, вероятно, тоже не самыми маленькими) и имели шанс занять важнейшие центры Мавара'-н-нахра. Однако победа обернулась поражением, или была засчитана как поражение, потому что ранение полководца автоматически привело к отступлению войска.

Другим важным обстоятельством является цель похода, а именно взятие Самарканда (и, возможно, Бухары, как опасался Мухаммад Шайбânî-хан). Какова была его цель – расширение владычества степного хана до самого Мавара'-н-нахра или же «наказание» Мухаммада Шайбânî-хана за невыполнение предыдущих договоренностей? Источник позволяет дать ответ на этот вопрос.

Ранение сына и обернувшаяся поражением победа сильно огорчили Кâсим-хана; и, поскольку цель его не была достигнута, он продолжал упорствовать в своих намерениях:

«Раненый Абу-л-Хайр-хан, потерпев поражение от Шâхîбек-хана у Самарканда, вернулся в Багланскую степь к Кâсим-хану и доложил ему обо всем случившемся. Кâсим-хан очень расстроился, но решил подождать, пока его [Абу-л-Хайр-хана] рана не затянется. Потом он приказал Абу-л-Хайр-хану взять войско и выступить на Самарканд. Известие об этом достигло Шâхîбек-хана у стен крепости Дâмгân [в Хорâсане] В полной растерянности он говорил: «Если я сниму осаду с этой крепости и отступлю, кызылбаши перестанут со мной считаться, но если останусь, взять эту крепость будет трудно, а Абу-л-Хайр-хан тем временем разорит весь Туркистân» [2, с. 315 – 316].

Таким образом, мы видим, что в результате второго похода (состоялся, вероятно, в 1510 году) казахов на Самарканд шибанидский государь снова оказался в трудной ситуации, связанной с необходимостью вести борьбу на два фронта, против кызылбашской армии Сефевидов и против наступающих с севера казахов, угрожающих «разорить весь Туркистân» (совершенно очевидно, что в этом контексте, Туркистâном называется не город Туркистân, а обширная область, возможно, синонимичная Мавара'-н-нахру²). Тем не менее, Шайбânî-хан успел захватить крепости Дâмгân и Герат

² Далее в тексте источника Туркистан определяется как «все пространство от берегов реки Джайхун до Кипчакской и Багланской степи» [*Алам-ара-йи Шах Исма'ил*, 1384/2005, с. 411].

и получить передышку, необходимую для обороны Самарканда. Вернувшись в Самарканд, он получил известие о подходе казахских войск:

«В это время ему [Шайбânî-хану] донесли, что Абу-л-Хайр-хан находится уже в пяти переходах от Самарканда. В ужасе Шâхîбек-хан бросился в крепость, приказал укрепить ворота земляными насыпями и приготовился держать осаду. Абу-л-Хайр-хан и его несметное войско встали лагерем у стен крепости. Шâхîбек-хан стал совещаться с узбекскими старейшинами: что же предпочтительнее: дать сражение Абу-л-Хайр-хану или заключить с ним мир? Посовещавшись, они решили, что мир лучше войны. Шâхîбек-хан сказал: «Можно испытать его покорность» и наказал парламентария (*илчи*): «Ступайте к Абу-л-Хайр-хану и поговорите с ним о мире. Если он согласится заключить мир, сообщите мне, если же нет, будем готовиться к бою».

Парламентарий отправился к Абу-л-Хайр-хану и повел с ним переговоры о мире. Абу-л-Хайр-хан был человек умный. Он велел передать Шâхîбек-хану: «Вы с нашим отцом, старшим ханом, договаривались, что ежели вы станете государем Туркистана, то будете чеканить монету с его именем, а в пятничной молитве прикажете упоминать его имя прежде вашего. Вы это условие нарушили и сошли с праведного пути. Но раз уж вы намерены заключить дело миром, вам следует лично прибыть ко мне и, подтвердить прежние условия, в том числе обязательства ежегодно посылать такие-то подношения ко двору старшего хана [т.е. Кâсим-хана], и ради его спокойствия признавать его верховным государем всего Туркистана. А если у вас случится с кем-то распря или война, то ответ будет за старшим ханом».

Он отпустил парламентария, и тот явился к Шâхîбек-хану и доложил ему о случившемся. Шâхîбек-хан согласился встретиться с Абу-л-Хайр-ханом, и они обо всем договорились. Они возобновили все прежние договоренности, и Абу-л-Хайр-хан откочевал в Багланскую степь [2, с. 321- 322].

Этот эпизод проясняет, во-первых, соотношение сил между узбекской и казахской сторонами, а во-вторых, раскрывает цели и намерения Кâсим-хана. Казахское войско своей «несметностью» вызывает ужас правителя Мâварâ'-н-нахра, и он не решается дать Абу-л-Хайр-хану сражение, как в прошлый раз (ибо в прошлый раз он понес большие потери и потерпел бы сокрушительное поражение, если бы Абу-л-Хайр-хан не был ранен). Приготовившись к долгой осаде, он затевает переговоры с противником, пытаясь выяснить цели нового самаркандского похода казахов – цели и намерения Касим-хана. Поскольку эти переговоры заканчиваются заключением мира и отводом казахских войск, можно предположить, что предложения-уступки Мухаммада Шайбани-хана показались казахскому военачальнику более выгодными, чем осада или бой с неясным исходом. Большое значение имела и личная встреча – обещания, «слово», данное с глазу на глаз. Возобновление прежних договоренностей подтверждает, что в свое время, прося у Кâсим-хана как у старшего над ним хана (*хân-и калъантар*) армию для достижения собственных политических целей, узбекский хан обещал казахскому хану и впредь признавать его – ни много ни мало – своим сюзереном. Поскольку Абу-л-Хайр-хан, имея сильную, потенциально готовую выиграть сражение, армию, согласился уйти из Мâварâ'-н-нахра после того, как Шайбânî-хан признал себя вассалом Касим-хана, можно утверждать, что целью казахского хана было не завоевание (или «разорение») Туркистана/Мâварâ'-н-нахра или его части, а «наказание» Шайбânî-хана за нарушение прежних договоренностей и утверждение (или, вернее, восстановление) собственного сюзеренитета (или, по крайней мере, символического главенства) над шибанидским правителем Средней Азии. Готовность упорно воевать за восстановление не реального, а достаточно условного, формального главенства и чисто символического, «ради его спокойствия», сюзеренитета, говорит о значимости такого рода иерархической лестницы и чрезвычайной престижности нахождения на ее верху. Так дипломатия и вовремя проявленная учтивость смогли предотвратить новое кровопролитное сражение.

Разумеется, честолюбивый Мухаммад Шайбânî-хан, правитель Мâварâ'-н-нахра, который вел многолетнюю войну с иранским государством, не собирался выполнять свое устное обещание признать хана Кипчакской степи верховным правителем всей Средней Азии. Он давал такие обещания, но не выполнял их. Более того, в разговоре со своими советниками, узбекскими старейшинами, он собирался даже протестировать «покорность» (вассалитет?) своего противника – Абу-л-Хайр-хана. Это говорит о том, что стороны имели на тот момент приблизительный паритет военных сил и предпочли сохранить шаткий, но устраивающий обе стороны *status quo*: узбекский хан владеет Мâварâ'-н-нахром и получает возможность, с помощью обещанных ему казахских войск, бороться с Сефевидами за Хорâсân, казахский же хан владеет Ташкентом, присырдарьинскими городами (в реальности за эти районы по-прежнему шла неустанная борьба) и Степью и поднимает свой престиж, считаясь верховным государем.

Казахи упоминаются далее в главе, повествующей о борьбе между Шибанидами и Тимуридом Захър ад-Дѳнм Бабуром. После гибели Мухаммада Шайбѳнѳ-хана в 1510 году в битве с сефевидским войском Исмаѳ ѳл-шаха Шибаниды были ослаблены. С помощью кызылбашской армии Захър ад-Дин Бабур вернул под свою власть значительную часть Мѳварѳ'-н-нахра. Эти события хорошо известны и из других источников, в частности, из *Та'рих-и Рашиди* Мирзы Хайдара.

Согласно *Алам-ѳра-ѳи Шах Исмаѳ ѳл*, оказавшись в трудном положении, Шибаниды (племянник Мухаммада Шайбѳнѳ-хана 'Убайдаллах-хан³, его сын Мухаммад Тимур-хан⁴, Джанибек-султан⁵ и другие) вынуждены были обратиться за помощью к Кѳсим-хану:

«Убайд-хан, в страшной панике и с пустыми руками бежавший вместе со своим гаремом в Джайран, откуда берет свое начало Багланская степь, подал прошение государю Багланской степи Кѳсим-хану и поведал ему о своем поражении [от Бабура] и своем печальном положении. Кѳсим-хан прислал ответ: «Оставайтесь пока в Джайране, а летом что-нибудь придумаем» [2, с. 406].

Вскоре Шибанидам удалось объединиться, разбить сефевидскую армию и изгнать Бабура из Мѳварѳ'-н-нахра, однако их положение было непрочным. Кызылбашская армия снова выступила против них:

«Поправив свое здоровье, Его Величество, Тень Бога на земле [Исмаѳ ѳл-шах], выступили из крепости Шѳдмѳн в сторону Бухары и Самарканда. Джѳнѳбек-султан бежал из Балха туда, к ?Убайд-хану, и рассказал ему о случившемся. ?Убайд-хан тут же оставил Бухару, и они поспешили в Самарканд. Прибыв ко двору Мухаммад-Тимур-хана, они стали совещаться: «Что же нам делать? Ведь Сын Шайха [Исмаѳ ѳл-шах] поклялся в отмщенье за кровь эмира Наджм ас-Сѳнѳ⁶ устроить всем жителям Туркистана и даже обитателям Степи такую массовую резню, какую можно сравнить только с кровопролитием, учиненным Чингѳз-ханом! Теперь нам нужно бежать или в леса Чина или в моря Мачина, где никто нас не выследит и не выдаст. Если же мы немедленно не бежим в Чин и Мачин, то погибнем!»

Мухаммад-Тѳмур-хан сказал: «Почему бы нам не бежать к тому государю (*падишах*), сыну нашего дяди, рабами которого являются все государи Чина и Мѳчѳна⁷ ?» [2, с. 482].

Речь идет не о ком-нибудь, а о казахском хане Кѳсѳме, и приведенный диалог (хорошо передающий тот разговорный стиль, которым написан весь источник), при всей его «сочиненности», говорит об авторитете Кѳсим-хана в Мѳварѳ'-н-нахре и – косвенно – о его репутации у историков сефевидского круга.

Вынужденные в очередной раз просить помощи у казахского хана, Шибаниды начинают думать, кого делегировать к хану, и выбирают самого старшего – Джѳнѳбек-султана, объясняя свой выбор уважением Кѳсим-хана к сединам просителя и его похвальными качествами:

«Убайд-хан спросил: «Мы все поедем или кто-то один из нас?»

Мухаммад-Тимур-хан сказал: «Поскольку Джѳнѳбек-султан – человек уже седобородый, и Касим-хан заочно отзывался о нем очень похвально, манеры его ему очень нравились, и он считает он его человеком благожелательным и достойным представлять нас, нужно, чтобы просьба исходила от него [Джѳнѳбек-султана]. Если Кѳсим-хан уважит его просьбу и пришлет войско, мы сможем одолеть Сына Шайха». После долгих переживаний и совещаний они снабдили Джѳнѳбек-султана бесконечным числом прекрасных подарков для Касим-хана и письмом к нему от Мухаммад-Тимур-хана и ?Убайд-хана, в котором говорилось об их плачевном положении и о силе и могуществе кызылбашей. Наконец Джѳнѳбек-султан выехал к Кѳсим-хану, правителю (*падишах*) Степи».

³ Шибанид 'Убайдаллах-султан, он же 'Убайдаллах-хан (1484 – 1539), правитель Бухары (1513 – 1539), бухарский хан (1512 – 1539, формально с 1533), сын брата Мухаммада Шайбѳнѳ-хана Махмуд-султана

⁴ Шибанид Мухаммад-Тѳмур-султан (ум. 1514) – младший бухарский хан (1507 – 1513), правитель Самарканда (1510 – 1512, 1513 – 1514), Герата (1513), сын Мухаммада Шайбѳнѳ.

⁵ Шибанид Джѳнѳбек-султан (ум. 1529) – правитель Ферганы (1512), Миянкалы (1512 – 1529), внук Абу-л-Хайр-хана.

⁶ Наджм ас-Сѳнѳ (наст. имя Йѳр Ахмад Хузѳнѳ) – иранский полководец, погибший во время похода кызылбашской армии на Бухару, в 918/1512, по версии нашего источника – от руки Шибанида ?Убайдаллах-хана. [*Алам-ѳра-ѳи Шах Исмаѳ ѳл*, 1384/2005, с. 440].

⁷ Чин и Мачин – представление средневековой персидской географии о Китае и странах, лежащих «дальше Китая». Идиоматически выражение означает «край света». Следовательно, эту экспрессивную фразу не следует понимать так, что китайский император был вассалом Кѳсим-хана. Она может быть интерпретирована так: Шибаниды считают власть Кѳсим-хана огромной, а его авторитет – выходящим далеко за пределы Степи, которой он правит. «Бежать в Чин и Мачин» тоже значит – «спрятаться куда подальше».

Представляет большой интерес описание приема Джанібек-султана Касим-ханом:

«Преодолев долгий путь, Джанібек-султан прибыл в Степь. Касим-хану доложили о прибытии Джанібек-султана. Касим-хан отправил ему навстречу степных аксакалов, и те, оказав Джанібек-султану должный почет и уважение, препроводили его к Касим-хану. Приглядевшись, он [Джанібек-султан] увидел Касим-хана, который, как свирепый див, восседал на Чингизхановом троне, сделанном из чистого золота; и четыре угла этого трона были сделаны в виде льва, леопарда, тигра и дракона. На голове у него была украшенная драгоценными камнями корона Чингиз-хана стоимостью в семьдесят тысяч туманов. У него были очень светлые глаза, густые черные брови, длинные усы и несколько длинных волосин на подбородке, и еще три очень длинных волоса – один на правом соске, другой на левом, и третий над пупком, и все это – признаки настоящего преемника Чингиз-хана. У кого из потомков Чингиз-хана волосы растут таким образом, тот и становится его преемником. Тысяча двести эмиров сидели вокруг на скамьях. Бұрум-аталык, советник, сидел по левую руку, а справа на красивом сиденье, поджав ноги, сидел сын его [Касим-хана], Абу-л-Хайр-хан. На голове у него была узбекская шапочка, обернутая чалмой с желтой каймой, куда была вставлена булавка, украшенная драгоценными камнями» [2, с. 483].

Конечно, это описание внешности казахского хана, трона, деталей костюма, при явной склонности писателя к преувеличению и вымыслу, очень любопытно и требует дальнейшего изучения. Однако не менее интересен и следующий пассаж, описывающий представление автора нашего источника о владениях казахского хана:

«Там присутствовали и другие эмиры Страны Востока и Туркистана, простирающейся на север до берегов реки Идил (Итиль) по ту сторону Степи, а с запада [на восток] до Китайской степи тысячи и одного луга, начиная с Аг-и Джайран, где водится китайский олень, обладающий благовонным мускусом, и [на юг] до равнины Ташкентских гор и Баркента, граничащих со Степью на юге; там лежит около тысячи городов и селений, *хаким* области назначается Касим-ханом, а подданные наполовину кафиры, наполовину – мусульмане».

Таким образом, мы имеем описание территории Казахского ханства: с запада на восток от Волги до Китая, и с севера на юг от никак не устанавливаемой границы Степи до Ташкента и Баркента, включая область «тысячи городов и селений» (очевидно, область присырдарьинских городов?), наместник которой назначается правителем Степи. По мнению безымянного автора нашего источника, и внушительный вид восседающего на золотом троне хана, и представительное собрание «эмиров» со всех концов столь обширного государства не могли не произвести впечатление на прибывшего Шибанида:

«При виде такого собрания, Джанібек-султан встал на колени и сначала вознес молитвы во здравие Касим-хана, а после молитв и славословий повернулся к Абу-л-Хайр-хану и тоже низко поклонился ему. После этого он выразил покорность Касим-хану [от имени] Мухаммад-Тимур-хана и Убайд-хана. Касим-хан велел Бұрум-аталыку взять Джанибек-султана за руку, подвести к нему и с почетом усадить по правую руку от него. Затем Касим-хану были преподнесены подарки, привезенные Джанібек-султаном, после чего были поданы шербет и разные яства. Касим-хан расспросил Джанібек-султана об обстоятельствах войны с кызылбашами, и тот рассказал ему все, как было, от прихода [войска] эмира Наджм ас-Сані, массовой резни и кровопролития в Туркистане и [установления] ига кызылбашей над узбеками, до появления там Его Августейшего Величества [Исмә'ұл-шаха]. Касим-хан вскипел гневом и воскликнул: «Я обрушу такое несчастье на Сына Шайха и его кызылбашей, что после этого ни одному *падишаху* не захочется идти в Туркистан! До сих пор я не имел точных сведений о положении узбеков и о численном превосходстве кызылбашей над ними. Какой позор случился с родом Чингиз-хана из-за этого несчастного дурака⁸! После Шахибек-хана не оказалось никого, кто смог бы стать ему достойным преемником! [...] Что ж, теперь я пошлю с войском своего сына Абу-л-Хайр-хана – того, кто храбрее и отважнее, чем я сам! Не успеет он перейти реку Джайхун, как все кызылбаши и сам Сын Шайха станут пустыми трупами!» [2, с. 484 – 485].

Помимо интересного описания ритуала выражения вассальной покорности (*итә' ат*), которое осуществляется в данном случае и напрямую, и через посредника, внимание останавливают следующие три момента. Первое – это тема информации и информированности степного хана о событиях, происходящих не так далеко за пределами Степи. Мы видим, что хан сетует на недостаток такой

⁸ Явно имеется в виду Мухаммад-Тимур-хан, сын Шәхібек-хана (прим. издателя)

информации, особенно точной информации, из-за которого у него сложилось недостаточно ясное представление о шибанидско-сефевидских войнах. Второе – это идея единства Чингизидов и необходимости их солидарности друг с другом, а также представление о том, что позор одной ветви Чингизидов ложится на всех Чингизидов, и смывать его должны те из Чингизидов, кто может это сделать. Кâсим-хан рассматривает себя как главу рода Чингизидов и, фактически не раздумывая, собирается решить эту проблему своими силами. В отместку за Чингизидов-Шибанидов от собирается послать против иранского шаха казахское войско под командованием своего сына Абу-л-Хайр-хана, в храбрости и военном таланте которого он уверен. Третий момент – высокая оценка Кâсим-ханом покойного Мухаммада Шайбânî-хана и невысокая оценка сына и племянников последнего.

Обрадованный таким приемом у казахского хана, «Джâнибек-султан начал возносить мольбы и хвалы Всевышнему, а потом сказал: «Кроме Дома Чингиз-хана, нет у нас иного прибежища и убежища, и мы всегда приходили и приходим к этому порогу! Ведь в крайнем случае гератцам всегда приходилось бежать и в Самарканд, и к киргизам, и в Баглânскую крепость!»» [2, с. 485].

И это действительно так. Не только более близкие к Хорасану (основной области, из-за которой шли войны между узбеками и кызылбашами) районы Мâварâ'-н-нахра (Бухара и Самарканд), но и «киргизские горы», и бескрайняя Степь (Дашт), из которой вышли не так давно кочевые узбеки, становились при наступлении иранских войск со стороны Хорасана местом убежища для отступающих Шибанидов – в том числе и потому, что это были области, правителями которых были ханы и султаны – Чингизиды.

«Тогда Кâсим-хан приказал, чтобы из каждой степной семьи приготовился к походу один человек. Семьсот тысяч человек явились по его приказанию, и встали перед шатром хана. А в это время шатры Кâсим-хана были разбиты на летовке на берегу реки Идил (Итиль), где много травянистых лугов и источников проточной воды, и добираться туда по стране Кâсим-хана нужно целый год. Короче говоря, семьсот тысяч человек выстроились перед взором Кâсим-хана, и он отобрал из них сто шестьдесят тысяч человек, у каждого из которых было боевое снаряжение и киргизская лошадь» [2, с. 485].

Еще один пассаж, раскрывающий представление анонимного автора 'Алам-âрâ-йи Шâх Исма'ûл масштабах Казахского ханства и численности его населения. Семьсот тысяч джигитов – по одному от «каждой степной семьи» – создают картину не только несметного резервного войска, из которого можно выделить боеспособную армию в сто шестьдесят тысяч отборных воинов, но и еще более многочисленного народа, сумевшего по приказу хана выделить из своей скотоводческой массы такое большое число мужчин. Конечно, преувеличение, подчас совершенно гиперболическое, числа воинов противника в предвзятых источниках чаще всего дается для приукрашивания победы над таким сильным врагом, и, тем не менее, совсем на пустом месте такие цифры возникнуть не могли. Интересен и географический момент – летовка на Едиле (Волге) и измеряемое временем расстояние до нее, которое предполагает, что и военный сбор мог произойти не в одночасье, и подготовка похода казахского войска против иранцев должна была занять достаточное время.

О могуществе Казахского ханства периода правления Касым-хана и значительной численности его населения, о 200-300 тысячном казахском войске, о включении в состав казахского государства междуречья Едила (Волги) и Яика (Урала) известно как из восточных, так и западных источников [12, с. 212, 271 (л. 158а); 13, с. 22; 9, с. 132, 223, 227, 353; 11, с. 324; 14, с. 166-170; 15, с. 53-58; 16, с. 183; 17, р. 90].

Следующий отрывок еще раз показывает Касим-хана как человека, который умеет судить о достоинствах противника и признавать их. Сефевидский источник, в целом являющийся совершенно апологетическим в отношении своего героя, шаха Исма'ûла I, произносит похвалу в адрес иранского «вундеркинда» устами казахского хана:

«[Кâсим-хан] сказал Абу-л-Хайр-хану: «Сынок! Я хочу, чтобы ты взял в плен этого Сына Шайха, и привел его ко мне! Хочу посмотреть, откуда столько силы и мощи у этого двадцатипятилетнего парня! Ведь он несколько раз сумел победить на поле боя? Убайд-хана, с его-то хитростью и коварством, и это он убил Шâхибек-хана и отослал череп его царю Рума [Османскому султану], а [отрубленную] руку – Рустаму, падишаху Мазандарана. Воистину, стоит увидеть такого человека!!!» [2, с. 485].

В приведенном в сочинении между собой казахский хан и его сын переводят разговор совершенно в иную плоскость по сравнению с тем, что было сказано раньше, в разговоре с Шибанидом Джâнибек-султаном. Поход казахского войска против иранцев рассматривается уже не как отмщение за Чингизидов Мâварâ'-н-нахра («узбеков», «узбекских султанов», как называют их в источнике) или смывание их «позора», а как, с одной стороны, противопоставление одному «мальчишке» другого

храброго и самоуверенного «мальчишки», сына Касим-хана, а, с другой стороны, как единственный способ доказательства, что именно он, сын казахского хана (а не узбекские султаны), является истинным наследником Чингиз-хана и наиболее достойным правителем всего Туркистана:

«Абу-л-Хайр-хан воскликнул: «Если я не нанесу Сыну Шайха поражение, не вырву его из седла как мальчишку и не привезу к хану, то я – не сын Касим-хана!»

На что Касим-хан сказал: «Я уверен, что ты это сделаешь! Но если ты захватишь Сына Шайха в плен, то ты будешь назначен [мною] правителем всего Туркистана. Тогда я буду знать, что ты – мой сын, который станет настоящим преемником Чингиз-хана!»

После этого он отпустил Джанібек-султана, передав с ним халаты для Мухаммад-Тимур-хана и Убайд-хана, и тот отправился в путь вместе с Абу-л-Хайр-ханом и степным войском» [2, с. 485].

Учитывая сказанное выше о масштабах территории Казахского ханства и времени, необходимым для собирания и подготовки войска к походу, можно предположить, что пребывание Джанібек-султана в ставке Касим-хана длилось не один месяц.

Таковы первые данные малоизвестного персидского источника по средневековой истории Казахстана. Уже можно определенно говорить, что *‘Алам-ара-йи Шах Исма‘ил* представляет значительный интерес для изучения истории казахов и казахской государственности на рубеже XV – XVI веков, особенно в аспектах участия казахов как в междоусобной борьбе среднеазиатских правителей, так и в войнах последних с внешним противником в лице новой региональной державы – иранского государства Сефевидов. Это своеобразный источник, опирающийся как на письменную, более проверенную и проверяемую, информацию, так и на устную, которой присуще свойство полуполюгендарности. Разговорный стиль источника и склонность автора к нарративу с помощью диалога местами придают этому сочинению характер исторической повести или, как говорит первый издатель сочинения, Асгар Мунтазар Сахиб, характер «эпического жизнеописания». Этому сочинению, входящему в корпус сефевидской историографии, свойственно апологетическое отношение к основателю Сефевидского государства. Но это не означает, что противники Сефевидов изображаются в этой летописи черными красками. За перипетиями сложной, многоходовой борьбы за власть, которая шла в регионе в послетимуридскую эпоху, перед тем, как возникла новая конфигурация в виде треугольника Бухарское ханство – империя Великих Моголов – Сефевидская держава, проступают яркие человеческие характеры со своей жизненной драмой. Более значительные и совсем мелкие, более известные и совсем неизвестные эпизоды этой борьбы описываются в книге, действие которой разворачивается, в том числе, и на территории Средней Азии, и на широкой северной границе Средней Азии – в Степи. Казахские ханы и султаны, как и предводительствуемые ими простые казахские воины, принимали, судя по данным источника, достаточно активное участие в этой борьбе, причем решая не только малые задачи контроля за пограничными районами и укрепления своих позиций в районе присырдарьинских городов и Ташкента, но и более масштабные стратегические задачи. Правитель Казахского ханства Касим-хан изображен в источнике как «настоящий наследник Чингиз-хана», масштабная, властная, сильная политическая фигура с огромными амбициями, а его страна – как бескрайняя держава, населенная многочисленным населением, способным собирать огромные армии. Большую роль играет в описываемых событиях и сын Касим-хана, его правая рука, храбрый полководец Абу-л-Хайр-хан, о котором другие источники по каким-то причинам умалчивают. Сведения источника говорят о могуществе Казахского ханства и более высоком уровне его влияния на региональные дела, чем представлялось из источников позднейшего времени. Работа по переводу и изучению *‘Алам-ара-йи Шах Исма‘ил* продолжается, и мы надеемся на получение новых интересных данных, связанных с историей Казахстана.

Литература

- 1 Стори Ч.А. Персидская литература. Библиографический обзор. Пер. с англ., перераб. и доп. Ю. Э. Брегель. Ч. II. – М.: Наука, Гл. ред. восточной литературы, 1972. – С. 694-1314.
- 2 *‘Алам-ара-йи Шах Исма‘ил*, 1384/2005 – *‘Алам-ара-йи Шах Исма‘ил*. Предисловие, комментарий и приложения: Асгар Мунтазар Сахиб. Шираз, 1349/1971. 2-е издание. – Тегеран, 1384/2005.
- 3 Ross D. The early Years of Shah Ismail, founder of the Safawi Dynasty // Journal of the Royal Asiatic Society, – London, 1896. Vol. 29. P. 249 -251.
- 4 История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Пигулевская Н.В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А. – М. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – 391 с.
- 5 Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV – первой половине XVI в. (По данным «Алам ара-йи Сефеви»). – Ашхабад: Ылым, 1981. – 144 с.

- 6 Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов. – Баку: Элм, 1981. – 306 с.
- 7 Юсупова Д. Ю. Творческое наследие Хондамира как источник по истории культуры Центральной Азии XV-XVI вв.: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д.ист.н.: Спец. 07.00.09 / Акад. наук Респ. – Ташкент, 2001. – 67 с.
- 8 Фарзалиев Ш.Ф. Сочинение Хасан-бека «Ахсан ат-таварих» как источник по истории Азербайджана. Автореф. канд. дисс. – Баку, 1974. – 34 с.
- 9 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин (МИКХ). – Алма-Ата: Изд.-во Академии Наука Казах. ССР, 1969. – 652 с.
- 10 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой. Под редакцией А. К. Арендса. – Москва: Восточная литература, 1976. – 106 с.
- 11 Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой, Л. М. Епифановой, 2-е издание дополненное. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
- 12 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным (СМИЗО). – М.-Л.: Изд-во: Академии Наук СССР, 1941. – 308 с.
- 13 Бабур-наме. Записки Бабур. Пер. М. А. Салье. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958. – 530 с.
- 14 Султанов Т. И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
- 15 Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI в. – Алматы: Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова, 2004. – 160 с.
- 16 A chronicle of the Early Safawis Being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i Rumlu / Edited by C.N. Seddon, M.A., j. c. s. (Retired). Baroda: Oriental Institute, 1931. Vol. I (Persian Text).
- 17 A chronicle of the Early Safawis Being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i Rumlu / Translated by C.N. Seddon, M.A., j. c. s. (Retired). – Baroda: Oriental Institute, 1934. Vol. II (English Translation).

References

- 1 Stori Ch.A. Persidskaia literatura. Biobibliograficheskii obzor. Per. s angl., pererab. i dop. lu. E. Bregel'. Ch. II. – М.: Nauka, Gl. red. vostochnoi literatury, 1972. – S. 694-1314.
- 2 'Alam-ara-ii Shakh Isma'ul, 1384/2005 – 'Alam-ara-ii Shakh Isma'ul. Predislovie, komentarii i prilozheniia: Asgar Muntazar Sakhb. Shiraz, 1349/1971. 2-e izdanie. – Tegeran, 1384/2005.
- 3 Ross D. The early Years of Shah Ismail, founder of the Safawi Dynasty // Journal of the Royal Asiatic Society, – London, 1896. Vol. 29. R. 249 -251.
- 4 Istoriia Irana s drevneishikh vremen do kontsa XVIII v. Pigulevskaia N.V., Iakubovskii A. lu., Petrushevskii I.P., Stroeva L.V., Belenitskii A. – М. – L.: Izd-vo LGU, 1958. – 391 s.
- 5 Ekaev O. Turkmenistan i turkmeny v kontse XV – pervoi polovine XVI v. (Po dannym «Alam ara-ii Sefevi»). – Ashkhabad: Ylym, 1981. – 144 s.
- 6 Efendiev O. Azerbaidzhanskoe gosudarstvo Sefevidov. – Baku: Elm, 1981. – 306 s.
- 7 Iusupova D. Iu. Tvorcheskoe nasledie Khondamira kak istochnik po istorii kul'tury Tsentral'noi Azii XV-XVI vv.: Avtoref. dis. na soisk. uchen. step. d.ist.n.: Spets. 07.00.09 / Akad. nauk Resp. – Tashkent, 2001. – 67 s.
- 8 Farzaliev Sh.F. Sochinenie Khasan-beka «Akhsan at-tavarikh» kak istochnik po istorii Azerbaidzhana. Avtoref. kand. diss. – Baku, 1974. – 34 s.
- 9 Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV-XVIII vv. (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii). Sostaviteli: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Iudin (MIKKh). – Alma-Ata: Izd.-vo Akademii Nauka Kazakh. SSR, 1969. – 652 s.
- 10 Fazlallakh ibn Ruzbikhan Isfakhani. Mikhman-name-ii Bukhara (Zapiski bukharskogo gostia). Perevod, predislovie i primechaniia R. P. Dzhaliilovoi. Pod redaktsiei A. K. Arends. – Moskva: Vostochnaia literatura, 1976. – 106 s.
- 11 Mukhammed Khaidar Dulati. Tarikh-i Rashidi. Perevod s persidskogo iazyka A. Urunbaeva, R. P. Dzhaliilovoi, L. M. Epifanovoi, 2-e izdanie dopolnennoe. – Almaty: Sanat, 1999. – 656 s.
- 12 Sbornik materialov otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy. T. II. Izvlecheniia iz persidskikh sochinenii sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym (SMIZO). – М.-Л.: Izd-vo: Akademii Nauk SSSR, 1941. – 308 s.
- 13 Babur-name. Zapiski Babura. Per. M. A. Sal'ie. – Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1958. – 530 s.
- 14 Sultanov T. I. Podniatye na beloi koshme. Potomki Chingiz-khana. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 276 s.
- 15 Isin A.I. Kazakhskoe khanstvo i Nogaikaia Orda vo vtoroi polovine XV-XVI v. – Almaty: Institut istorii i etnologii imeni Ch. Ch. Valikhanova, 2004. – 160 s.
- 16 A chronicle of the Early Safawis Being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i Rumlu / Edited by C.N. Seddon, M.A., j. c. s. (Retired). Baroda: Oriental Institute, 1931. Vol. I (Persian Text).
- 17 A chronicle of the Early Safawis Being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i Rumlu / Translated by C.N. Seddon, M.A., j. c. s. (Retired). – Baroda: Oriental Institute, 1934. Vol. II (English Translation).

Н.Ә. АТЫҒАЕВ
(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология Институты директорының
ғылыми жұмыстар бойынша орынбасары, т.ғ.к., доцент)

З.А. ДЖАНДОСОВА
(т.ғ.к.)

XVI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ЖАҢА ДЕРЕК:
'АЛАМ-АРА-ЙИ ШАХ ИСМАИЛ' ШЫҒАРМАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ
АЛҒАШҚЫ НӘТИЖЕЛЕРІ

Түйін

Жұмыста XVI ғасырдағы Қазақстан тарихына қатысты парсы тілінде жазылған *'Алам-âра-йи Шâх Исма'ил* еңбегінен алынған деректер ғылыми айналымға енгізіледі. Аталып отырған еңбектің авторы белгісіз, шығарма Сефевидтік тарихнамаға жатады. Мында да Қазақ хандығының Қасым-хан заманындағы көрші мемлекеттер мен халықтармен ара қатынасын, олардың қазақ мемлекеті туралы көзқарастарын білдіретін *'Алам-âра-йи Шâх Исма'ил* еңбегінен аудармалар келтірілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, қазақтар, Иран, Сефевидтер, жазбаша деректер, Шыңғысхан ұрпағы, Жошы әулеті, Шибын әулеті, Жошы Ұлысы, Қазақ мемлекетті, Қазақ хандығы, Қасым хан, Исмаил-шах, өзбектер.

N. A. ATYGAYEV
(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Deputy Director on Science, Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor)

Z. A. DZHANDOSSOVA
(Candidate of Historical Sciences)

THE NEW SOURCE ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XVI CENTURY:
THE PRELIMINARY RESULTS OF STUDYING
THE 'ALAM-ARA-YI SHAKH ISMAIL'

Summary

In this paper the author is introducing to scientific turn the material of the little known writing "Alam-ara-yi Shakh Ismail" (in Persian) on the Kazakhstan's history of the XVI century. The writer of this work is unknown, and the source is related to Sefevid historiography. In the present paper the preliminary results of this historical sources' studying are shown. Some translations-extractions from "Alam-ara-yi Shakh Ismail" are given (the ones that reflect relations of Kazakh Khanate of Kassym Khan period with neighbour people and states, and ideas of neighbours about the Kazakh state).

Keyword: Kazakh, Iran, Sefevids, written sources, Chingissids, Juchids, Shibanids, Juchi Ulus, Kazakh statehood, Kazakh Khanate, Kassym Khan, Ismail Shakh, Uzbeks.

Ж.Ж. Несипбаева

(СНС Отдела историографии, источниковедения
и современной методологии ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н).

Интеграционное и модернизационное развитие стран ЮВА в рамках АСЕАН: историографический аспект

Аннотация

В данной статье показаны историографические вопросы современных интеграционных и модернизационных процессов происходящих в странах Юго-Восточной Азии, так как сегодня этот регион занял весомое место в международных отношениях и еще более актуализировался из-за многочисленных внешне – и внутри региональных вопросов, которые предстоит еще решить. Стремление к объединению в региональные интеграционные сообщества является характерным и имеет важное значение, не только для самих развивающихся стран-участниц АСЕАН, но и для всего восточноазиатского региона в целом. По мнению ученых, АСЕАН, является образцом экономической и политической интеграции для многих восточных стран, в том числе и для центрально-азиатского региона. В связи с этим для Казахстана страны ЮВА представляют огромный интерес для изучения регионального опыта. Хотя некоторые ученые считают, что процессы демократической модернизации в большинстве государств Юго-Восточной Азии носили весьма умеренный и замедленный характер.

Ключевые слова: интеграционные и модернизационные процессы, международные отношения, АСЕАН, ЮВА, центрально-азиатский регион, политический и экономический фактор.

Среди западных ученых исследовавших и интеграционное и модернизационное развитие стран ЮВА нужно выделить таких авторов как: Р. А. Скалапино [1, с. 2], М. Лифер [3], Г. Индорф [4], Р. Файфилд [5], Веггель О., Макетски Р. [6], Феске С. [7] и др. Они придерживались концепции, что к концу 1980-х годов модернизация в азиатско-тихоокеанском регионе стала рассматриваться как результат взаимодействия внешнего вмешательства западных стран и внутренних процессов развития самих стран ЮВА. Однако в 90-х годах XX в. в связи с усилением стран Северо-Восточной Азии и объединением их со странами АСЕАН некоторые зарубежные исследователи, особенно американские весьма негативно и предвзято отнеслись к развитию проектов «АСЕАН + 3» и «АСЕАН + 10». Они постарались принизить экономическое развитие Китая и других Северо-Восточных стран, считая, что эти страны должны признать США абсолютным лидером во внешнеэкономических и внешнеполитических процессах. Таким примером, может служить книга четырех авторитетных американских специалистов по проблемам мирового хозяйства и КНР, представляющих влиятельные Вашингтонские научные центры – Институт международной экономики и Центр стратегических и международных исследований. Это, прежде всего, директор Института международной экономики Фред Бергстен и доктор Николас Ларди – по экономическим проблемам, а также доктора из Центра стратегических и международных исследований Бейтс Гилл – по внутриполитическим вопросам и Дерек Митчелл – по внешней политике и безопасности. Их монография стала результатом трехлетнего проекта «Китай: плюсы и минусы» [8].

Но на сегодняшний день эта проблема в целом преодолена, и многие западные ученые исследуют наиболее актуальные общерегиональные вопросы и проблемы стран юго-восточного мира. Например, на 11-ом Европейском коллоквиуме по индонезийским и малайским исследованиям были высказаны свежие идеи и интересные рекомендации по общерегиональному развитию стран ЮВА. На этом коллоквиуме участвовало множество известных специалистов из разных стран, как из Европы, так и из Южной и Юго-Восточной Азии. Среди них можно выделить Партоги Самосира, Искандара Хадрианто, Й.А. Схолте, Ибну Вахьюди, Кристиан Пелра, Патита Прабана Мишру, Рахимах Абдул Азиза [9]. Исследование индонезийского ученого Партоги Самосира «Панчасила как парадигма реформ в Индонезии» поставило вопрос о неоднозначности национальной идеологии в новых условиях. Проблемы экономического развития Индонезии затрагивались в докладе другого индонезийского ученого Искандара Хадрианто – «Перспективы экономического развития Индонезии накануне третьего тысячелетия», в котором делался вывод о постепенном выходе Индонезии из

финансово-экономического кризиса при опоре на помощь со стороны международных финансовых институтов [9]. О роли таких институтов на примере Международного валютного фонда более подробно говорилось в докладе английского исследователя Й.А. Схолте «МВФ и гражданское общество в индонезийском кризисе» [9]. Своими открытиями и новыми подходами поделились Ибну Вахьюди из Кореи в докладе «Пересмотр генезиса современной индонезийской литературы» и Кристиан Пелра из Франции в докладе «Неизвестное начало бугийского эпического цикла «Ла Галиго» [9]. Наконец, истокам культурных связей между Индонезией и Индией было посвящено исследование индийского ученого Патита Прабана Мишры – «Связь между балийской и орисской традициями» [9], в котором устанавливалось сходство некоторых традиционных элементов культуры на о. Бали (Индонезия) и в штате Орисса (Индия). Малайзийские экономические проблемы были представлены на пленарных заседаниях докладом Рахимах Абдул Азиза из Национального университета Малайзии «Экономическая политика Малайзии: достижения и проблемы», интересным тем, что преодоление финансово-экономического кризиса в этой стране в отличие от Индонезии осуществляется без сотрудничества с МВФ, главным образом с помощью мер жесточайшей экономии и поощрения национального предпринимательства. В целом коллоквиум прошел успешно, и позволил ученым не только обменяться мнениями по широкому кругу вопросов, но и установить полезные научные контакты.

Таким образом, нужно отметить, что представители зарубежной историографии в целом определили будущие тенденции развития стран ЮВА. Начиная с середины 70-х гг. и до начала 80-х гг. XX в., когда вес АТР в международных вопросах в регионе стал более ощутимым, были сформулированы основные тенденции формирования и развития стран ЮВА в рамках АСЕАН и начал активно обсуждаться вопрос о факторах, влияющих на их политику. Сегодня же этот регион занял весомое место в международных отношениях и еще более актуализировался из-за многочисленных внешне – и внутри региональных вопросов, которые предстоит еще решить.

Российская историография по Юго-Восточной Азии более обширна по сравнению с зарубежными публикациями. Многие советские исследования особенно 1970-начала 1980-х годов, посвященные странам ЮВА в рамках АСЕАН содержат обоснованную общую концепцию – все авторы исходят из того, что АСЕАН из слабой, раздираемой внутренними противоречиями группировки, возникшей в основном под влиянием внешних условий, превратилась в заметный политический и экономический фактор в ЮВА, она стала способна вырабатывать единую коллективную позицию и ее международное признание возросло. К таким исследованиям относятся работы Н. П. Малетина [10], В.В. Самойленко [11], М. А. Халдина [12], Е.Г. Журавской [13], Ю. А. Плеханова и А. А. Рогожина [14], Т. И. Сулицкой [15].

В работах конца 1980-х-начала 1990-х гг. упор по-прежнему делается на сложностях, создаваемых не столько политикой стран ЮВА, сколько определенными «внешними силами», препятствующими «развитию здесь позитивных тенденций». Выделяется новый элемент политики, а именно углубление диалога с большим числом стран азиатско-тихоокеанского региона. Рассматриваемая, в частности, Г. Шмелевым конечная цель в этом регионе – «создание всеобъемлющей структуры стабильности» – несопоставима с советскими оценками деятельности АСЕАН середины 80-х годов и ранее [15, с. 29]. В 1993 и 1994 гг. были опубликованы два сборника посвященных этой организации: «АСЕАН в системе международных политических отношений» [16] и «АСЕАН в системе международных экономических отношений» [17] где была сделана первая попытка разностороннего анализа развития внутрирегиональных процессов АСЕАН, в ее главных аспектах – в политике, экономике и религии. В конце 1990-х годов российские ученые, так же как и зарубежные больше внимания стали уделять многочисленным внешне – и внутри региональным процессам, протекающим в странах ЮВА, особенно процессам модернизационного развития. В этом плане наибольший интерес представляют материалы коллоквиума прошедшего летом 1999 г. в ИСАА при МГУ им. М.В. Ломоносова. В этом коллоквиуме принимали участие такие ученые как А. Ю. Другов, Ю. О. Левтонова, Макаренко В. А. и Погадаева В. А., [9] и др. Основопологающим докладом стал доклад А. Ю. Другова – «Юго-Восточная Азия на пороге 21-го века: человеческий фактор», в котором он проанализировал основные тенденции социально-политического, экономического и культурного развития стран региона. Он отметил, что именно в XX веке индонезийско-малайский мир с получением политической независимости вступил в новую эпоху – эпоху успехов и поражений. Но в новый век страны региона вступают уверенными в правильности избранного пути и полными надежд на лучшее будущее [9]. Эти мысли были развиты Ю. О. Левтоновой в докладе «О перспективах регионализма в АСЕАН». Она подчеркнула, что создание АСЕАН – одно из самых значительных событий в истории ЮВА XX в. Рост центристических тенденций в 1967-1997

годах завершился в середине 1990-х годов преодолением политико-идеологического субрегионального барьера и объединением всего (исключая Камбоджу) региона ЮВА под эгидой АСЕАН. Азиатский кризис, обрушившийся на ЮВА летом 1997 г., подвел черту под тридцатилетием развития региона, отмеченного экономической модернизацией, динамизмом, стабильностью, региональной интеграцией [9]. Далее она отметила, что в настоящее время очевидно усиление центробежных тенденций, чему способствуют отсутствие единых подходов к поискам путей выхода из кризиса; острая кризисная ситуация в Индонезии, утрата ею лидирующих позиций; возрождение традиционных двусторонних конфликтов (главным образом территориальных), до сих пор сознательно сдерживавшихся руководством Ассоциации; необходимость обновления концепции АСЕАН [9]. Вместе с тем налицо и факторы, способствующие интеграции: появление, хотя пока и слабой, тенденции к оздоровлению экономической обстановки; политико-психологический фактор, связанный с восприятием внерегиональной среды как источника внешних угроз, усиленный распространением открытого или завуалированного антизападничества; традиционный «китайский фактор» в качестве потенциальной угрозы, подогреваемый конфликтом в Южно-Китайском море. Но даже при благоприятном развитии событий едва ли в близком будущем АСЕАН восстановит прежние позиции [9].

Проблемам исследования культурных процессов на примере языковой ситуации был посвящен доклад Макаренко В. А. и Погадаева В. А. «Языковая политика в малайяязычных странах как парадигма развития» [9]. В нем подчеркивалось, что развитие национального самосознания в странах ЮВА неразрывно связано с проблемой национального языка. Он является важным объединяющим элементом как на этапе борьбы за независимость, так и в современный период, особенно в государствах со сложным этническим составом (Индонезия, Малайзия, Сингапур, Филиппины). Поэтому языковая политика в них относится к приоритетному направлению внутреннего и даже внешнего политического курса (например, в Малайзии принимаются активные меры по приданию малайскому языку статуса международного). Таким образом, в работах отразились новые взгляды исследователей на структуру АСЕАН, а также политические и экономические факторы, повлиявшие на развитие АТР в целом. Таковы основные направления исследований АСЕАН в российской научной и научно-публицистической литературе 1970-1990-х гг.

Среди современных работ можно выделить монографии Г. М. Костюниной [18] и Пахомовой Л. Ф. [19]. Первая работа Г. М. Костюниной является одним из первых в России научных исследований, посвященных комплексному анализу экономической интеграции в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР) – важном центре мировых интеграционных процессов. Рассмотрены цели, направления и достигнутые результаты торговой и инвестиционной либерализации в таких известных группировках, как Ассоциация стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН-АФТА), Зона свободной торговли между Австралией и Новой Зеландией (АНЗСЕРТА), Форум Тихоокеанских островов. Автор раскрывает сущность фактической интеграции, нашедшей проявление в зонах (треугольниках) экономического роста, в том числе в районе бассейна реки Туманная на российском Дальнем Востоке. Особое внимание уделено деятельности Форума «Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество» и проблеме формирования зоны свободной торговли товарами, услугами и движения капитала, что представляет существенный интерес с учетом членства Российской Федерации в АТЭС. Вторая работа Л. Ф. Пахомовой посвящена социально-экономическому развитию Сингапура, Малайзии, Таиланда и Индонезии, охватывает период с 50-х годов XX века вплоть до последнего времени. Особое внимание уделено смене стратегий и моделей роста, переходу этих стран к инновационным технологиям, знаменующим наступление цивилизации III тысячелетия.

Что касается научно-публицистической литературы в современной периодической печати, то из их числа можно выделить статьи: Гусева М. [20, с. 38-39; 21, с. 58-61]; Пахомовой Л. [22, с. 33-35]; Титаренко М. [23, с. 2-8]; Васильева Л. [24, с. 67-70; 25, с. 8-9]; Мурадова Н. [26, с. 22-23], Сергеева П. [27, с. 27-35]; Вороновой Л. [28, с. 13-14]; Зимина Д. [29, с. 77]; Аносовой Л. [30, с. 7], Карчавы А. [31, с. 3-5], Красильщикова В. [32, с. 71-82] и др. В этих работах российскими исследователями рассматриваются организации ЮВА в современный период как одно из наиболее перспективных тенденций в мировых интеграционных процессах. И они акцентируют внимание на том, что внешнеэкономическое сотрудничество со странами этого региона имеет огромное значение для России на сегодняшний день. Кроме этого стоит отметить, что с конца 90-х годов XX в. был открыт Центр изучения Юго-Восточной Азии, Австралии и Океании под руководством профессора Дмитрия Валентиновича Мосякова. Сотрудниками Центра ежегодно издается сборник «Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития», посвященный исследованию социально-экономических процессов,

политических, культурных и идеологических аспектов развития в регионе Юго-Восточной Азии в целом и в отдельных странах. Сам Центр занимается всесторонним изучением вопросов современных интеграционных и модернизационных процессов происходящих в странах Юго-Восточной Азии, Австралии и Океании [33].

В целом многие российские авторы пересмотрели позиции России относительно стран ЮВА, изучили основные тенденции развития Юго-Восточного региона и отметили возможные перспективы во внешнеполитических отношениях между Россией и странами ЮВА.

Среди казахстанской историографии посвященной проблемам международной интеграции в странах ЮВА в рамках АСЕАН нужно отметить работы К. К. Токаева [34], С.К. Кушкumbaева [35], С.Д. Примбетова [36, с. 15-19; 37; 38], Есимхана Д. [39]. Книга известного политического деятеля К.К. Токаева – «Дипломатия Республики Казахстан» рассказывает о взаимоотношениях Казахстана с мировым сообществом, взаимодействии нашей страны с международными организациями, а также о сотрудничестве с государствами различных регионов, в т. ч. и с Юго-Восточной Азией. Он отмечает, что Юго-Восточная Азия создает особые условия для формирования общих подходов ко многим актуальным политическим и экономическим проблемам современности. Например, благодаря грамотным и своевременным действиям, направленным на усиление финансового контроля, реформирование банковского и корпоративного сектора, страны ЮВА смогли пересилить финансовый кризис 1997 г. и восстановить темпы экономического роста. И главным приоритетом Казахстана является присоединение к региональной интеграции в АТР, что позволит вести активную торговлю со странами региона на внешнем рынке. К тому же Казахстан мог бы стать одним из основных экспортеров углеводородов в Юго-Восточную и Северо-Восточную Азию. Монография С.К. Кушкumbaева – «Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность» посвящена актуальным вопросам региональной безопасности и интеграции в Центральной Азии. В ней большое место уделено анализу внерегиональных факторов оказывающих влияние на межгосударственные отношения в азиатском регионе. Автор говорит о том, что создание АСЕАН является одним из примеров позитивного влияния интеграции в ЮВА. В частности он пишет: «страны этой группировки достигли значительных национальных экономических успехов, а ассоциация в целом намерена в перспективе стать мировым центром социально-экономического развития и международно-политического влияния» [35, с. 39-40]. Таким образом, С.К. Кушкumbaев считает, что АСЕАН способна добиться поставленных целей и общемировая тенденция регионализации международной жизни объективно способствует этому. Если говорить о том, в каких именно аспектах страны АСЕАН способны добиться своих целей, и каким образом это связано с процессом модернизации, то нужно отметить что автор считает что, значительных успехов страны АСЕАН добились, в первую очередь, во внешнеполитическом аспекте. Так как миротворческая деятельность этой организации оказало значительное влияние на прекращение ряда острых конфликтов в ЮВА, способствовала созданию базы региональной безопасности, а так же позитивно повлияла на расширение зон стабильности в Азиатско-Тихоокеанском регионе. А позитивная интеграция в свою очередь способствует позитивному развитию модернизации в странах ЮВА. Вторым аспектом является экономическая сфера. В последние десятилетия страны ЮВА вкладывают огромные усилия на формирование и развитие зоны свободной торговли. И казахстанский исследователь считает, что эти усилия благоприятно воздействуют на дальнейшее развитие процессов экономической интеграции и модернизации в странах ЮВА. С.Д. Примбетов занимается вопросами региональной интеграции в Центральной Азии. Однако в его трудах анализируются причины и факторы, способствующие интеграции в Азии в целом, в том числе и в странах ЮВА. Он следит за практической реализацией интеграционных процессов в Азии. Так же автор анализирует уже принятые шаги по созданию единого экономического пространства [37, с. 15-19]. Кроме этого в одной своей книге в соавторстве с Л.Б. Аймановой С.Д. Примбетов рассматривают вопросы развития интеграционных процессов в мире в условиях глобализации [38]. На широком фактическом материале в их работе анализируются проблемы влияния на состояние региональных экономик двух векторов развития – глобализации и регионализации. Ученые считают что «глобализм и регионализм – две тенденции в развитии системы общественных отношений в современном мире, причем проявления этих тенденций существуют во всех сферах. Однако первая всегда сопровождается второй. В этой же книге рассмотрены некоторые вопросы модернизационного развития в странах Азиатско-тихоокеанского региона и особенности формирования АСЕАН. В общем, в работах С.Д. Примбетова содержится достаточно много материала по исследованию внутререгионального развития стран ЮВА. Работа

другого казахстанского ученого Есимхана Д. посвящена изучению современных модернизационных процессов в странах ЮВА. Проводя сравнительный анализ модернизационных процессов в Европе и Азии (в частности в ЮВА) исследователь отмечает, что процессы демократизации сообществ Юго-Восточной Азии, в отличие от Восточной Европы, не вышли за рамки модификации прежней системы и не превратились в глубокие трансформации общественно-политического устройства стран региона. И что эффективная экономическая модернизация данного региона не вызвала столь же масштабную социально-политическую трансформацию. Поэтому-то в государствах Юго-Восточной Азии не произошло окончательного утверждения демократических институтов. Отмечая характерные признаки и основные причины временной заторможенности в процессе установления западной формы модернизации автор пишет: «Для данного региона характерны формальные системы политической демократии, а реальное политическое представительство, опирающееся на социально-политические силы, которые способны активно влиять на государственную власть, все еще не сформировано» [39, с. 16]. Поэтому результаты процесса демократизации в регионе Юго-Восточной Азии не позволяют говорить о завершенности либерально-демократических преобразований в странах региона. Существенные затруднения в процессе демократизации стран Юго-Восточной Азии автор обуславливает отсутствием существенного опыта в установлении классических демократических институтов, что и затормаживает развитие модернизации в этом регионе.

Таким образом, стремление к объединению в региональные интеграционные сообщества является характерным и имеет важное значение, не только для самих развивающихся стран-участниц АСЕАН, но и для всего восточноазиатского региона в целом, так как АСЕАН, по мнению ученых, является образцом экономической и политической интеграции для многих восточных стран, в том числе и для центрально-азиатского региона. Хотя некоторые ученые считают, что процессы демократической модернизации в большинстве государств Юго-Восточной Азии носили весьма умеренный и замедленный характер.

Литература

- 1 Scalapino R. A. *Asia and the Major Powers. Implication for the International Order.* – Stanford, 1972. – 287 p.
- 2 Scalapino R. A. *Quadrilateral Relations in Asia. Soviet Policy in Asia – Expansion or Accommodation?* – Seoul, 1980. – 215 p.
- 3 Leifer M. *The Foreign Relations of the new states.* – Camberwell, 1974. – 190 p.
- 4 Indorf H. *ASEAN: Problems and Prospects.* – Singapore, 1975. – 228 p.
- 5 Fifield R.H. *Southeast Asian Studies: Origins, Development, Future* // *Journal of Southeast Asian Studies.* – Singapore, 1976, vol. 7, № 2. – P. 151-161
- 6 Веггель О., Макетски Р. *Азиатско-Тихоокеанский миф: «Атлантическая современность – Тихоокеанское будущее?» / Азиатско-Тихоокеанский регион в системе международной безопасности (эволюция зарубежных концепций).* – М.: Наука, 1988. – С. 119-120.
- 7 Феске С. *АСЕАН и перспективы регионального контроля над вооружением в ЮВА» / Азиатско-Тихоокеанский регион в системе международной безопасности (эволюция зарубежных концепций).* – М.: Наука, 1988. – С. 121-133.
- 8 Бергстен Ф., Гилл Б., Ларди Н., Митчелл Д. *Китай. Что следует знать о новой сверхдержаве.* / Пер. с английского и предисловие д.и.н. В.В. Попова. – Москва, Институт комплексных стратегических исследований, 2007. – 256 с.
- 9 11-й Европейский коллоквиум по индонезийским и малайским исследованиям. 29 июня – 1 июля 1999 г. Центр исследований Нусантары. Общество «Нусантара». – Архив nusantara@iaas.msu.ru.
- 10 Малетин Н.П. *Ассоциация стран Юго-Восточной Азии – АСЕАН. Учеб. пособие.* – М.: Наука, 1980.
- 11 Самойленко В.В. *АСЕАН: политика и экономика.* – М.: Наука, 1982;
- 12 Халдин М.А. *АСЕАН без иллюзий.* – М.: Наука, 1983.
- 13 Журавская Е.Г. *Региональная интеграция в развивающемся мире: немарксистские теории и реальность (на примере АСЕАН).* – М.: Наука, 1990.
- 14 Плеханов Ю.А., Рогожин А.А. *Экономика и политика АСЕАН.* – М.: Наука, 1985.
- 15 Сулицкая Т. И. *Страны АСЕАН и международные отношения в Юго-Восточной Азии.* – М.: Наука, 1985.
- 16 *АСЕАН в системе международных политических отношений.* – М.: Наука, 1993.
- 17 *АСЕАН в системе международных экономических отношений.* – М.: Наука, 1994.
- 18 Костюнина Г.М. *Азиатско-Тихоокеанская экономическая интеграция.* – М.: РОССПЭН, 2002.
- 19 Пахомова Л. Ф. *Модели процветания (Сингапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия).* – Москва: Институт востоковедения, 2007. – 256 с..
- 20 Гусев М. «Юго-Восточная Азия: новые векторы внешних сил» // *Азия и Африка сегодня.* – 2005. – № 7 (576). – С. 38.

-
-
- 21 Гусев М. Может ли возникнуть «новый азиатский халифат»? // *Азия и Африка сегодня*. – 2004. – № 11 (568). – С. 58-61.
- 22 Пахомова Л. Юго-Восточная Азия. Неоднозначные подходы к глобализации // *Азия и Африка сегодня*. – 2002. – № 8(541). – С. 33-35.
- 23 Титаренко М. Российские интересы в АТР и принципы формирования азиатской политики России в первой половине XXI века // *Азия и Африка сегодня*. – 2005. – № 4 (573). – С. 2-8.
- 24 Васильев Л. Россия – АСЕАН: укрепление сотрудничества // *Азия и Африка сегодня*. – 2004. – № 11 (568). – С. 67-70.
- 25 Васильев Л. Потенциально конфликтный регион // *Азия и Африка сегодня*. – 2004. – № 3 (560). – С. 8-9.
- 26 Мурадов К. Нефтегазовый двигатель экономики // *Азия и Африка сегодня*. – 2002. – № 12(545). – С. 22-23.
- 27 Сергеев П. Перетягивание каната или новые индустриальные страны как феномен в современной мировой экономике // *Азия и Африка сегодня*. – 2002. – № 8(541). – С. 27-35.
- 28 Воронова Л. АСЕАН. Хрупкое единство чреватое раздором // *Азия и Африка сегодня*. – 2002. – № 9(542). – С. 13-14.
- 29 Зимин Д. АТР – регион XXI века // *Азия и Африка сегодня*. – 2007. – № 1. – С. 77.
- 30 Аносова Л. Экономическое сотрудничество как фактор региональной безопасности // *Азия и Африка сегодня*. – 2003. – № 1. – С. 7.
- 31 Карчава А. Перспективы дальнейшей интеграции // *Азия и Африка сегодня*. – 2003. – № 1(546). – С. 3-5.
- 32 Красильщиков В. Кризис в Восточной Азии: 10 лет спустя // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2007. – № 8. – С. 71-82.
- 33 www.ivran.ru/institute-structure/scientific.../17-south-east-center.
- 34 Токаев К.К. Дипломатия Республики Казахстан. – Астана: Елорда, 2001. – 552 с.
- 35 Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность. – Алматы: Қазақстан, 2002. – 200 с.
- 36 Примбетов С.Д. Центральная-Азиатская интеграция: итоги и опыт первого года сотрудничества // *Саясат*. – 1995. – 1. – С. 15-19.
- 37 Примбетов С.Д. Международная экономическая интеграция в странах Центральной Азии // *Региональная интеграция в Центральной Азии. Сб. материалов / Сост. Арио Ларче*. – Берлин: Германский фонд международного развития, 1995. – 522 с.
- 38 Примбетов С.Д., Айманова Л.Б. Международная экономическая интеграция в современном мире: Учебное пособие. – Алматы, 2003. – 200 с.
- 39 Есимхан Д. Юго-Восточная Азия: уроки политического транзита (28 июля 2006). www.kisi.kz.

References

- 1 Scalapino R. A. *Asia and the Major Powers. Implication for the International Order*. – Stanford, 1972. – 287 r.
- 2 Scalapino R. A. *Quadrilateral Relations in Asia. Soviet Policy in Asia – Expansion or Accommodation?* – Seoul, 1980. – 215 r.
- 3 Leifer M. *The Foreign Relations of the new states*. – Camberwell, 1974. – 190 r.
- 4 Indorf H. *ASEAN: Problems and Prospects*. – Singapore, 1975. – 228 r.
- 5 Fifield R.H. *Southeast Asian Studies: Origins, Development, Future* // *Journal of Southeast Asian Studies*. – Singapore, 1976, vol. 7, № 2. – P. 151-161
- 6 Veggel' O., Maketski R. *Aziatsko-Tikhookeanskii mif: «Atlanticheskaiia sovremennost' – Tikhookeanskoe budushchee?» / Aziatsko-Tikhookeanskii region v sisteme mezhdunarodnoi bezopasnosti (evoliutsiia zarubezhnykh kontseptsii)*. – М.: Nauka, 1988. – С. 119-120.
- 7 Feske S. *ASEAN i perspektivy regional'nogo kontroliia nad vooruzheniem v luVA» / Aziatsko-Tikhookeanskii region v sisteme mezhdunarodnoi bezopasnosti (evoliutsiia zarubezhnykh kontseptsii)*. – М.: Nauka, 1988. – С. 121-133.
- 8 Bergsten F., Gill B., Lardi N., Mitchell D. *Kitai. Chto sleduet znat' o novoi sverkhderzhave. / Per. s angliiskogo i predislovie d.i.n. V.V. Popova*. – Moskva, Institut kompleksnykh strategicheskikh issledovani, 2007. – 256 s.
- 9 11-i Evropeiskii kollokvium po indoneziiskim i malaiskim issledovaniiam. 29 iyunia – 1 iul'ia 1999 g. Tsentr issledovani Nusanтары. *Obshchestvo «Nusantara»*. – Arkhiv nusantara@iaas.msu.ru.
- 10 Maletin N.P. *Assotsiatsiia stran lugo-Vostochnoi Azii – ASEAN. Ucheb. posobie*. – М.: Nauka, 1980.
- 11 Samoilenko V.V. *ASEAN: politika i ekonomika*. – М.: Nauka, 1982;
- 12 Khaldin M.A. *ASEAN bez illiuzii*. – М.: Nauka, 1983.
- 13 Zhuravskaiia E.G. *Regional'naia integratsiia v razvivaiushchemsia mire: nemarksistskie teorii i real'nost' (na primere ASEAN)*. – М.: Nauka, 1990.
- 14 Plekhanov Iu.A., Rogozhin A.A. *Ekonomika i politika ASEAN*. – М.: Nauka, 1985.

-
-
- 15 Sulitskaia T. I. Strany ASEAN i mezhdunarodnye otnosheniia v Iugo-Vostochnoi Azii. – M.: Nauka, 1985.
 - 16 ASEAN v sisteme mezhdunarodnykh politicheskikh otnoshenii. – M.: Nauka, 1993.
 - 17 ASEAN v sisteme mezhdunarodnykh ekonomicheskikh otnoshenii. – M.: Nauka, 1994.
 - 18 Kostyunina G.M. Aziatsko-Tikhoookeanskaia ekonomicheskaiia integratsiia. – M.: ROSSPEN, 2002.
 - 19 Pakhomova L. F. Modeli protsvetaniia (Singapur, Malaiziia, Tailand, Indoneziia). – Moskva: Institut vostokovedeniia, 2007. – 256 s..
 - 20 Gusev M. «Iugo-Vostochnaia Aziia: novye vektory vneshnikh sil» // Aziia i Afrika segodnia. – 2005. – № 7 (576). – S. 38.
 - 21 Gusev M. Mozhet li vozniknut' «novyi aziatskii khalifat»? // Aziia i Afrika segodnia. – 2004. – № 11 (568). – S. 58-61.
 - 22 Pakhomova L. Iugo-Vostochnaia Aziia. Neodnoznachnye podkhody k globalizatsii // Aziia i Afrika segodnia. – 2002. – № 8(541). – S. 33-35.
 - 23 Titarenko M. Rossiiskie interesy v ATR i printsipy formirovaniia aziatskoi politiki Rossii v pervoi polovine XXI veka // Aziia i Afrika segodnia. – 2005. – № 4 (573). – S. 2-8.
 - 24 Vasil'ev L. Rossiia – ASEAN: ukreplenie sotrudnichestva // Aziia i Afrika segodnia. – 2004. – № 11 (568). – S. 67-70.
 - 25 Vasil'ev L. Potentsial'no konfliktnyi region // Aziia i Afrika segodnia. – 2004. – № 3 (560). – S. 8-9.
 - 26 Muradov K. Neftegazovyi dvigatel' ekonomiki // Aziia i Afrika segodnia. – 2002. – № 12(545). – S. 22-23.
 - 27 Sergeev P. Peretiagivanie kanata ili novye industrial'nye strany kak fenomen v sovremennoi mirovoi ekonomike // Aziia i Afrika segodnia. – 2002. – № 8(541). – S. 27-35.
 - 28 Voronova L. ASEAN. Khрупкое edinstvo chrevatoe razdorom // Aziia i Afrika segodnia. – 2002. – № 9(542). – S. 13-14.
 - 29 Zimin D. ATR – region XXI veka // Aziia i Afrika segodnia. – 2007. – № 1. – S. 77.
 - 30 Anosova L. Ekonomicheskoe sotrudnichestvo kak faktor regional'noi bezopasnosti // Aziia i Afrika segodnia. – 2003. – № 1. – S. 7.
 - 31 Karchava A. Perspektivy dal'neishei integratsii // Aziia i Afrika segodnia. – 2003. – № 1(546). – S. 3-5.
 - 32 Krasil'shchikov V. Krizis v Vostochnoi Azii: 10 let spustia // Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia. – 2007. – № 8. – S. 71-82.
 - 33 www.ivran.ru/institute-structure/scientific.../17-south-east-center.
 - 34 Tokaev K.K. Diplomatiia Respubliki Kazakhstan. – Astana: Elorda, 2001. – 552 s.
 - 35 Kushkumbaev S.K. Tsentral'naia Aziia na putiakh integratsii: geopolitika, etnichnost', bezopasnost'. – Almaty: Kazakstan, 2002. – 200 s.
 - 36 Primbetov S.D. Tsentral'no-Aziatskaia integratsiia: itogi i opyt pervogo goda sotrudnichestva // Saiasat. – 1995. – 1. – S. 15-19.
 - 37 Primbetov S.D. Mezhdunarodnaia ekonomicheskaiia integratsiia v stranakh Tsentral'noi Azii // Regional'naia integratsiia v Tsentral'noi Azii. Sb. materialov / Sost. Ario Larche. – Berlin: Germanskii fond mezhdunarodnogo razvitiia, 1995. – 522 s.
 - 38 Primbetov S.D., Aimanova. L.B. Mezhdunarodnaia ekonomicheskaiia integratsiia v sovremennom mire: Uchebnoe posobie. – Almaty, 2003. – 200 s.
 - 39 Esimkhan D. Iugo-Vostochnaia Aziia: uroki politicheskogo tranzita (28 iulia 2006). www.kisi.kz.

Ж.Ж. НЕСІПБАЕВА

(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнологиялық институтының Тарихнама, деректану және методология бөлімінің аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к.)

ОША ЕЛДЕРІНІҢ АСЕАН ШЕҢБЕРІНДЕ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТ

Түйін

Мақалада Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде болып жатқан қазіргі заманғы интеграциялық және модернизациялық үрдістердің тарихнамалық мәселелері көрсетілген, себебі бүгінгі күнде бұл өңір халықаралық қатынастарда айтарлықтай орын алуда және әлі де шешілуге тиісті көптеген ішкі-сыртқы аумақтық сауалдарға байланысты одан әрі өзекті бола түсті. Аумақтық интеграциялық қауымдастықтарға бірігуге ұмтылыс өзіндік мәнге ие және АСЕАН-ға қатысушы дамушы елдердің өздері үшін ғана емес, бүкіл шығыс-азиялық аймақ үшін де маңызды. Ғалымдардың пікірінше, АСЕАН көптеген шығыс елдері үшін, соның ішінде орталық-азиялық аумақ үшін де экономикалық және саяси интеграцияның үлгісі болып табылады. Осыған байланысты Қазақстан үшін Оңтүстік-Шығыс Азия елдері аумақтық тәжірибені зерттеуде үлкен қызығушылық туғызады. Дегенмен бірқатар ғалымдар Оңтүстік-Шығыс Азияның көпшілік мемлекеттерінде демократиялық модернизация үрдістері қалыпты әрі баяу болды деп есептейді.

Түйін сөздер: интеграциялық және модернизациялық үдеріс, халықаралық қатынастар, АСЕАН, ОША, саяси және экономикалық фактор, Орта-Азия аймағы.

ZH.ZH. NESIPBAEVA
(Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Department of Historiography, Source Study and Modern Methodology,
Candidate of Historical Sciences)

THE INTEGRATION AND MODERNIZATION DEVELOPMENT
OF SOUTHEAST ASIAN COUNTRIES IN ASEAN:
HISTORIOGRAPHY ASPECT

Summary

This article shows the historiographical issues of modern integration and modernization processes taking place in the countries of South-East Asia, as today, the region has taken a significant place in international relations and became more actualized due to the numerous internal and external regional issues that need to be resolved. The desire to unite in regional integration community is characteristic and important, not only for the developing member countries of ASEAN, but for the entire East Asian region. According to scientists, ASEAN, is a model of economic and political integration in many Eastern countries including the Central Asian region. In this connection, the Southeast Asian countries are of great interest for Kazakhstan for the study of regional experience. Although some scholars believe that the process of democratic modernization in most of Southeast Asia was very moderate and slow in nature.

Keyword: integration and modernization processes, international relations, ASEAN, South-East Asia, Central Asian region, political and economic factor.

А. И. Исаева

(доцент КазГосЖенПУ, к.и.н.)

Этнографические материалы о казахах в трудах М.А. Терентьева

Аннотация

В статье анализируются неисследованные в отечественной историографии труды дореволюционного востоковеда, автора многочисленных публикаций по истории, востоковедению, историческому краеведению и этнологии Казахстана, а также Средней Азии генерал-лейтенанта М.А. Терентьева (1837-1909). Он в 1869 г. по поручению генерал-губернатора К.П. Кауфмана занимался военно-статистическим описанием Туркестанского края, которое в 1872-1909 гг. завершилось целой серией научных изданий журнального и монографического характера.

Автор, опираясь на ценные архивные и документальные материалы, привлекая доступные ему разнообразные источники, включая историческую, специальную литературу, а также свои непосредственные наблюдения, дал системное статистическое описание колонизации Сырдарьинской и Семиреченской областей. Это в первую очередь относится к количественному и национальному составу коренного населения, по вновь возводимым поселениям переселенцев, по отдельным элементам материальной культуры, торговле местного населения и т.д. К ним можно отнести также исследование кураминцев Ташкентского уезда – выходцев из разных казахских родов Младшего, Среднего и Старшего жузов.

Относительно Казахстана М.А. Терентьев приводит достаточно сведений по всем трем казахским жузам, об их месторасположении, частично об их родоплеменном составе, об их взаимоотношениях с соседними народами и государствами, в первую очередь с царской Россией, Хивинским, Бухарским и Кокандским ханствами, китайскими правителями, башкирами, калмыками и пр. Не остались в стороне социальная стратификация традиционного казахского общества: «белая кость» (султаны и ханы), «черная кость» (простой народ, включая старшин) и т.д.

Ключевые слова: Военно-статистическое описание, архивные и документальные материалы, культура и быт, традиционное казахское общество, казахские жузы.

Среди известных дореволюционных исследователей, оставивших замечательные труды по истории, историческому краеведению и этнологии Казахстана и Средней Азии наряду с профессиональными историками и востоковедами, можно отнести и кадровых русских военных. В их числе выпускники Академии Генерального штаба Е.К. Мейендорф (1796-1865), М.И. Венюков (1832-1901), генерал-майор Г.Ф. Генс (1782-1845), генерал-лейтенант М.И. Иванов (1801-1874), генерал-губернатор Туркестанского края К.П. Кауфман (1818-1882), военный губернатор Тургайской области А.К. Гейнс (1834-1892), военный губернатор Сыр-Дарьинской области Н.И. Гродеков (1843-1913) и др.

По сравнению с ними менее известны общественности работы генерал-лейтенанта М.А. Терентьева (1837-1909), не только профессионального военного, но и талантливого историка-востоковеда, лингвиста, автора множества публикаций, в том числе восьми солидных книг. Известно, что наряду с Академией Генерального штаба он закончил ученый отдел восточных языков при Азиатском департаменте и Военно-юридическую Академию. Все это помогло ему в написании многочисленных трудов по исследуемой нами проблеме в рамках Казахстана, преимущественно западного и южного. В этом значительным подспорьем явилось его участие в военной компании 1867 г. в Туркестане и уже через два года по поручению К.П. Кауфмана начал работу по военно-статистическому описанию этого края, которые впоследствии завершились целой серией научных изданий как журнального характера, так и монографического.

Одна из первых его работ была посвящена расселению кураминцев Кураминского, впоследствии Ташкентского уезда Туркестанского генерал-губернаторства. Отметим, что кураминцы большей частью были выходцами из разных казахских родов Младшего (тама, кердеры, жагалбайлы, керейт, телеу), Среднего (аргын) и Старшего (дулат и жалайыр) жузов. Они вынужденно осели на территории Чирчика и Ангрена из-за кровопролитных казахско-джунгарских войн XVI-XVIII вв., а также из-за того, что не смогли откочевать в свои родовые владения из-за отсутствия необходимого количества выючного скота. Автором подробно были даны сведения по расселению, численности кураминцев из числа кочевого и оседлого населения, об их хозяйственной деятельности, особенностях языка, мечетях, мектебах и медресе [1-2].

В следующей своей публикации «Статистические очерки Среднеазиатской России» (1874) наряду с всесторонним статистическим описанием колонизации Сырдарьинской области М.А. Терентьев приводит ценные этнографические материалы и по Семиреченской области, также вошедшей в состав Туркестанского генерал-губернаторства. К их числу можно отнести отрывочные данные по количественному и национальному составу коренного населения, по вновь возводимым поселениям переселенцев, по отдельным элементам материальной культуры, торговле местного населения и т. д. [3].

Бесспорно, наибольшую известность генерал-лейтенанту М.А. Терентьеву принес 3-х томник «История завоевания Средней Азии», изданный в Санкт-Петербурге в 1903-1909 гг. [4]. Опираясь на ценные архивные и документальные материалы, привлекая доступные ему разнообразные источники, включая исторические, специальную литературу, а также свое непосредственное наблюдение, автор смог всесторонне показать не только подготовку, ход военных действий, но и дать краткое описание быта коренного населения.

Для нас представляет интерес материалы первого тома данного издания, состоящей из 18 глав, автор подробно излагает подготовку, поход (зимнюю экспедицию) оренбургского военного губернатора генерал-майора В.А. Перовского в Хиву 1839-1840 гг. Первые четыре главы тома являются предваряющими, знакомят читателя с предисторией проблемы: спецификой Туркестана, включая Казахстана, их политической историей, историей военного и колониального проникновения сюда Российской империи, их противоборства со среднеазиатскими и казахскими ханствами. Относительно Казахстана М.А. Терентьев приводит достаточно сведений по всем трем казахским жузам: Младшему, Среднему и Старшему, об их месторасположении, частично об их родоплеменном составе, об их взаимоотношениях с соседними народами и государствами, в первую очередь с царской Россией, Хивинским, Бухарским и Кокандским ханствами, китайскими правителями, башкирами, калмыками и пр. Не остались в стороне социальная стратификация традиционного казахского общества: «белая кость» (султаны и ханы), «черная кость» (простой народ, включая старшины) и т. д.

Остальные пять глав (V-IX) описывают непосредственный поход в Среднюю Азию через территорию Западного и Южного Казахстана, включая насильственный захват казахских земель в середине XIX века. Автор подробно останавливается на зимнем походе на Хиву главного отряда Оренбургского корпуса, состоящего из 5000 солдат и офицеров, из которых 3000 участвовали в походе на это ханство, остальные же 2000 назначались для прикрытия операционной линии.

В рассматриваемой экспедиции наряду с военными принимали участие также начинающие ученые, которые впоследствии прославили свое имя не только в России, но и далеко за ее пределами: А.А. Леман – ботаник, А.Д. Васильев – астроном, В.И. Даль (известный писатель и доктор, помогавший в походе) и Я.В. Ханыков, будущий исследователь Казахстана и северо-западной части Средней Азии [5, с. 142].

В этой далеко не однозначной военной компании против среднеазиатских ханств российское военное командование решило в суровых зимних обстоятельствах использовать в обмундировании российских солдат доступное казахское снаряжение: одежду, войлочное покрытие, юрты, палатки, продукты питания, отвечающие местным природно-климатическим условиям, которые несмотря на все расчеты офицеров Генерального штаба российской армии, вынуждены были учитывать опыт казахского и среднеазиатского населения.

Царским командованием было решено:

«Все заготовления, как по удобству и дешевизне, так и для лучшего надзора, произвести в г. Оренбурге, откуда выступить и главным силам отряда.

По мере заготовления запасов к походу, перевозить их наряженными от башкирского войска подводами из Оренбурга внутрь степи, в устроенного для того складочное место.

Для прикрытия транспортов с запасами, направленных с линии на промежуточный пункт, составить особый отряд, не входящий в состав главных сил.

Перевозку всех тяжестей главного отряда произвести на верблюдах, в течение лета, от подвластных киргизских родов» [5, с. 122].

При этом они не сомневались в военной компании против хивинцев, которых считали «не воинственными, в верности войска из туркмен не верили, в верности артиллеристов из русских пленных – еще менее, хивинского оружия не боялись, знали, что огнестрельного оружия в Хиве мало, что порох плохой и что ядра не отвечают калибру орудий и потому загоняются с войлоком» [5, с. 123].

Если перейти к этнографическим сведениям, затронутым в аспекте завоевательного похода в Казахстан и Среднюю Азию, мы встречаем ценные сведения по таким важным компонентам материальной культуры, как одежда.

Например, нижним чинам регулярных войск сшиты были:

- кителя-стеганки из шерсти жабаги (сваленной шерсти казахских баранов, которую, на подобие ваты, нашивали на холст и простегивали через подкладку);
- куртки из сайгачьих шкур, а также из овчины годовалых ягнят местной породы;
- суконные шаровары со стеганными наколенниками из жабаги;
- теплые фуражки с козырьками и широкими назатыльниками типа казахского малахая;
- холщевые широкие шаровары, предназначенные для надевания сверх суконных, так как к холсту снег менее пристает и его легче было высушить;
- шинели для солдат были уширены, чтобы под них можно было надевать теплую одежду [5, с. 125].

М.А. Терентьев признает ошибки военного командования, подчеркивая, что эти затейливые зимние уборы главным образом и погубили рядовых солдат во время похода. Вместо того, чтобы снабдить военных просто полушубками, кто-то из начальства посоветовал, ради экономии, выдать им кителя и подбить их шерстью жабаги. Эти просчеты, на его взгляд, усугубились из-за пожаров, в результате которого мастеровые запоздали во времени, а потом торопились и простегивали указанную одежду кое-как. Все это привело к тому, что жабага отпарывалась, сползала вниз, образуя валик на полах, а на всем кителе не оставалось ни шерстинки! Поэтому несчастные солдаты из-за неумелой заботливости начальства мерзли в летнем кителе под зимними буранами, простуживались и умирали. Аналогичным образом обстоит дело с шароварами. Например, с их колен шерсть из жабаги также сползала вниз, образуя там какие-то путы и мешала ходить.

Автор считает, что жабага «вещь не дурная, но она должна быть нашита не на холст, а на сукно и мелкими параллельными строчками прострочена; тогда не нужна и подкладка».

Кроме того, для армии заготовлено было 3360 широких сапогов, сшитых по казахскому традиционному покрою с длинными голенищами, и 3470 войлочных кенеге; суконные онучи, в 4 аршины длиной каждая; 3462 теплых овчинных рукавиц, крытых верблюжьим сукном.

Казакам на случай буранов, приказано было обзавестись казахскими малахаями, т.е. меховыми шапками с длинным назатыльником и наушниками, а на случай морозов вместо железных стремян, надевать местные деревянные казахские.

М.А. Терентьевым приводится не только описание, но и количественные данные по военным закупкам у местного казахского населения. Так, «кроме того куплено было достаточное число войлоков для подстилки, вместо постелей; заготовлены джуламы – войлочные палатки или юламейки. Кибиток было всего 17 и двойных 3, юламеек 355, подстилочной кошмы 1,956 саженой, а считая по 2 аршина на человека – значит, на 2934 человека» [5, с. 127].

Таким образом, краткое рассмотрение основных публикаций генерал-лейтенанта М.А. Терентьева показывает, что в них наряду с военной тематикой, мы имеем достаточно сведений по истории казахского народа, по историческому краеведению Казахстана и соседних среднеазиатских ханств. В сравнительно краткой форме представлены материалы по исторической этнологии, а также по различным аспектам материальной культуры – по жилищу, одежде и пище. Ценным представляется и то обстоятельство, что М.А. Терентьев не был посторонним наблюдателем, а непосредственным очевидцем, владеющим всем арсеналом профессионально подготовленного ученого, включая знание языков коренного тюркского населения, в том числе казахского.

Литература

- 1 Терентьев М.А. Города, кишлаки и аулы Кураминского уезда Сырдарьинской области с обозначением числа жителей и количества запахиваемой земли // Материалы для статистики Туркестанского края. – 1872. – Т. 1. – Отд. 2. – С. 13-26.
- 2 Терентьев М.А. Кураминский уезд // Материалы для статистики Туркестанского края. – 1873. – Вып. 2. – С. 110-132.
- 3 Терентьев М.А. Статистические очерки Среднеазиатской России // Записки Императорского Русского Географического общества по отделению статистики. – 1874. – Т. 4. – С. 1-129.
- 4 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – Т. 1-3. – СПб., 1903-1909. С картами и планами.
- 5 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии с картами и планами: в 3 т. – Алматы: MEREKE baspasy, 2012. – Т. 1. – 546 с.

References

- 1 Terent'ev M.A. Goroda, kishlaki i auly Kuraminskogo uyezda Syrdarinskoi oblasti s oboznacheniem chisla jitelei i kolichestva zapaxivaemoi zemli // Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya. – 1872. – Т. 1. – Otd.2. – S. 13-26.

2 Terent'ev M.A. Kuraminskii uезд // Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraя. – 1873. – Vyp. 2. – S. 110-132.

3 Terent'ev M.A. Statisticheskie ocherki Sredneaziatskoi Rossii // Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva po otdeleniu statistiki. – 1874. – T.4. – S. 1-129.

4 Terent'ev M.A. Istorіа zavoevaniya Srednei Azii. T. 1-3. – SPb., 1903-1909. S kartami i planami.

5 Terent'ev M.A. Istorіа zavoevaniya Srednei Azii s kartami i planami: v 3 t. – Almaty: Mereke baspasy, 2012. T.1. – 546 s.

Ә.И. ИСАЕВА
(доцент КазГосЖенПУ, к.и.н.)

M.A. TEREŃT'EVŃIŃ EŃBEKTERIŃDEGI QAZAQŃAR TURALY ETNOGRAFIYALYQ MӘLIMETTER

Түйін

Мақалада отандық тарихнамада қазан төңкерісіне дейін өмір сүрген шығыстанушының зерттелінбеген, Қазақстанның, сонымен қатар Орта Азияның тарихы, шығыстану, тарихи өлкетану мен этнологиясы бойынша көптеген басылымдардың авторы, генерал-лейтенант М.А. Терентьевтің (1837-1909) еңбектері талданады. Ол 1869 жылы генерал-губернатор К.П. Кауфманның тапсырмасымен Түркістан өлкесінің әскери-статистикасын жазумен айналысып, нәтижесінде 1872-1909 жылдар аралығында журналдық және монографиялық сипаттағы ғылыми басылымдар топтамасын шығарды.

Автор құнды мұрағаттық және құжаттық материалдарға сүйеніп, оған қолда бар әртүрлі деректерді тарта және тарихи, арнаулы әдебиеттерді, сонымен қатар өзінің тікелей пайымдауын қоса отырып, Сырдария және Жетісу облыстарын отарлаудың жүйелі статистикалық сипаттамасын берген. Бұл бірінші кезекте қоныс аударушылардың қонысын қайта көтеру бойынша, заттай мәдениеттің жекелеген элементтері, жергілікті тұрғындардың саудасы және т.б. бойынша жергілікті халықтардың сандық және ұлттық құрамына қатысты. Оған сонымен бірге Кіші, Орта және Ұлы жүз қазақтарының әртүрлі руларынан шыққан – Ташкент уезіндегі құрамашылардың зерттелуін жатқызуға болады.

М.А. Терентьев Қазақстан туралы қазақтың үш жүзі бойынша, олардың орналасуы, ішінара ру-тайпалық құрамы, көрші халықтармен және мемлекеттермен, бірінші кезекте Ресей патшалығы, Хиуа, Бұқара мен Қоқан хандықтары, қытай билеушілері, башқұрттар, қалмақтар және тағы басқалармен өзара қарым-қатынасы жөнінде айтарлықтай мәліметтер келтірген. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелу жағы да тыс қалмаған: «ақсүйек» (сұлтандар мен хандар), «қара сүйек» (қарапайым халық, старшиналарды қосқанда) және т.б.

Кілт сөздер: Әскери-статистикалық сипаттама, мұрағаттық және құжаттық материалдар, мәдениет және тұрмыс, дәстүрлі қазақ қоғамы, қазақ жүздері.

A.I. ISSAEVA
(KazGos ZhenPU, Associate Professor, Candidate of Historical Sciences)

THE ETHNOGRAPHIC MATERIALS ABOUT THE KAZAKHS IN M.A. TEREŃT'EV'S WORKS

Summary

This article analyzes the unexplored in the national historiography pre-revolutionary works of orientalist, author of numerous publications on the history of Oriental studies, local history and ethnology of Kazakhstan and Central Asia Lieutenant General M.A. Terent'ev (1837-1909). In 1869 on behalf of the Governor-General K.P.Kaufman he was engaged in military statistical description of Turkestan, which in 1872-1909 completed a series of scientific journal publications and monographic character.

The author, based on the valuable archival and documentary materials, attracting a variety of sources available to it, including the historical, technical literature, as well as their direct observations, given a statistical description of the system of colonization Semirech'e and Syrdarya regions. This primarily refers to the quantitative and ethnic composition of the indigenous population, according to newly constructed settlements settlers on the elements of material culture, trade, local communities, etc. These include a study of the kuramints's in Tashkent region – people from different Kazakh tribes – Junior, Middle and Senior Zhuzes. Regarding the Kazakhstan M.A. Terent'ev shows enough information on all three Kazakh Zhuz, their location, in part of their kin-based composition, their relationship with the neighboring peoples and states in the first place with the Tsarist Russia, Khiva, Bukhara and Kokand khanate, Chinese rulers, Bashkirs, Kalmyks and others were in the thick of the traditional social stratification of the Kazakh society, «white bone» (sultans and khans), «black bone» (the common people, including elders) etc.

Keywords: Military and statistical description, archival and documentary materials, culture and way of life, traditional Kazakh society, the Kazakh Zhuzes.

ХАЛЫҚТАНУ МӘСЕЛЕСЕРІ ПРОБЛЕМЫ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ POPULATION PROBLEMS

УДК 940.5 (574.52)

Г. Жуман

(Казахский университет технологии и бизнеса, к.и.н.)

Повседневный аспект внедрения культурных практик в организации досуга и праздников г. Аулие-ата (вторая половина XIX – начало XX вв.)

Аннотация

В данной статье автор уделяет внимание проблеме изучения культурной повседневной жизни населения г. Аулие-Ата во второй половине XIX – начале XX вв. Проводит анализ культурного взаимодействия городского казахского и русского переселенческого населения, приобщения казахского населения к новационным явлениям культурной жизни. Автор предпринял попытку реконструировать картину городской праздничной культуры, культурных мероприятий, связанных с досугом, а также развлечениями массового характера в среде городского населения г. Аулие-Аты. В целом статья представляет научный, историографический и практический интерес.

Ключевые слова: История «повседневности», культурная повседневная жизнь г. Аулие-Ата, культурное взаимодействие, досуг, праздничная культура, библиотеки, спектакли, общественная городская жизнь, менталитет, новации.

Одним из важных факторов в современной исторической науке является появление так называемой «истории повседневности», или «микроистории», которая акцентирует свое внимание на комплексном исследовании образа жизни, быта, нравов простого человека, или определенной группы социальных слоев в тех или иных исторических условиях.

Развитие методологии повседневности в современном понимании началось во второй половине 1980-х гг. Несмотря на то, что история повседневности активно и четко прозвучала в работах российских историков, в казахстанской историографии уже отмечается переключение исследовательского интереса на изучение и анализ повседневной жизни людей различных эпох [1]. В условиях кардинальных структурных изменений в политической, социально-экономической и культурной жизни современного казахстанского общества, начала происходить коренная ломка и мировоззренческих взглядов на наше прошлое и настоящее, пересмотр историко-материалистической, марксистской методологии и формационного подхода породило поиск новых научных ориентиров, методик [2].

Многие вопросы, связанные с культурным аспектом повседневной жизни во второй половине XIX – начале XX вв. – этого уникального исторического периода, когда бывшая Кокандская крепость подверглась российской колонизации и капиталистической модернизации, остаются мало изученными.

Проблема изучения культурной повседневной жизни населения г. Аулие-Ата во второй половине XIX – начале XX вв. является одной из актуальных проблем на современном этапе и представляет научный, историографический и практический интерес.

До недавнего времени история г. Аулие-Ата (г. Тараз) и уезда в целом, чаще всего рассматривалась через призму хозяйственно-политических отношений, оставляя в стороне социально-психологические аспекты, позволяющие судить об особенностях ментальной структуры общества, позволяющие заглянуть в глубины народной жизни и расширить границы предмета исследования.

В связи с этим особый интерес представляют вторая половина XIX - начало XX веков, когда наряду со старыми традициями в повседневной жизни г. Аулие-Ата стали появляться черты нового уклада, стало меняться сознание жителей, система отношений, вырабатывались новые мировоззренческие ориентации, связанные с его культурным развитием. Работы, посвященные культурному аспекту

повседневной жизни в организации досуга и праздников в среде городского населения г. Аулие-Ата фактически отсутствуют.

Цель данной статьи заключается в исследовании культурного взаимодействия городского казахского и русского переселенческого населения, приобщения казахского населения к новационным явлениям культурной жизни, а также проследить изменения в культурной повседневной жизни жителей г. Аулие-Ата. Немаловажную роль при этом играет реконструкция картины городской праздничной культуры, культурных мероприятий, связанных с досугом, а также развлечениями массового характера в среде городского населения г. Аулие-Аты во второй половине XIX - начале XX вв. При этом необходимо отметить, что вопросы, связанные с народными традициями, праздниками казахского населения Аулие-Атинского уезда требуют отдельного пристального внимания.

Актуальным вопросом исследования повседневной культуры являются праздники. Праздник – это необходимое условие социального бытия; он обязательно связан с ценностями – это механизм включения человека в культуру данного социума. Календарь отмечаемых событий способствует объединению людей, выступает важным фактором национального, государственного, культурного, религиозного обособления общностей, оформлению их самоидентификации [3].

Во второй половине XIX-начале XX вв. в г. Аулие-Ата большое значение для русского городского населения приобретают политизированные праздники. Полезная информация о проведении и результатах таких мероприятий сосредоточена в основном в туркестанской печати. Например, в этот исторический период появляется традиция празднования юбилея города [4]. Так, летом 4 июня 1889 года отмечали 25-тилетний юбилей со дня покорения г. Аулие-Ата полковником Черняевым. Праздник, как обычно, начинался в 8 часов утра с утреннего богослужения в Успенской церкви. Затем, было организовано посещение старого кладбища, расположенного в азиатской части города, неподалеку от могилы чтимого святого Аулие-Ата. В память этого события, в честь погребенных первых участников российской колонизации – офицерам, духовенству и купцам [5] был воздвигнут памятник из жженого кирпича, основанный на каменном цоколе, расположенном ступенями и украшенный флагами. Перед освещением памятника, одним из офицеров гарнизона, зачитывался краткий очерк завоевания царской Россией Средней Азии и покорения г. Аулие-Ата (4 июня 1864 г.) [6].

Затем вся городская интеллигенция и представители мещанского сословия были приглашены в казарму местной администрации, где им гостеприимно был предложен завтрак. Звучали соответствующие по данному случаю тосты, сопровождаемые громким «Ура» и гимном «Боже Царя храни».

Участовавшие в этой церемонии военное и гражданское сословия, отправляли поздравительные телеграммы высшему начальству «с ходатайством у Военного Губернатора повергнуть к стонам Его Императорского Величества верноподданнические чувства преданности всего населения уезда».

Не были забыты и те части войск, которые принимали непосредственное участие в покорении города Аулие-Ата. Участникам III-го Туркестанского линейного батальона и I батарее Туркестанской артиллерийской бригады были разосланы благодарственные телеграммы. Хотелось бы отметить, что данные об участии местного мусульманского населения в официальной части церемонии фактически отсутствуют.

В честь такого события, с разрешения военного губернатора на торжественное празднование юбилея было выделено 200 рублей. Городская администрация организовала народное гуляние, представленное разнообразными играми и угощениями для коренного мусульманского населения. Приблизительно около 13 часов дня в загородном саду началось народное гуляние, где активное участие приняло и русские городские жители. Многочисленное коренное мусульманское население собралось здесь для участия в национальной игре – байга*. В силу кочевого уклада жизни казахов конные состязания и игры получили наибольшее распространение. Почитание к лошади и любовь к конным играм стали традицией, сохранившейся до наших дней. Казахское население старалось проводить спортивные состязания по правилам, дающим возможность участвовать в них и русскому населению, для которого эта игра выполняла, прежде всего, общественную и зрелищно-эстетическую функцию.

Городская администрация организовала угощение с пловом и чаем. Все это сопровождалось игрой оркестра, лихим пением песенников и национальной музыкой. В 21 часов вечера в здании городского училища городская интеллигенция устроила вечер с танцами, который отличался особенным весельем, простотой и задуховенностью и продолжался до самого утра. Город был украшен флагами, а к вечеру эффектно был иллюминирован плюшками и фонарями [7]. Таким образом, политизированные мероприятия в г. Аулие-Ата проводились ежегодно. Фактически отсутствуют источники, свидетельствующие о негативной реакции коренного населения к таким мероприятиям, но

это в свою очередь, не исключало возможного желания со стороны мусульман отстаивать духовную, культурную, этическую, и даже бытовую независимость. Празднование таких событий, выполняло, прежде всего, идеологическую функцию и демонстрировало усиливавшееся влияние российской колонизации на территории Южного Казахстана.

Кроме городской администрации, организаторами досуга горожан выступали и многочисленные городские и общественные собрания, сословные объединения, частные лица.

Большой популярностью среди состоятельных горожан в конце XIX – начале XX вв. пользовались вечера: чайные, семейные, танцевальные [8]. На семейных званых вечерах, говорили о дождливой осени, мешавшей во время убрать хлеб, про саранчу, которая пока еще не наделала много беды, но в будущем грозит появиться в большом количестве.

Одним из актуальных вопросов в повседневной жизни аулие-атинских горожан обсуждаемых на чайных церемониях, был вопрос найма домашней прислуги, услуги которой за последние несколько лет все дорожали. В XIX веке средний класс г. Аулие-Аты был уже достаточно богат, чтобы нанимать прислугу. Прислуга была символом благополучия, она освобождала хозяйку дома от уборки или приготовления пищи, позволяя ей вести особенный образ жизни. Так, в 1891 году количество русской прислуги в г. Аулие-Ата составляло 37 человек. К примеру, средняя месячная оплата взрослого работника колебалась между 7-8 рублями; девочек-подростков – 1-2 рублей; труд чернорабочего в зимний период оценивался от 20 копеек, летом оплата составляла 35-40 копеек [9]. Со временем услуги городской прислуги возрастали. Источники свидетельствуют о нежелании русских горожан нанимать в качестве домашней прислуги коренных мусульман, которые требовали довольно высокую оплату за свои услуги. К примеру, подросток-казах, не умевший затопить печь, но величавший себя поваром, требовал 8-9 рублей в месяц, дополнительно с питанием; девочка – нянька получала 5-6 рублей, чернорабочий – 60 копеек. Поваров и кухарок, знающих свое дело, не было вовсе. Русской прислуги не было возможности найти ни в городе, ни в поселках, так как крестьяне жили богато и даже сами нанимали себе работников. После тщательных поисков, в лучшем случае, можно было найти няньку – подростка. В связи со сложившимися обстоятельствами, городское население Аулие-Аты предложило городскому хозяйственному управлению организовать справочное бюро для регистрации казахов, желающих выполнять работу прислуги. Работодатели в этом случае выдавали бы аттестаты, служившим у них людям [10].

За чайной церемонией женщины дворянского и мещанского происхождения с азартом рассматривали страницы журнала «Модный свет», издаваемого в Петрограде с 1868 года по четыре номера в месяц, выписываемого в Аулие-Ата в количестве всего одного экземпляра в год, выбирая себе тот или иной фасон для пошива модной одежды. В начале XX века по городу расклеивались афиши, обещающие скидку от 20 до 40 процентов в магазинах. Любители модной одежды рассказывали об очередном посещении знаменитого ташкентского частного магазина А.В. Ушакова, где по доступным ценам можно было приобрести такие товары, как суконное трико лучших фабрик и самых модных фасонов; мужское и женское белье; полотняные и батистовые платки. Огромным спросом пользовались полотна голландского, ирландского, вестфальского, биллефельдского, шлезвигского, венского, фламандского, финляндского и ярославского производств [11].

Для проведения различных мероприятий развлекательного характера в 1895 году было открыто так называемое «Общественное собрание», которое с 1904 года размещалось в казенном доме. А в 1906 году в городе было зарегистрировано «Общество любителей драматического искусства». В связи с этим событием начался сезон спектаклей, устраиваемых периодически местными участниками драматического кружка. Большим успехом пользовались такие постановки, как: комедия Островского «Тяжелые дни», и «Сон статского советника» Буффонада Потапенко. Спектакли проходили оживленно. В такие вечера не было ни одного свободного места. Публика была в восторге и не скупалась на аплодисменты [12].

Устраивались и любительские спектакли, сбор с которых шел на увеличение фонда общественной библиотеки – читальни. За комедию «Фофан» и водевиль Чехова «Предложение» кассовый сбор достигал 120 рублей. С вычетом всех расходов в кассу библиотеки поступало 80 рублей. Хотелось бы отметить, что преимущественно, основной аудиторией, регулярно посещавшей любительские спектакли, были русские горожане.

Характеризуя городскую сферу досуга, необходимо учитывать, что среди его функций, наряду с отдыхом и развлечениями, серьезное внимание уделялось развитию личности. И если для населения первостепенное значение имели первые два направления, то городские власти основной акцент ставили на просвещении, интеллектуальном развитии, повышении общекультурного уровня горожан.

Это направление реализовывалось благодаря народным чтениям и библиотекам. В связи с этим, огромную роль в формировании общественного сознания городской интеллигенции г. Аулие-Аты оказывала печатная продукция. У городских жителей появилась потребность в открытии библиотек, читальных залов. Ведь мерилом умственного развития любого общества служит степень его чуткости к выразителю запросов интеллектуальной жизни человечества, литературе, журналам, газетам и др. Носителями передовой общественной мысли были культурно-просветительные учреждения. Первая Аулие-Атинская городская общественная библиотека была открыта в 1898 году, которая выписывала четыре газеты, десять журналов, имела в наличии 205 названий книг в 460 томах. В ее фондах хранились полные собрания сочинений В.Г. Белинского, Н.А. Добролюбова, Д.И. Писарева и других прогрессивных мыслителей.

Многие посетители проявляли интерес к классической литературе. Читателями были в основном материально обеспеченные категории населения из числа русских горожан, чиновники местной администрации, купечество и сановники. Выразителем интересов царской России призвана была статья периодическая печать. Например, в 1890 году в Аулие-Ату поступали такие популярные среди горожан издания, как «Наблюдатель» (1 экз. в год), «Церковные ведомости» (1 экз. в год), «Практическая медицина» (2 экз. в год), «Ремесленная газета» (1 экз. в год), «Русская старина» (1 экз. в год), «Русская медицина» (1 экз. в год), «Правительственный Вестник» (2 экз. в год), «Свет» (3 экз. в год), «Сверчок» (4 экз. в год), «Гусяр» (1 экз. в год), «Всемирная иллюстрация» (2 экз. в год), «Вестник финансов, промышленности и торговли» (1 экз. в год), «Сельский Вестник» (2 экз. в год), «Досуг и дело» (2 экз. в год), «Живописное обозрение» (3 экз. в год), «Туркестанская туземная газета» (14 экз. в год), «Чтение народных школ» (1 экз. в год) и др.

С 1870 года в течение 48 лет в г. Ташкенте выходила газета «Туркестанские ведомости» - официальный орган Туркестанского генерал-губернаторства. Эта газета стояла у истоков становления периодической печати Казахстана непосредственно как средство массовой информации. Целью этой газеты, по рекомендациям Туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана было комплексное изучение края. Газета знакомила своих читателей с политической, культурной и экономической жизнью края, как в Туркестанском крае, так в России и за рубежом.

Нельзя не отметить и интерес читателей к ежемесячному журналу, издаваемому в Петербурге в период с 1866 по 1918 годы - «Вестник Европы». В г. Аулие-Ата этот журнал поступал в количестве всего 1 экземпляра в год. Журнал пользовался огромной популярностью среди образованной части русского городского населения, которая ценила его академический тон и аргументированность статей.

Из 106 различных наименований газет и журналов, выпускаемых в 1890 году и распространяемых по Сырдарьинской области, только сорок одно издание попадало в г. Аулие-Ата. [13]. Необходимо отметить факт недостаточного обеспечения литературой для местного населения на арабском языке. Наличие Корана, к которому простые мусульмане не могли даже дотрагиваться, боясь гнева Аллаха, не решало проблем. Таким образом, можно сделать вывод о дефиците печатных изданий в Аулие-Ата, который не мог удовлетворить элементарные потребности населения.

В 1889 году благодаря вниманию к обществу главного Военного Губернатора области, генерал-майора Гродекова в г. Аулие-Ата был организован оркестр, музыкальный хор. Благодаря такому подарку, бывший военный начальник, не жалея собственных средств, основал полный хор из духовых инструментов, который вскоре благодаря нанятому капельмейстеру, стал играть пьесы и марши [14].

С наступлением осени общественная жизнь в Аулие-Ата развивалась более оживленно. Проводились народные чтения, которые в основном предназначались для развлечения «темной массы» так называемого «простонародья» [15]. Активизировали свою деятельность драматические кружки. Иногда город посещали приезжие балалаечники [16].

Одним из излюбленных мест горожан для гуляния был общественный сад, который располагался рядом с владениями военачальника, а улица, которая пересекала сад, называлась Садовая. По тем временам этот сад предназначался исключительно для местной знати, выполняя функции прогулочного сада. На углу улиц Кауфманской и Парковой располагался городской садик, одно время находящийся в запустении. Но через некоторое время он был преобразован в парк, где были высажены в основном карагачи в большом количестве.

Под влиянием русского переселенческого городского населения еще одним новым явлением в культурной жизни Г. Аулие-Ата является празднование Нового года. Уже в конце XIX века празднование Нового года в г. Аулие-Ате становится обычным правилом. Подписка на проведение новогодних праздников начиналась еще с Рождества.

Новый год считался семейным праздником. Полагалось его встречать дома, или же приглашать к себе в дом гостей. Но так было не всегда. Например, Новый 1905 год интеллигентные обыватели решили встретить в общественном клубе. В обычное время это было, пожалуй, единственное место, где свободное время можно было провести разумно, прилично и приятно [17]. Только избранные из числа служащих и горожан могли получить приглашение к начальнику уезда. А 1 января 1905 года горожане собирались в клубе для взаимных поздравлений [18].

Члены общественного собрания старались разнообразить досуг и развлечения высших слоев городского общества. В период празднования Рождества Христова 25 декабря 1906 года в доме общественного собрания выступала группа «Араби», а на следующий день, то есть 26 декабря был организован общедоступный маскарад, на котором было представлено большое количество национальных костюмов: «уралки», «сарты», «узбечки», «кавказцы». Фигурировали костюмы зимы, цветочниц, арлекинов.

Для детей ежегодно организовывались новогодние елки. Несмотря на довольно высокие взносы (3 рубля с семьи), желающих и детей, и взрослых было очень много. Кроме общественных развлечений имели место и частные вечеринки. Обыватели развлекались катанием на санях. Особенно запомнилась холодная, снежная зима 1888 – 1889 гг. Такие зимы здесь редкость. Выпавший снег доставил много удовольствия и развлечений; катания на санях по городу и вне города. Цены на извозчиков были необычайно дороги – до 1? руб. за час. С началом оттепели и таянием снега развлечения на санях заканчивались [19].

После окончания зимы наступали теплые ясные дни. На деревьях распускались почки, земля покрывалась травой. 21 марта в день весеннего равноденствия коренное население г. Аулие-Ата отмечало древнейший народный праздник Науруз («Навруз байрам»). Это праздник пробуждения природы и начала посевных работ, сохранившего в своем ритуале черты зороастризма. На этом празднике активное участие принимали представители разных сословий и национальностей. Ежегодно на большой площади за городом Аулие-Ата между рукавами реки Талас собиралось несколько тысяч представителей мусульман, устраивались большие гуляния, праздничные базары. По традиции в домах пеки «баурсак». Казахи готовили обрядовое блюдо – Наурыз коже.

Центром внимания всегда являлась борьба силачей. Каждая из трех групп, на которых делилось местное население – сарты (узбеки), киргизы (казахи), дунгане, выставляли своих атлетов (палуан). Например, в 1905 году лучшим борцом оказался кокандский сарт Рустам, служивший в знаменитом цирке Назарова, посетившем в то время Аулие-Ату. Кроме борьбы на той же площади можно было увидеть всевозможные азартные игры – в карты, машпур*. Одному местному солдатику удалось даже выиграть на этих празднествах – 25 рублей. В стороне от борцов, на этом же плацу располагались походные местные кухни. Неподалеку от них располагалось множество разносчиков с лепешками, сартовским медом и другими угощениями. По вечерам играла казахская, узбекская национальная музыка, организовывались танцы. Сюда же стекалась огромная толпа русских зрителей [20].

Заканчивались праздники, начинались весенние полевые работы, которые, как и в прошлом, также сопровождались выполнением различных обрядов: перед выходом в поле рога и шею волов и быков смазывали маслом. Первая борозда бороздилась самым уважаемым и старейшим членом общины.

Религиозные праздники занимали важное место и в христианском культе православных аулиеатинцев. В церковных календарях нет ни одного дня в году, в котором не отмечалось бы то или иное событие, связанное с именем Иисуса Христа, Святой Богородицы, чудотворных икон, креста. В честь того или иного события были особые песнопения, молитвы и обряды, которые вводили еще дополнительные особенности в неизменный ход ежедневной службы - особенности, изменяющиеся с каждым днем.

Горожанами праздновались следующие религиозные праздники: 26 февраля - рождение царя; 2 марта - нисшествие царя на престол; 6 мая - рождение наследника-цесаревича; 15 мая – «священное коронование» царя и царицы; 30 августа – «тезоименитство» царя; 14 ноября - рождение царицы; 6 декабря – «тезоименитство» наследника-цесаревича; 6 января - Богоявление Господне: 2 февраля - Сретение Господне; 25 марта - Благовещение пресвятой девы Марии; 9 мая - память Чудотворца Николая (летний); 29 июня - память Петра и I Павла; 6 августа - Успение пресвятой девы Марии; 29 августа - Усекновение главы Иоанна Крестителя; 8 сентября - Рождество богородицы; 14 сентября - Воздвижение Креста Господня; 1 октября - Покров пресвятой богородицы; - 21 ноября - Введение в храм пресвятой богородицы; 6 декабря - память Чудотворца Николая.

Отмечались также «подвижные праздники», не связанные с определенными датами: пятница и суббота сырной недели; вся «страстная седмица»; пасхальная неделя; Воизнесение Господне; День святой Троицы; Духов день» [21].

Следует отметить, что с 1893 г. эти религиозные праздники отмечались в медресе, в мектебах и русско-казахских школах, что свидетельствует об активной колониальной политике России в области образования.

Во главе «праздничного круга» для Русской православной церкви является Пасха, наиболее почитаемый общехристианский праздник. Затем идут так называемые двенадцатые праздники - двенадцать главных празднеств. Из них три переходящих, выпадающих каждый год на разные числа, в зависимости от того, когда отмечается пасха, не имеющая твердой даты. Это вознесение, троица, вход господень в Иерусалим, или вербное воскресенье. Девять праздников не переходящих, за каждым из них закреплен особый день в церковном календаре. Это крещение господне, сретение, благовещение, преображение, рождество богородицы, введение в храм богородицы, уснопление богородицы, воздвижение креста и рождество Христово.

Повсеместно отмечались и престольные праздники. Так называют праздники, посвященные Христу, Богородице, святым, чудотворным иконам, событиям священной истории, в честь которых построен данный храм или его престол. В христианской религии православных аулие-атинцев рождественские службы и проповеди были рассчитаны на то, чтобы оказать психологическое воздействие на верующих. При праздновании именин, свадеб, крестин среди горожан славянского происхождения г. Аулие-Аты в значительной степени сохранялись традиции и обряды русского народа.

Общественная жизнь православных аулие-атинцев, связанная с народной календарной обрядностью, проявлялась главным образом в совместных гуляниях и праздничных развлечениях. Рождественско-новогодний цикл обрядов, связанных с зимним солнцеворотом, назывался святками. Весёлой гурьбой молодые люди обходили дома с пожеланиями хозяевам всяческого благополучия и получали за это вознаграждение в основном съестными припасами.

Одним из самых веселых праздников весеннего цикла считалась масленица – неделя перед длительным постом, предшествовавшим Пасхе. Масленичное гуляние носило в целом разгульный характер и сохраняло элементы очень древних обрядов, связанных в прошлом с культом плодородия и культом предков. После масленицы общественная жизнь замирала и вновь оживлялась с наступлением Пасхи. Пасхальную неделю молодёжь проводила на улице. Наиболее характерными были массовые игры спортивного направления – городки, лапта*. Женщины и дети любили играть, красить яйца, печь куличи, делать сыры.

В 1908 году вышло обязательное постановление, которое налагало запрет на проведение работ для русской национальности в воскресные дни, двенадцатые праздники, в первые три дня Святой Пасхи и Рождества Христова. А для мусульман ремесленные заведения закрывались по пятницам - в первые три дня праздника Оразы, Курбан – Байрам и Наурыз. И для русских, и для мусульман, выходными днями считались праздники в дни Тезоименитства Государя и Государыни и Святого Коронования [22].

Безусловно, на повседневную праздничную культуру г. Аулие-Ата изучаемого времени повлияли полиэтничность и мультикультурность населения региона. Наряду с традиционными казахскими праздниками, и домусульманскими (Наурыз и др.), и мусульманскими (Курбан айт и др.) имели место распространение и праздники переселенческого населения, как народные, так и христианские.

С 1868 года в Аулие-Ата начало функционировать уездное почтовое отделение. Согласно архивным данным жители Аулие-Аты получали и отправляли в сутки девять-двенадцать писем, восемь-десять газет, пять-семь телеграмм [23].

В начале XX века в Аулие-Ата появляются новые виды развлечений. Так, в 1900 году аулие-атинцы впервые с наслаждением слушали выдающееся новое изобретение - фонограф, под названием «Спрут» с диафрагмой Беттини. Фонограф перед публикой демонстрировал Людвиг Данилович Вагнер. Пение, музыка, рассказы передавались фонограммой так громко и отчетливо, что слушатели забывали, что эти звуки производит бездушный инструмент [24].

В этот же время, в особенности в летний и весенний периоды, и театр, и цирк получили большое признание горожан всех социальных групп. Летом 1906 года г. Аулие-Ата посетил цирк, который по оценке местной печати был «не особенно хорош, но имевший не мало посетителей». Рядом с цирком была установлена карусель и различные балаганы с панорамой, а также с живым моржом [25].

Немаловажным событием считается открытие в городе первого кинотеатра. Если в г. Аулие-Ата первый немой фильм демонстрировали в 1915 году, к примеру, в России в 1896 году.

Досуг малоимущих и беднейших слоев населения был организован иначе. Основными «зрелищными» учреждениями были задымленные питейные заведения, процветали картежные игральные клубы, казино. Карточная игра была одним из самых популярных видов досуга. Таким образом, культурная

жизнь большинства аулие-атинцев была неприглядной. Многие обыватели старались развлекаться игрой в карты, лото, бильярд, охотой [26].

В связи с начавшимися военными действиями I Мировой войны в г. Аулие-Ата с 1 июня 1915 года вышло постановление о запрете торговли спиртными напитками. В результате чего начала распространяться тайная торговля и спекуляция спиртом. Бутылку спирта теперь можно было купить по цене 6 -7 рублей [27].

Управляющим акцизными сборами, действительным статским советником, было выдано свидетельство (№ 4014) на право ликвидации запасов крепких напитков в закрытом оптовом складе спирта и вина Товарищества «Наследники Коммерции Советники Н.И. Иванова» в г. Аулие-Ата. Такая же участь постигла и других, не менее крупных, частных владельцев винных погребов (Н.И. Алексеев, Е.А. Симоношвили и др.) [28]. В результате массового закрытия питейных заведений, резко возросло недовольство горожан, по отношению к данному запрету.

Таким образом, праздничная культура г. Аулие-Ата представляла собой специфическую комбинацию праздников, имеющих самые различные основания. Ее своеобразные черты были обусловлены многонациональным и многоконфессиональным характером региона, а также его социально-экономическими условиями.

В начале XX века в формах проведения досуга, праздников и др. происходят значительные преобразования. Наряду с традиционными праздниками, формами досуга, проявляется приобщение горожан к новым явлениям культурной жизни.

Государственные, политизированные праздники, играющие существенную роль в системе праздничного календаря, и празднества, инициированные органами местного самоуправления и общественными организациями, были главным образом связаны с русской городской культурой. Организация досуга и праздников сводилась лишь к удовлетворению культурных запросов русского городского населения, на что выделялись довольно крупные денежные суммы.

Доминантное положение среди праздников г. Аулие-Ата, по прежнему, как в среде русского, так и коренного городского населения занимали праздники религиозного характера.

В заключении необходимо отметить, что колонизация г. Аулие-Ата, как и Южного Казахстана, в целом, для местного населения создала такую ситуацию, при которой напрямую столкнулись традиция и привычные устои с новыми реалиями. Это, в свою очередь не могло не сказаться на мировоззрении местного коренного населения в результате тесного общения с русскими переселенцами.

Литература

1 Абдрахманова К.З. История повседневности в XX–XXI вв.: историографический аспект // Вестник КарГУ. Сер. История. Философия. Право. – 2006. – № 4 (44). – 190 с. – С. 142-149; Абдрахманова К.З. «История городской повседневности» в российской историографии // «Наука и образование –2007: Сб. материалов междунар. науч. конф. молодых ученых. – Астана, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2007. – Ч. 4 а. – 199 с. – С. 4 – 8.

2 Жұман Г. Күнделікті болмыс тарихы мәселесі: теориялық-әдіснамалық аспектілері. // Отан тарихы. – 2009. – № 4. – С. 96-106.

3 Литягина А.В. Праздничная культура горожан Западной Сибири во второй половине XIX-начале XX в. Бийский педагогический государственный университет. // Города Сибири XVII - начала XX в. Выпуск 2: История повседневности, 2007. – С. 215.

* Байга - проводилась на всех праздниках и была доступной для всех. Она устраивалась на ровной местности по прямой, с поворотом или по замкнутому кругу. Соревнования проводились на следующие дистанции: от 1,2 до 2 км для лошадей не моложе трех лет, от 2,4 до 4,8 км для лошадей до четырех лет, от 5 до 8 км для лошадей в возрасте до пяти лет и старше (собственно байга).

4 Двадцатипятилетний юбилей г. Аулие-Ата // Туркестанские ведомости. – 1889. – № 26, 9 (27) июня. – С. 99.

5 Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Под редакцией д.и.н., профессора С.М. Дубровского. - Алма-Ата: Наука, 1965. – С. 49.

6 Двадцатипятилетний юбилей г. Аулие-Ата // Туркестанские ведомости. – 1889. – № 26, 9 (27) июня. – С. 100.

7 Двадцатипятилетний юбилей г. Аулие-Ата // Туркестанские ведомости. – 1889. – № 26, 9 (27) июня. – С. 99-100.

8 Аулие-Ата // Туркестанские ведомости. – 1902. – №73, 12 (25) сентября. – С. 441.

9 Статистические данные о русском населении гор. Аулие-ата. Составлено по материалам, доставленным г. Ячником. //Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Издание Сырдарьинского

- областного статистического комитета. Под ред. И.И. Гейера. – Ташкент, 1891. – С. 38.
- 10 // Туркестанские ведомости. – 1906. – № 86, 9 (22) июня. – С. 541.
- 11 Аулие-Ата // Туркестанские ведомости. – 1906. – № 101, 18 июля. – С. 627.
- 12 «О положении» // Туркестанские ведомости. – 1906. – № 181, декабрь. – С. 1122.
- 13 Гейер И.М. Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Ташкент: Издание Сыр-Дарьинского областного статистического комитета, 1891. – С. 210-232.
- 14 // Туркестанские ведомости. – 1889. – № 10, 7 марта. – С. 37.
- 15 Из Аулие-Аты // Туркестанские ведомости. – 1906. – № 11, 18 (31) января. – С. 65.
- 16 Аулие-Ата // Туркестанские ведомости. – 1906. – № 185, 10 (23) декабря. – С. 1147.
- 17 Из Аулие-Аты // Туркестанские ведомости. – 1905. – № 43, 20 марта. – С. 225.
- 18 // Туркестанские ведомости. – 1905. – № 7, 12 (25 января). – С. 31.
- 19 О новом 1906 годе! Как его провели Аулие-Атинские обыватели // Туркестанские ведомости. – 1906. – № 7, 11 (24) января. – С. 41.
- 20 По краю! Новости из Аулие-Аты // Туркестанские ведомости. – 1905. – № 58, 17 апреля. – С. 308
- * Машпур – игра в кости.
- 21 Садвокасова З.Т. Образование в Казахстане: начало и конец XX века. // Саясат. – 2000. – № 12. – С. 78.
- * Городки, лапта – русские народные игры, ни один праздник на Руси без игры в лапту и городки, наряду с кулачными боями, не обходился.
- 22 Протоколы за 1901-1908 гг. // ЦГА РК. Ф. 147. Оп. 1. Д. 1, - Л. 157.
- 23 Достанбаев Т. Аулие-Ата // Знамя труда. – 2002. – № 80, 4 июля.
- 24 // Туркестанские ведомости. – 1900. – № 27, 21 (15 апреля). – С. 182.
- 25 Аулие-Ата // Туркестанские ведомости. – 1906. – № 101, 18 июля. – С. 627.
- 26 Из Аулие-Аты // Туркестанские ведомости – 1906. – № 185, 10 (23) декабря. – С. 1147.
- 27 Дело о прекращении продажи спиртных напитков в Аулие-Атинском уезде, в связи с Первой империалистической войной (1915-1916 гг.). // ГАЖО. Ф. 146. Оп. 1. Д. 101. – Лл. 41-41 (об.).
- 28 Дело о прекращении продажи спиртных напитков в Аулие-Атинском уезде, в связи с Первой империалистической войной (1915-1916 гг.). // ГАЖО. Ф. 146. Оп. 1. Д. 101. – Лл. 23-25.

References

- 1 Abdrakhmanova K.Z. Istoriiia povsednevnosti v XX–XXI vv.: istoriograficheskii aspekt // Vestnik KarGU. Ser. Istoriiia. Filosofiiia. Pravo. – 2006. – № 4 (44). – 190 s. – S. 142-149; Abdrakhmanova K.Z. «Istoriiia gorodskoi povsednevnosti» v rossiiskoi istoriografii // «Nauka i obrazovanie – 2007: Sb. materialov mezhdunar. nauch. konf. molodykh uchenykh. – Astana, ENU im. L.N. Gumileva, 2007. – Ch. 4 a. – 199 s. – S. 4 – 8.
- 2 Zhuman G. Kundelikti bolmys tarikhy maselesi: teoriialyq-adisnamalyq aspektleri. // Otan tarikhy. – 2009. – № 4. – S. 96-106.
- 3 Litiagina A.V. Prazdnichnaia kul'tura gorozhan Zapadnoi Sibiri vo vtoroi polovine XIX-nachale XX v. Biiskii pedagogicheskii gosudarstvennyi universitet. // Goroda Sibiri XVII - nachala XX v. Vypusk 2: Istoriiia povsednevnosti, 2007. – S. 215.
- * Baiga - provodilas' na vsekh prazdnikakh i byla dostupnoi dlia vsekh. Ona ustraivalas' na rovnoi mestnosti po priamoi, s povorotom ili po zamknutomu krugu. Sorevnovaniia provodilis' na sleduiushchie distantsii: ot 1,2 do 2 km dlia loshadei ne molozhe trekh let, ot 2,4 do 4,8 km dlia loshadei do chetyrekh let, ot 5 do 8 km dlia loshadei v vozraste do piati let i starshe (sobstvenno baiga).
- 4 Dvadsatipiatiletanii iubilei g. Aulie-Ata // Turkestanskii vedomosti. – 1889. – № 26, 9 (27) iunია. – S. 99.
- 5 Galuzo P.G. Agrarnye otnosheniia na iuge Kazakhstana v 1867-1914 gg. Pod redaktsiei d.i.n., professora S.M. Dubrovskogo. - Alma-Ata: «Nauka», 1965. - S. 49.
- 6 Dvadsatipiatiletanii iubilei g. Aulie-Ata // Turkestanskii vedomosti. – 1889. – № 26, 9 (27) iunია. – S. 100.
- 7 Dvadsatipiatiletanii iubilei g. Aulie-Ata // Turkestanskii vedomosti. – 1889. – № 26, 9 (27) iunია. – S. 99-100.
- 8 Aulie-Ata // Turkestanskii vedomosti. – 1902. – № 73, 12 (25) sentiabria. – S. 441.
- 9 Statisticheskie dannye o russkom naselenii gor. Aulie-ata. Sostavleno po materialam, dostavlennym g. lachnikom. // Sbornik materialov dlia statistiki Syrdar'inskoi oblasti. Izdanie Syrdar'inskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Pod red. I.I. Geiera. Tashkent, 1891.- S. 38.
- 10 // Turkestanskii vedomosti. – 1906. – № 86, 9 (22) iunია. – S. 541.
- 11 Aulie-Ata // Turkestanskii vedomosti. – 1906. – № 101, 18 iulია. – S. 627.
- 12 «O polozhenii» // Turkestanskii vedomosti. – 1906. – № 181, dekabr'. – S. 1122.
- 13 Geier I.M. Sbornik materialov dlia statistiki Syrdar'inskoi oblasti. Tashkent: Izdanie Syr-Dar'inskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta, 1891. - S. 210-232.
- 14 // Turkestanskii vedomosti. – 1889. – № 10, 7 marta. – S. 37.
- 15 Iz Aulie-Aty // Turkestanskii vedomosti. – 1906. – № 11, 18 (31) ianvaria. – S. 65.
- 16 Aulie-Ata // Turkestanskii vedomosti. – 1906. – № 185, 10 (23) dekabria. – S. 1147.
- 17 Iz Aulie-Aty // Turkestanskii vedomosti. – 1905. – № 43, 20 marta. – S. 225.

-
- 18 // Turkestanskіe vedomosti. – 1905. - №7, 12 (25 ianvaria). - S. 31.
19 O novom 1906 gode! Kak ego proveli Aulie-Atinskіe obyvateli // Turkestanskіe vedomosti. – 1906. - № 7, 11 (24) ianvaria. - S. 41.
20 Po kraiu! Novosti iz Aulie-Aty // Turkestanskіe vedomosti. – 1905. - №58, 17 apreliа. - S. 308
* Mashpur – igra v kosti.
21 Sadvokasova Z.T. Obrazovanie v Kazakhstane: nachalo i konets XX veka. // Saiasat. – 2000. - №12. - S.78.
* Gorodki, lapta – russkie narodnye igry, ni odin prazdnik na Rusi bez igry v lapту i gorodki, nariadu s kulachnymi boiami, ne obkhodilsia.
22 Protokoly za 1901-1908 gg. // TsGA RK. F. 147. Op.1. D.1, - L. 157.
23 Dostanbaev T. Aulie-Ata // Znamia truda. – 2002. - №80, 4 iiulia.
24 // Turkestanskіe vedomosti. – 1900. - №27, 21 (15 apreliа.).- S. 182.
25 Aulie-Ata // Turkestanskіe vedomosti. – 1906. - №101, 18 iiulia. - S. 627.
26 Iz Aulie-Aty // Turkestanskіe vedomosti – 1906. - № 185, 10 (23) dekabria. – S. 1147.
27 Delo o prekrashchenii prodazhi spirtnykh napitkov v Aulie-Atinskom uezde, v sviazi s Pervoi imperialisticheskoi voinoi (1915-1916 gg.). // GAZhO. F. 146. Op. 1. D. 101. – LI.41-41 (ob.).
28 Delo o prekrashchenii prodazhi spirtnykh napitkov v Aulie-Atinskom uezde, v sviazi s Pervoi imperialisticheskoi voinoi (1915-1916 gg.). // GAZhO. F. 146. Op. 1. D. 101. – LI.23-25.

Г. ЖҰМАН
(кандидат исторических наук)

ӘУЛИЕАТА ҚАЛАСЫНДАҒЫ БОС УАҚЫТ ПЕН МЕРЕКЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ
МӘДЕНИ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ЕНГІЗУДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ҚЫРЛАРЫ
(XIX ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ - XX ғ. БАСЫ)

Түйін

Аталған мақалада, автор XIX ғ. екінші жартысымен XX ғ. басындағы Әулиеата қаласы тұрғындарының күнделікті тұрмыс-тіршілік мәдениетінің зерттелу мәселесіне көңіл бөледі. Сонымен қатар, қалалық қазақ қауымы мен орыс көшпенділерінің мәдени қарым-қатынасын және қазақ халқының мәдени өміріндегі өзгерістер мен ұлттық құбылыстарға қаушуына талдау жасайды.

Автор Әулие-Ата қаласы тұрғындары арасындағы түрлі мәдени іс-шаралар арқылы қала мәдениетін суреттеп сипаттаған. Мақала ғылыми, тарихнамалық және танымдық бағытта жазылған.

Түйін сөздер: «күнделікті» тарих, Әулие-Ата қаласының мәдени күнделікті өмірі, мәдени байланыс, бос уақыт, мәдени мекеме, кітапханалар, спектаклдер, қаланың қоғамдық өмірі, менталитет, инновация.

G. ZHUMAN
(Candidate of Historical Sciences)

“THE INTRODUCTION OF DAILY CULTURAL PRACTICES AND THE ORGANIZATION
OF LEISURE TIME AND HOLIDAYS IN THE CITY OF AULIE-ATA FROM THE SECOND HALF
OF THE 19TH TO THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES»

Summary

In this article the author pays an attention to the problem of studying the cultural daily life of the population of Auliye-Ata town in the second half of XIX century and at the beginning of XX century. He analyzes the cultural interaction of the urban Kazakh and Russian settlers, adapting Kazakh population to the new phenomena of cultural life. The author attempted to reconstruct the picture of the urban holiday culture, the cultural events related to leisure, and also mass entertainments of urban population in Auliye-Ata town. As a whole, the article represents the scientific, historiographical, and practical interest.

Key words: history of “daily occurrence”, the cultural daily life of Auliye-Ata town, cultural interaction, leisure, holiday culture, libraries, spectacles, urban social life, mentality, innovations.

ҚАЗАҚСТАН ШЕТЕЛ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ КАЗАХСТАН В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ KAZAKHSTAN IN FOREIGN STUDIES

Б.М. Сужиков

(ВНС Института истории и этнологии КН МОН РК, к.и.н.)

История модернизации казахского края*

Обзор книги М. Дж. Пайна «Сталинская железная дорога: Турксиб и строительство социализма». (Matthew J. Payne, *Stalin's railroad : Turksib and the building of socialism. Pittsburg: University of Pittsburgh Press, 2001. 384 pp.*) Часть 2.

Коллективизация воздействовала на казахов в качестве мощного принудительного механизма их вовлечения в промышленность. Многие, если не большинство из казахов, которые пришли на Турксиб, являлись *джатаками*, молодыми людьми, оставшимися без скота и не имевшими экономических перспектив при продолжении казахского образа жизни. Статистика конца 1931 года по нескольким железнодорожным станциям свидетельствует о том, что большинство казахских рабочих были моложе тридцати лет, а трети из них было около двадцати трех лет. Всего несколько зажиточных казахов работало на Турксибе, но они были изгнаны со строительства в результате господствовавшей атмосферы классовой борьбы и постоянного вычищения классовых врагов. Для того чтобы оттеснить бедность местные правительственные круги развернули кампанию по вербовке в самых отдаленных областях республики. Партия, Союз Косчи (кооперативное общество кочевников) и комсомол также приняли в деле вовлечения казахов на Турксиб активное участие. Биржи труда стали составлять списки из казахов, даже если они никогда не занимались наемным трудом и не были членами профсоюза. Однако в действительности, вместо того чтобы смягчить проблему Турксиб, фактически, лишь обострил ее. С апреля 1927 г. по январь 1928 г. безработица в Казахстане увеличилась на 32 процента, несмотря на рост занятости в промышленных отраслях на 17 процентов. Этот показатель не мог остановить увеличение числа безработных, поскольку тысячи ищущих заработок наводнили строительство. К лету 1928 г. около 45,000 незанятых было зарегистрировано в Казахстане, более двух трети из которых обитали в окрестностях Турксиба.

Более угрожающим представлялось то, что недовольство, охватившее весь регион Центральной Азии, приобрело этнический оттенок. «Большинство безработных направляло свой гнев не против абстрактных политических и экономических действий правительства, а против тех, кто был под рукой: на местное население, подпавшее под советскую политику «позитивного действия» [Р. 134]. 15 сентября 1928 года в г. Семипалатинске безработные после несанкционированного митинга разгромили государственный продовольственный кооператив, разоружили милицию и разграбили горисполком. Затем толпа, «настроенная на погром», начала избивать городских казахов. Порядок был восстановлен только благодаря содействию рабочих, занятых на городских предприятиях. Большинство работников полиции и ОГПУ просто сбежали, и лишь мобилизация городских рабочих смогла сдержать бунт. Однако семипалатинский мятеж возымел свое действие. Вскоре в Семипалатинск была направлена значительная партия зерна, многие из безработных были устроены на работу на Турксиб или им были предоставлены бесплатные железнодорожные билеты для возвращения домой, руководство местных органов управления и профсоюза было снято с работы за то, что довело дело до подобных обстоятельств. В город прибыл сам Ф.И. Голощекин и взял ситуацию под контроль.

Обращает на себя особое внимание целеустановки этого бунта. То, что казахи ассоциировались в негативном свете наряду с полицией, партией, государством и продовольственной монополией воочию свидетельствует о том, что программа позитивного действия превратила казахов не просто в отдельных жертв народного бунта, а в коллективный объект ненависти. Безработные перешли от атаки на отдельных казахов, которые пытались «украсть у них работу», к нападению на всех казахов, как бенефициариев режима, безразлично относящихся к их условиям, усугубившимся безработицей и голодом. Казахи явились удобной мишенью для слива гнева рабочего класса в отношении правящей власти. С целью умиротворения недовольства безработных Турксиб пошел на выделение им рабочих

* Продолжение. Начало в № 1.

мест за счет казахских квот. К тому же когда местные органы труда отправляли казахов на Турксиб, то обычно они забывали известить об этом его руководство, что приводило к еще большей путанице. Таким образом, коренизация на строительстве, как важнейшая политическая задача режима, потерпела в 1928 г. неудачу. И если дискриминация со стороны должностных лиц и общественное предубеждение значительно понизили возможности для казахов быть принятыми на строительство, то система этнической вражды только усилилась с их приходом на строительную площадку.

Возможность русских преобладать на рабочих местах была бы неосуществима без попустительства управленцев на Турксибе, среди которых количество белых воротничков из казахов едва достигало к концу строительства 139 человек или около 5 процентов служащих. «Большинство из них, как спецов, так и красных, воочию показали себя людьми, которые по советской терминологии носили название «шовинистов», но которых сегодня можно вполне отнести к расистам» [Р. 137-138]. Спецы были заражены значительной долей предубеждения относительно рабочих коренной национальности, но прикрывалось все это риторикой о культуре труда, являлась только ширмой для управленцев Турксиба, когда труд местного населения низводился до внеэкономических категорий, мол казахи не умеют обращаться с инструментом, тратят много времени на чаепитие, могут неожиданно прекратить работу и т.п. «Казахи очень плохие рабочие, из которых не будет толку. Из их среды никогда не возникнет пролетариата» (начальник узла Гольдман).

Этнические предубеждения выражались в открытой расистской манере, когда руководители «нецензурно выражались относительно казахов», «используя матерщину», дискриминации по кадровым вопросам, по вопросам распределения заданий, когда русские получали более легкую работу, что «доказывало» высокую продуктивность русских рабочих и выставило казахов в невыгодном свете. Неравенство проявилось в уровне заработной платы, когда русские обычно получали в три раза больше, чем казахи. Из-за незнания условий коллективного договора казахи становились легкой добычей мошенничества. Как правило, казахи являлись последними, кто обеспечивался жильем, постельными принадлежностями и другим имуществом, положенным при полевых работах. Санитарные условия бытования казахов оставались крайне запущенными по всей стройке. С грубым нарушением своих прав казахи сталкивались и в кооперативных магазинах Турксиба, где им отводилось место в очереди за дефицитной продукцией только после русских, имевших первоочередное право выбора. Однако самым очевидным и большим препятствием для новых казахов в деле интеграции в производство являлся языковой барьер. Во внутриартельной жизни русские бригадиры зачастую прибегали к кулакам, будучи не в состоянии общаться с казахами иным методом. Технические специалисты «старой закалки» даже установили на стройке некую форму апартеида, соорудив специальные обеденные навесы для казахов, чтобы они питались отдельно (от европейцев), поскольку «казахи плохо пахли».

Между тем, по мнению Рыскулова, если бы казахов обеспечивали орудиями труда, также как и русских, и дали им время для освоения техники, то работа и производительность труда этих обеих групп была бы вполне сопоставима. В начале 1927 г. Джетысуйское Управление по труду опубликовало результаты обследования, проведенного в строительный сезон 1926 г. (в частности, на строительстве Атбасарского завода цветных металлов), которое свидетельствовало о том, что производительность труда казахских рабочих достигла уровня остальных рабочих в течение одного двух месяцев. Было также отмечено, что их требования относительно зарплаты, жилья и питания достаточно скромны. Получив же возможность для освоения профессии, казахи зачастую работали лучше, чем противоположная им европейская сторона. Один журналист, наблюдая за тяжелой работой казахских землекопов писал в восхищении: «Эти бывшие кочевники работают как автоматы» (В.Федорович Конец пустыни: Очерки. М, 1931).

«Всем этим проявлениям дискриминации во многом содействовала повсеместная на стройке изолированность казахов. Данной ситуации можно было бы избежать, если бы артели на Турксибе формировались по этнически смешанному типу. В этом бы случае казахи и европейцы были бы автоматически более справедливо уравнены в оплате труда и снабжении, а казахские новобранцы могли бы легче усвоить секреты профессии (равно как и язык) своих европейских товарищей» [Р. 141]. Однако попытки вовлечения казахов в отдельные трудовые подразделения также были бы малоуспешными без сильного давления со стороны администрации, поскольку артели строились на основе тесных связей ее членов. Многие русские рабочие и, особенно, украинские землекопы, не пошли бы на разрушение артельной солидарности, позволив рабочим не из их деревни и даже местности присоединиться к ним, не говоря уже о казахах. Позже, ударные бригады, считавшиеся более прогрессивными, переняли эту традицию запрета для казахов. Они формировались

исключительно из представителей европейских национальностей, и никому не приходило в голову призывать казахов к ударной работе.

Администрация стройки, как и правительство, были осведомлены относительно этой позорной практики. Они выражали несогласие с «неправильными методами работы с казахами» и призывали к «решительной борьбе с колониальным подходом некоторых управленцев». И хотя властные структуры и печать особое внимание обращали на то, что в срыве коренизации виноваты «антисоветские элементы» среди управленцев Турксиба, на самом деле, красные инженеры Турксиба зачастую оказывались инициаторами самых шумных скандалов по дискриминации. Безусловно, они сталкивались с определенными трудностями, работая с людьми из степи, впервые столкнувшись с индустриальным трудом и говорившими на другом языке. Однако эти барьеры вовсе не являлись непреодолимыми. Обращение с сотнями украинских сезонных рабочих из крестьян на Турксибе было гораздо лучше, хотя они не больше казахов были сведущи в промышленной культуре. Однако начальство Турксиба рассматривало казахов исключительно через призму их примитивности. В рассуждениях управленцев относительно новых рабочих преобладал устойчивый стереотип об «отсталости», который предполагал невежество казахов даже в обращении с простыми инструментами и механизмами.

«Все эти виды дискриминации были обусловлены, тем не менее, не только духом шовинизма, но и практическим интересом. Не все управленцы являлись держимордами и не всякая дискриминация была оправдана шовинизмом. Некоторые начальники участков даже отдавали предпочтение казахам, как лучше всех адаптированным среди рабочих к суровым условиям Восточного Казахстана. Другие любили казахов, потому что они не были русскими: «Эти рабочие [русские] постоянно устраивают скандалы по поводу отсутствия жилья и испытывают неприязнь относительно начальников участка». Истинная причина того, что казахи получали меньшую плату, тяжелую работу, плохую еду и жилье, а также имели мало шансов к дальнейшему продвижению по профессии лежала в том, что управленцы извлекали из этого выгоду. Административный аппарат Турксиба, как и руководство любой другой крупной стройки первой пятилетки, вовсе не намеривались расходовать и так сокращенный бюджет на такие «непродуктивные» траты как жилье и продовольствие» [Р. 143]. Терпение казахов относительно плохих условий труда и быта было гораздо выше, чем у русских рабочих, поскольку казахи познали самые крайние формы нищеты. В целом же, «управленцы советского типа были не более лояльны к своей расе или национальности, чем американские «бароны-разбойники» [там же].

К несчастью для казахских рабочих на Турксибе, потенциальные сторожевые псы режима на стройке, в лице профсоюза и партии, пособничали администрации в провале политики коренизации. Представители казахской национальности не входили ни в партию, ни в профсоюз в качестве их реально действующей силы. В масштабах же всего Казахстана, несмотря на то, что казахи являли собой большинство в народонаселении, они не были представлены ни в одной из этих организаций, за исключением только нескольких человек. К концу 1927 года казахи составляли только 37 процентов краевой партийной организации. Большинство большевистских ячеек на Турксибе не имело в своем составе представителей казахской национальности. К середине 1928 г. среди членов профсоюза было только 21,5 процентов казахов от общей численности, 40 процентов из которых являлись сельскохозяйственными рабочими. Число казахов среди комсомольцев было ничтожно из-за господствующего в этой молодежной организации неприкрытого духа великодержавного шовинизма. Поэтому было получено указание: провести чистку шовинистов в ее рядах. «Более тревожным являлось то, что простые рабочие начали толковать институциональное пренебрежение казахами как официальное одобрение их собственным издевательствам над последними. Под прикрытием лишь словесной помощи коренизации, институциональные организации Турксиба сами санкционировали широкомасштабную дискриминацию, которую вскоре рабочие поняли как прямую директиву к абсолютному игнорированию нужд и забот основного адресата этой политики» [Р. 146].

Всеобщий дух презрения в отношении к казахам был характерен для всех сторон жизни на Турксибе. Он проявлялся в общении с ними, где присутствовало грубо фамильярное «ты» и сквернословие, хотя последнее было типично для всех этнических групп рабочих. Однако формы этого осмеяния в своей вульгарности превосходили все рамки дозволенного. Одним из издевательствах являлось намазывание свиным салом рта или хлеба, которым питались казахские рабочие. Считается, что казахи являются поверхностными мусульманами, однако в еде они тщательно блюдают религиозные ограничения. Для казаха не есть свинину, означало быть мусульманином, и это было тесно связано с чувством идентичности. Подобные действия можно расценивать не просто как хулиганство, а как церемониальное действие по отрицанию тождества казахов. Другая составная часть казахского тождества, уязвимая для символических издевательствах,

была связана с их кочевым образом жизни. Большинство из казахских рабочих на Турксибе было слишком бедным, чтобы держать при себе скот, однако в качестве напоминания о жизни в степи они обычно держали в трудовых лагерях лошадей и особую породу небольших собак, отличавшихся своими закрученными хвостами. Известен случай подлого хулиганства, когда группа пьяных русских на одном из стройучастков украли лошадей и отрубила хвосты всем собакам, затем выгнав визжавших от боли животных в степь. Наконец, русские рабочие имели обыкновение выжигать на образе казахов определенного рода стигматы, такие, например, как якобы исходящий от них нехороший запах. Это нарочито выказываемое неуважение и грубость к казахам обуславливалось желанием отделить их от себя. Подобная культура недопущения была важна не столько в своих проявлениях, а, сколько в выборе места, где можно было ее проявить. Клубы, магазины, столовые – все эти помещения, считавшиеся предназначенными для русских – обычно являлись местом, где воочию можно было услышать брань, насмешки и стать свидетелем хулиганских выходок. Оскорбление в отношении казахов проявлялось не только в символической форме. Организованные драки между казахами и русскими также выступали характерной чертой отдельных строительных участков. Официально квалифицируемые как хулиганство, драки почти всегда носили экспрессию расизма, поскольку перед тем, как наносить удары, имели место оскорбления на этнической почве.

События в Сергиополе показали, что эти стычки носили не хаотичный и «стихийный» характер, а являлись хорошо организованной и спланированной кульминацией целого периода бесчинств на почве трудовых споров и межэтнических пререканий. «Бунт в Сергиополе спровоцировал несколько недель расовых волнений и стал олицетворением классово-расовой ярости и этнической ненависти» [Р. 147]. Сергиополь, как бывшая казацкая станица и быстро растущий городок, представлял собой подходящее место для пышноцветия всех этих пороков. Местные власти делали вид, что контролируют ситуацию, а официальные советские органы вместо предупреждения беззакония, поощряли его. Райком был переполнен казнокрадами, алкоголиками и шовинистами, что позже было расценено, как «заражение обывательской психологией, закономерно приведшей к отдалению от масс». Некоторые и из комсомольцев открыто призывали «мочить» казахов. Что касается полиции, то официальная партийная докладная записка позже констатировала: «Работа со стороны милиции по существу не проводилась из-за отсутствия авторитета». Реакция режима на этот бунт была лишена каких-либо иллюзий; он «прочитывался» как серьезный вызов его авторитету. Бунт был назван не только антисоциальным, но и «антигосударственным». В скором будущем появились и новые оттенки в суждениях относительно погрома. Под влиянием культурной революции было заявлено, что трудовой коллектив Турксиба решительно борется с вредителями в своей среде, а это уже не давало возможности управленцам считать себя истиной в последней инстанции.

Показательному процессу по Сергиополю предшествовали массовые митинги, организованные по всему Турксибу, на которых была хорошо срежиссирована воля народа по жесткому наказанию организаторов погрома. Эти массовые собрания потребовали также организовать чистку шовинистов. Сергиопольский погром спровоцировал на Турксибе приступ истерии классово-расовой борьбы. Партия санкционировала «необходимость организованной ликвидации классового врага в деревне и в ауле, равно как и его пособников и инициаторов в городе». Партийным и профсоюзным ячейкам было указано усилить бдительность в отношении классовых врагов, просочившихся на Турксиб под «личиной» рабочих. Шовинисты были объявлены прислужниками правых уклонистов в правительственных и партийных кругах, а также в профсоюзных органах. Первым последствием Сергиопольского погрома стала реальная чистка. Охота за ведьмами началась с поисков бывших подручных атамана Дутова наряду с баями, капиталистами, белогвардейцами и муллами. Между тем, реальными бунтовщиками являлись истинные представители рабочего класса.

Погром привлек внимание властей и к другим слоям общества. Профсоюз был подвергнут жесткой критике за неспособность предвосхитить события. Со стороны партии отмечалась пассивная его работа, позволившая «контрреволюционным элементам и в целом людям, враждебно настроенным к рабочему классу проникнуть на строительство и разжечь межнациональную рознь». Чистка рабочих рядов и низовых профсоюзных организаций знаменовали собой фундаментальные перемены в общей атмосфере на Турксибе. В дальнейшем борьба с классовым врагом была характерна для всех участков строительства. На фоне этой стратегии классово-расовой борьбы администрация прибегла к еще более репрессивным методам. Во-первых, она усилила на стройке позиции тайной полиции. Во-вторых, она дала ясно понять, что «все отклонения, грубость, бюрократизм и халатность» в отношении казахов отныне «будут безжалостно пресекаться». Впредь, по крайней мере, на Турксибе этническая дискриминация будет однозначно рассматриваться как вредительство и классовая привилегированность. Быть

шовинистом стало сродни быть кулаком или буржуазным вредителем. Говоря в военных терминах, коренизация стала «боевой задачей» всего рабочего коллектива Турксиба. Если проблема удержания казахов на Турксибе отразила кризис выковывания нового пролетариата из казахов, то события, связанные с Сергиополем, положили начало кризису старого пролетариата из европейцев. Ранее рабочий класс Турксиба, не оскверненный связями с враждебными элементами и скрытыми вредителями, а только заподозренный в период летней забастовочной волны, окончательно потерял доверие режима. Сергиопольский погром дал полную свободу культурной революции по формированию нового советского трудящегося на Турксибе, однако исход этой борьбы был непредсказуем [Р. 155].

Видение Сталиным партии в качестве «руководящей силы» советского общества коренным образом изменила ее роль на производстве. Роль надзорного органа над управленцами, ранее принадлежавшая комиссарам в лице красных директоров, перешла к партийным ячейкам на производстве. Усиленная партийная сеть на Турксибе с постоянной периодичностью вклинивалась в управления того или иного строительного участка или департамента для обеспечения выполнения плана. Эти интервенции имели две направленности: наказывать тех, кого считают дезорганизаторами производства и мобилизовать рабочих и активистов к безусловному исполнению плана. Партия удвоила свои усилия по приему в свои ряды людей «от станка», однако Турксиб никогда не смог достичь того уровня наполнения партийных рядов, который был присущ традиционным индустриальным центрам. Как бы там не было, но новая партийная структура оказалась более успешной в решении этой проблемы, чем старые буржуазные спецы.

Тем не менее, большинство простых рабочих предпочитало то выдвижение, которое все же шло от администрации, а не от партийных и профсоюзных органов, поскольку профсоюз и партийные ячейки жаловали на выдвижение лиц по знакомству, а не по способностям. В качестве барьера на пути продвижения беспартийных рабочих зачастую выступала бюрократическая волокита. Но даже в том случае, когда профсоюз или партия выдвигали кого-либо, то это выдвижение зачастую не имело никакого смысла. Выдвиженцы, особенно из казахов, нередко перемещались на ненужные и унижительные для них должности. Те люди, которые продвигались на основе этнической политики позитивного действия, зачастую подпадали под псевдопродвижение. Оказавшись в столь невыгодной позиции, многие из выдвиженцев стремились избежать оказанной им чести. «В середине 1930-х годов, например, три казахских выдвиженца – товарищи Бек-Бей, Быков и Туякбаев – запросили об увольнении их с новых должностей. Они в течение двух недель бомбили партийную ячейку с требованиями о возврате их на производство, однако ни партийная ячейка, ни сам Шатов не пошли на это. Один из них, Туякбаев, так описал свое чувство отчаяния: «Я не какой-то там уклонист и готов бороться с любыми трудностями, однако очень обидно, когда спецы говорят, что мы зря получаем зарплату и не приносим никакой пользы». Будучи поставлен в двусмысленное положение, Туякбаев жаловался: «У меня такое чувство, что меня передвинули как какую-то мебельную обстановку» [Р. 203-204].

Однако Турксиб был вынужден делать упор на «внутренние резервы», т.к. уже к 1928 году испытывал острую нужду в низовом руководящем составе. В целом, большинство людей, которых готовили на эти должности, являлись или опытными кадровыми рабочими или уважаемыми представителями казахского народа. Поэтому, наряду с ударной работой, которая выступала апофеозом новой рабочей идентичности, была задействована и другая тактика – обучение, открытость набора рабочей силы, система образования – которая также работала на объединение несопоставимых рабочих культур. Среди наиболее успешных, но менее ожидаемых результатов этой политики в разгар строительства, явилась политика по коренизации. К концу строительства, как это и обещалось, Турксиб действительно стал кузницей казахского пролетариата. Несмотря на сохранившуюся этническую враждебность и дискриминацию, казахи на удивление успешно интегрировались в состав промышленного рабочего класса. Профсоюз и Казахстанский Краевой Комитет партии приняли решение об усилении коренизации на Турксибе.

Пресса развернула очередную кампанию по усилению бдительности к проявлениям шовинизма, схожую с той, что проводилась против заговорщиков-вредителей, профсоюз разослал указание своим линейным отделам дать укорот руководителям, «извращающих государственную политику по национальному вопросу», а управленцы Турксиба выработали согласованный план по вербовке казахов на строительство. Турксиб отошел от принципа общего квотирования для всего строительства, как слишком затруднительного для казахов при выборе определенной профессии. Эта так называемая технически целесообразная коренизация резервировала место работы, где

применялся малоквалифицированный ручной труд, пригодный для недостаточно обученных казахов. Это позволило интенсифицировать работу по коренизации. «Если в строительный сезон 1928 г. средняя помесечная численность нанятых казахов составляла 2,924 чел., то эти цифры выросли до 6,310 чел. в 1929 г. (самый разгар строительства) и достигли в 1930 г. показателей в 5,417 человек. Более того, если в 1928 г. только 43 казаха занимали управленческие должности, то к 1930 г. эта цифра утроилась до 145. Лишь в 1930 г. количество квалифицированных казахских рабочих выросло с 70 в январе месяце до 503 в сентябре. По сравнению с другими промышленными предприятиями Казахстана Турксиб занимал лидирующее место по коренизации» [Р. 234], хотя текучесть казахских кадров по-прежнему почти в два раза превышало европейские показатели.

Турксиб довольно преуспел как «кузница» казахских рабочих, приобщая их к индустриальной культуре. Тем не менее, предполагаемые для их обучения рабочие-европейцы Турксиба враждебно отнеслись к этой затее. Презрительное отношение к казахским рабочим доминировало как и раньше, особенно в отношении тех, кто желал повысить свой профессиональный статус. Бригадир Криворобкин с Айна-булака, участка, где работало более 900 казахов, отказался от их обучения, заявив: «Зачем вам казахам быть специалистами? Ездить на быках и пасти баранов, вот ваша профессия» [Р. 235]. Большинство коммунистов и комсомольцев не смогли установить товарищеских отношений со своими казахскими коллегами, а дискриминация по жилью, рабочим заданиям и кооперативному обслуживанию продолжала процветать. Некоторые из европейских рабочих выражали свое презрение к казахским товарищам по работе, отказываясь соревноваться с ними, лишая их, тем самым, статуса пролетариев. Основная масса европейских рабочих Турксиба упорно отказывалась воспринимать казахов как пролетариев. Напыщенная заносчивость по поводу того, что они, мол, выводят казахов «из мрака», отражает культурное высокомерие самого режима по отношению к казахам, как к нации.

Сторонники коренизации в лице красных инженеров и партийно-комсомольских руководителей были также менее щепетильны в отношении казахской идентичности, как и шовинисты. В данном случае имелась в виду не коренизация, а русификация: «мало-помалу» казахи научатся вести себя как русские рабочие. Такие же русификаторские тенденции наблюдались и в других сферах, особенно в отношении языка. Хотя и была широко применена языковая коренизация европейцев, то есть обучение навыкам говорить по-казахски, но она осуществлялась драконовскими методами принудительного посещения классов казахского языка. К сроку окончания строительства русские отказались изучать казахский язык. Со своей стороны, казахи с искренним желанием занялись изучением русского языка. Столкнувшись с сопротивлением русских бригадиров и управленцев в деле изучения казахского языка, Турксиб организовал сеть курсов по обучению казахских мастеров с льготами для тех, кто хоть немного говорил по-русски. Бригады ударников также включили в свой состав отдельных казахских рабочих и начали учить их русскому языку.

В целом, данная политика покончила с жесткой социальной изоляцией казахов на Турксибе по двум направлениям. Во-первых, она предоставила казахам возможность включиться в трудовую жизнь по советским законам. Такие институции, как кооперативы, ударная работа, нормативы и выработка, профсоюз и партийный статус, все это требовало определенных культурных навыков, коими кочевые пастухи не обладали ранее. Тот факт, что сознательные рабочие в качестве ли ударников или учителей взвали на себя задачу помочь казахам распутать сложную и запутанную систему советских производственных отношений, отнюдь не являлось пустым делом. Чтобы занять достойное место на советском производстве, казахам необходимо было не только стать грамотными, но и уметь «читать» социализм и «говорить по-большевистски». Во-вторых, действия сознательных рабочих, несмотря на то, что они составляли незначительную часть рабочей силы, имели мультипликаторный эффект. Все, что они делали на рабочем месте, должно было распространяться и на рядовых рабочих. Так, поскольку все рабочие объединения должны были участвовать в социалистическом соревновании под угрозой быть объявленным изгоем, то вскоре каждая бригада опытных европейских рабочих вынужденно занялась обучением казахских новичков. Этническая сегрегация рабочих бригад была уничтожена, так как значительная часть казахов (около 3,000 к началу 1931 г.) уже обучались в европейских бригадах [Р. 237].

Однако в отличие от архитекторов коренизации, европейские рабочие-активисты не были заинтересованы в сохранении самостоятельной казахской культурной идентичности. Для них даже безобидное времяпровождение досуга казахов клеймилось как отсталость казахских рабочих. Один профсоюзный активист, например, выступил крестовым походом против того, как отдыхают казахи: «[Казахи] проводят день за болтовней в кумысной лавке, а вечером режутся в карты». Он призвал

покончить со столь легкомысленным поведением и организовать классы грамотности по месту работы и «подписку на газеты» в рабочих клубах. Это говорит о том, что среди сознательных рабочих господствовало то же покровительственное отношение к казахам, что и у старых буржуазных специалистов. Однако основополагающее различие заключалось в том, что спецы предпочитали избавиться от казахов, а сознательные рабочие стремились ассимилировать их. Хотя попечительство сознательных рабочих и репрессивные меры режима в отношении шовинистов способствовали инкорпорации казахов в рабочий класс, тем не менее, их принадлежность к данной социальной идентичности носила условный характер. Даже во властных структурах и среди активистов-рабочих по соседству с этой опекой присутствовало опасение о последствиях включения казахов к классу пролетариев. Эти тенденции, отчетливо прослеживаемые в повседневной жизни, рисковали обернуться большим взрывом. «Паника Коллективизации», имевшая место в период проведения этой кампании, наглядно показала, насколько нестабильны этнические отношения на Турксибе.

И эта нестабильность в скором времени проявила себя. 20 марта 1930 г. два казахских аула, расположенных по соседству от Пятого и Шестого участков Турксиба, заручившись этим сталинским письмом «Головокружение от успехов», произвели разколлективизацию. В обоих случаях приверженцы коллективизации и присоединившаяся к ним турксибская группа активистов попытались приостановить разколлективизацию, пинками и кулаками выдворяя зачинщиков баев из аула под арест. Вскоре действия аульчан были оправданы и их во время отпустили на летние кочевки, и инцидент на этом был исчерпан. Тем не менее, эти события вызвали реакцию, совершенно неадекватную их значимости. Партийные органы Турксиба объявили об осадном положении, а профсоюз роздал оружие большинству европейских рабочих. Часть строительства была заморожена в ожидании того, что бунт местного населения может начаться в любой момент. Более того, партийные органы арестовали 260 казахских рабочих «без предъявления обвинений в преступлении или классовой принадлежности», а только из опасения выхода пятой колонны. На станции Моинкум русские пошли дальше простого заключения под стражу и устроили казахским рабочим пыточный допрос, пытаясь выяснить, когда наступит срок выступления несуществующих повстанцев. Паника Коллективизации охватила все слои общества и власти на Турксибе. Партия, администрация и профсоюзы выступили единым фронтом и заверили своих рабочих в том, сумеют их полностью вооружить. Сам факт того, что крайне раздробленное европейское общество Турксиба сумело сразу же объединиться против воображаемой угрозы, раскрывает реальную суть отношения к казахам, граничащую с террором. Отсутствие хоть какой-то попытки выяснить классовое происхождение арестованных казахов даже со стороны местных партийных органов, указывает на условный характер их членства в рабочем классе. Ведь даже те, кто считал себя заступниками казахов – партия и сознательные рабочие – выступили в первых рядах тех, кто арестовывал и терроризировал их за мнимое предательство.

Однако сами казахи Турксиба отнюдь не уповали на то, что другие рабочие просто признают их новую пролетарскую идентичность. В своей основе успех коренизации был обусловлен не покровительством режима и не менторством сознательных рабочих, а явился результатом целеустремленности и борьбы самих казахских рабочих. Все усилия по набору явились бы бесполезными, если бы казахи не пришли на стройку добровольно или сразу же покинули ее, как это случилось 1928 году. Образно говоря, они были втянуты одновременно в «толкающий» и «втягивающий» механизмы. Сильнейший толкательный импульс придала им массовая и бесчеловечная кампания государства по силовому оседанию. Поскольку уже невозможно было сохранять после тотального насилия традиционный кочевой образ жизни, часть казахов, которым повезло, были «вытолкнуты» на шахты Караганды, нефтепромыслы Гурьева или на Турксиб. Казахы в буквальном смысле слова были «впихнуты» на Турксиб, поскольку по государственному плану оседания сотни казахских семей силой были перемещены сюда р. 238]. В конечном счете, [будучи местом ссылки, Турксиб стал для них и прибежищем. Квоты по принудительному оседанию не могли охватить всех, поэтому тысячи казахов хлынули на строительство Турксиба в добровольном порядке. Поэтому из всех принудительно переселенных сюда только сотня-другая сохранила прежний кочевой образ жизни.

Многие из казахов, прибывших на Турксиб по собственному желанию, покинули аул не по причинам коллективизации, а из-за стремления к самосовершенствованию. В отличие от дореволюционных времен, которые обрекали казахов, ставших индустриальными рабочими, на труд без всяких перспектив, советская политика коренизации включала в себя подготовку кадров, что гарантировало казахам право на социальную мобильность. Организованные курсы поставили на поток подготовку казахских мастеров, бригадиров и телеграфистов. Для удовлетворения острой потребности в железнодорожных рабочих, Турксиб учредил программу интенсивной подготовки кадров, что

значительно увеличило приток казахов. Турксиб также готовил и управленцев. К концу 1930 г. двадцать пять из казахских выдвиженцев уже занимали административные посты (шесть в управлении железной дороги, шесть в управлении строительства и тринадцать на строительных участках). По менее структурированной методике шла подготовка казахов на Турксибе по так называемому индивидуальному обучению или в составе ученических бригад. Казахи на деле доказали, что могут быть добросовестными студентами, способными постигать трудные науки и не дезертировать со стройки с полученными знаниями. Железная дорога обрела работающих специалистов с достойным образованием. Эти программы дали возможность новым казахским рабочим переместиться со строительной площадки на постоянную работу в промышленных отраслях, поскольку тысячи казахов, строивших железную дорогу, собирались покинуть ее. Более того, к середине того же десятилетия казахи сумели одолеть почти недоступные им ранее высшие технические и беловоротничковые профессии, составляя 8.2 процента технического персонала и 8.7 процента административных работников.

«Все эти истории со счастливым концом лежат на поверхности более массового явления: культурная революция была задействована на Турксибе с целью вербовки на свою сторону казахских кочевников. Сам факт того, что она предоставила альтернативу традиционному кочевничеству имело подрывное воздействие на местное казахское общество» [Р. 240]. Несмотря на разрушительное воздействие коллективизации (или благодаря нему), казахи полностью восприняли индустриальный образ жизни. К 1936 г. они составляли 41 процент промышленных рабочих республики, что являлось высоким результатом по «насыщенности», поскольку в результате голодомора доля казахов среди населения республики упала до чуть выше 35 процентов. Парадоксально, но факт, что усилиями самих казахов Турксиб на самом деле стал кузницей национального пролетариата, когда преобразования в казахской среде осуществлялись путем ассимиляции казахов в пан-советскую, русифицированную рабочую идентичность.

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АНТРОПОЛОГИЯ

ЭТНОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ

ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

ӘӨЖ 39+069.013] (574)

М.А. Хамитова

(Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, т.ф.к.)

Академик Ә. Марғұлан және фольклортану мәселелері

Аннотация

Мақала ғұлама ғалым Ә. Марғұланның тарихи фольклор бағытындағы өлшеусіз қызметі, ғылыми еңбектері туралы.

Түйін сөз: Орта Азия, Қазақстан, түркология, жазба еңбектер, тарихи фольклор.

Бүгінгі таңдағы түркология түркі халықтарының тілін ғана зерттеп қоймай, тарихын, әдебиетін, фольклорын, этнографиясын, философиясын, өнерін тұтастай да, саралап та зерттейтін кешенді ғылымға айналып отырғаны мақтаныш сезім ұялатады.

Кеңес дәуірі кезеңінде түркі әлеміне байланысты зерттеулерге қойылған кейбір шектеулерге қарамастан, түркология ғылымына қызығушылық танытып, мәселенің зерттелуіне айтарлықтай үлес қосқан ғалымдардың, оның ішінде қазақ ғалымдарының орны ерекше. Осындай ғалымдардың бірі және бірегейі – академик Әлкей Марғұлан.

Отызыншы жылдардан бастап Ә. Марғұланның зерттеу нысаны болған эпостық жырлар, одан кейінгі жылдарда зерттеген қазақтың ежелгі сәулет өнері, мүсін тастар, шеберлік өнері тарихын зерттеуі болсын, негізгі үш саланы қамти отырып жүргізілгенін көреміз. Біріншіден, археологиялық экспедициялар кезінде қазба жұмыстары нәтижесінде жинақталған деректерді зерттеу, екіншіден, ежелгі, орта ғасырлардағы ғалымдардың, жиһанкездердің Орта Азия және Қазақстан туралы жазған еңбектерін зерттеп, оларды ауыз әдебиеті саласындағы зерттеулерімен сабақтастыра отырып қорытынды жасау әдісін қолданған. Тіпті, ауыз әдебиеті үлгілерін, оның ішінде ертегілер мен жырларды өзара салыстыра отырып, жыр мотивтерінің ұқсастық, ерекшелік жақтарын, мотивтің алғашқы және кейінгі іздерін халықтардың қоғамдық, экономикалық тарихын негізге ала отырып зерттеген.

Ә. Марғұланның ғалым ретіндегі басты ерекшелігі этнотарихи, этномәдени, этноархеология, этнолингвистика салаларына арнайы назар аударып зерттеуі екенін баса айтуымыз керек.

Ә.Х. Марғұлан – қазақ фольклорын, оның ішінде, қазақтың тарихи жыр-аңыздарына сүйене отырып, тарих пен этнографияны байланыстырып, тарихи фольклорды алғаш рет кешенді түрде зерттеген ғалым. К.Ақышевтің пайымдауынша, «археология мен этнографияны және фольклорды ұштастыра білген Әлкей Марғұланның ғылымға сіңірген еңбегі қызық кітаптың айқарма беті сияқты». Осы кітап уақыт озған сайын құнын еселей арта бермек [1, 45-б.].

Ә. Марғұлан өзінің «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Ежелгі жыр- аңыздар» атты еңбегінде: «Ғасырлар бойы сахарада айтылып келген ертегі-жырларды, аңыз әңгімелерді ең алғаш шығарып таратқан, сахараны қоныстанған әртүрлі көшпелі түркі тілдес елдер еді. Олардың ішінде жұртшылық майданынан белгілі орын алып, тарихта көрнекті ат қалдырған жұрттар, ескі дәуірден шолып қарағанда, ғұн мен сақтар, үйсін мен қаңлылар, қырғыз бен ұйғырлар жұрты болмаса, өзгенің барлығы тарихи дәуірлерде бүгінгі қазақ даласында тіршілік жасап, олардан тараған рулардың көпшілігі бері келе қазақ елінің іргесін құруға негіз болды. Сондықтан бұл айтқан ескі рулар жасаған мәдениет бұйымның іздері де, оның ішінде қазақ жыры, эпос, ою-өрнек, сәулет өнері туындылары, бүгінге дейін Қазақстан жерінде жақсы сақталып, олардың жұртшылық салты, елдік заңы, барлық рухани тіршілігі де көбінесе қазақ елінің тұрмысында ашығырақ сақталғанын» анықтады [2].

Фольклордың этнографиямен тығыз байланысты екенін, олардың өзара этностың тарихын зерттеуде бірін-бірі толықтырып отыратындығын академик Ө.Х. Марғұлан өз зерттеулерінде дәлелдеді [3, 144 б.]. Бұған ғалымның 1946 ж. қорғаған «Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер» атты докторлық диссертациясы [4] және 1985 ж. жарық көрген «Ежелгі жыр-аңыздар» атты ірі монографиялық еңбегі дәлел [2]. Бұл еңбектерде Әлкей Марғұлан алғаш рет халықтың жыр-аңыздарын тарихи дерек ретінде пайдаланып, кешенді тұрғыдан зерттеген. Сонымен қатар осы тарихи жыр-аңыздарында қазақ халқының генезисін және өсіп-өрбу жолдарын кеңес дәуірінде алғаш айтқан ғалымдар қатарына жатады.

Ауыз әдебиетінің бай қазынасы Әлкей Хақанұлына әр кездері ой салып, ғылыми терең түйіндер жасауға көмектескенін көреміз. Сондықтан да ғалым халық ауыз әдебиеті үлгілерін үздіксіз және ерекше қадірлеп, көңіл қоя зерттеді. 1931 ж. С.Ф. Ольденбург, А.Н. Самойловичтердің басшылығымен Кеңестер Одағы халықтарының ауыз әдебиетін жинастырып, бірнеше том жинақ шығару мәселесі көтеріледі. Осы кезде Ө.Х. Марғұлан қазақ эпосы мен жыр аңыздарын орыс тіліне аударып, жария ете бастайды. Ғалымның алғашқы аударған еңбегі «Ер Тарғын» жыры [3, 145 б.].

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба және сирек кездесетін кітаптар қорында Әлкей Хақанұлы 1939, 1941 жылдары жинап тапсырған жетпістен аса қазақ ертегілері сақталған [5].

Ө. Марғұланның пайымдауынша, ел аузында айтылатын эпос жырларының жыр түрі бірте-бірте ұмытылып, қара сөзбен айтылатын ертегіге айналған. Оның мысалы ретінде «Ер Көкше», «Шора», «Қобыланды» жырларының қара сөз түріндегі нұсқаларын келтіруге болады. «Ер Төстік», «Арғы мерген», «Қара мерген», «Ақ Көбек» сияқты бүгінде ертегіге айналған эпикалық әңгімелер бір кезде эпос жыры болғанына Ө.Х. Марғұлан шүбә келтірмейді. Бұлар бергі феодалдық дәуірде жаңа мазмұн алып, алғашқы қауымдық құрылыс дәуірі кезіндегі сюжеті біраз өзгерген.

Ө. Марғұлан ғұндардың Европа елімен қарым-қатынаста болғаны тек тарихта жазылып қоймай, Европа елдерінің ұлы эпос жырларында, қария аңыздарында да сақталып келгендігі туралы жазды. «Олардың ғұндар туралы барлық қария аңыздарын толығынан алып жазған Блеер мен француз ғалымы А.Тьерри», – деп көрсетті. Ө. Марғұлан «Ғұндар туралы әдемі хикаялар әсіресе Скандинавия жырларында, мадьярдың қария сөздерінде жиі кездеседі. Ғұндардың бейнесі Скандинавияның «Ұлы Эдда», «Кіші Эдда» сияқты жырында дүниежүзілік әдебиеттің сюжеті болып табылған. «Ұлы Эдда» жырының бас геройы – Шығыстан Европаға келген алып ер. Ол өзі төзімді, өзі кемеңгер, өзі ел басқарушы, жылқы өсіріп, қымыз ішеді, көрмеде мүсін аттары байлаулы тұрады, ерлікті 12 жасынан бастаған атақты алып тұлға, алып ер Еділ» – дейді [2, 60 б.].

«Манас» жырын терең зерттеген Ө.Х. Марғұлан «Эдда» жырында Еділді ұлап өлтіру тәсілі Манасқа өте ұқсас, – деп жазды. Сонымен қатар, ғалым: «...Қазақ, қырғыз, алтай эпосында кейіпкердің бір ойлаған, мақсатты ісіне жете алмай, қамыққанда, қиын түс көріп, толғау сөздер айтуы» жөнінде ғылыми пікірін білдірген. Ө. Марғұлан жазуында мұндай аңыз да «Нибулин» жырында кездесіп отырады. Еділ өлерінің алдында түс көріп, оның өмірден өтетіні қолынан ұшып кеткен ақ сұңқар құс бейнесінде алдын ала сездіріледі, бақшадағы ағаштары солып қалғандай болады. Бұл аңыз ғұндардың айтуынан алынып, «Ұлы Эдда» жырына қосылған. Мұндай толғау айту қырғыздың «Манас» жырында, қазақтың «Орақ» жырында көркем түрде берілген. Демек, Шығыс пен Батыс елін жақсы танып, өзінің тарихы, мәдениеті әрі бай, әрі көркем, дүниежүзілік әдебиетке үлес қосқан ғұндардың жәйі осындай» [2, 61 б.]. Ө. Марғұлан жазуындағы «Нибулин» жыры С. Өтениязовтың зерттеу еңбегінде «Нибелунга туралы жыр» деп аталады.

Ө.Х. Марғұланның пікірінше: «Құла мерген», «Қара мерген» әңгімелері «Ер Төстік» ертегісінен сәл басқарақ. Мұнда қоғам тіршілігі өзгеріп, аз да болса, есейіп келе жатқан салт-сананың суретін көрсеткендей болады. Мұның «Ер Төстіктен» айырмашылығы: мұнда қазына, кен, алтын, күміс көп айтылады. «Құла мерген» жырының әлеуметтік мазмұны «Ер Төстікке» қарағанда басқарақ. Ел басқару ісі, қауым тіршілігі жұртшылықтың тұтас болуын тілек етеді. Сондықтан алып туған ерді, ер туғызған ананы үлгі етеді. Құла мергеннің қынабын іздеуі, ол қынаптан алмас кездік шығуы осы мысалдың ишарасы», – деп түсіндіреді Ө.Х. Марғұлан.

Ғалымның пікірінше: «Құла мерген» жырында теңіз астынан қазан іздеу – тайпалар демократиясының бірлігін сипаттайды. Қазан мықты болса, ел де мықты. Қазан – шаңырақ сияқты бүтіндіктің белгісі, ол құрыса, ел де құриды. Оның үстіне қазанды қасиеттеу – ерте кездегі темірге табынудың бір түрі. Тәуке ханның аңызында кездесетін «қара қазан», «қара мылтық» алу – жаудан кек алудың белгісінің ескі түрі. Тәукенің жарғысы бойынша бұрын жауласқанда «шаңырақ», «қазан сындырып» кек алудың

орнына енді оны сындырмай, жәбір көрген жаққа сол нәрселердің өзін беріп тыныштық жасайды. «Жеті жарғыда» кек алуға беретін символикалық нәрселер – «қара қазан», «қара мылтық», «қара нар», «қара күн», «қара ат». Мұның бәрі «құн дауымен» байланысты ережелер [4, 175 б]. «Қара нардың» мәнісі: өлген кісінің сүйегін қара нарға артып, көп қоныстаған қыстаудың төңірегіне апарып қоюдан шыққан», -деп түсіндіреді ғалым. Ал, «Ер Көбек» жырында бақташылық тұрмыспен қатар қала тұрмысының, күрделі кәсіптің, темір балқыту, балта-сайман соғудың үлгісі бар. Жерден алпыс алты шоқ темір жиып алып, оны атақты ұстаға беріп, «қылыш соқ», - дейді [4, 164 б].

«Көшемес ұста қылышты бір күн, бір түн соғады. Көбек қылышын алып, дария судың жағасына барып, бір тастақты мекен етеді. Бір қыс тақиясын, бір қыс тонын киіп, малын бағады. Бақташылық тұрмыспен байланысты жағдайлардың бірі – мал өрісі, жайылым, суат. Ақ Көбектің мал бағып жүргенде бірде тақия, бірде тон киюін оның қысы– жазы әр өлкеде болғаны деп түсіндіреді», – Ә. Марғұлан [2, 79 б]. Демек, мал бағып жүрген жері қыс болса суық, жаз болса, ыстық. Бүгінгі тілмен айтқанда, Солтүстік Қазақстан, Сібір, Мұз теңізінің жағасы. Мал өсіруші Ақ Көбек малын қысты күні тон киіп бақса, жазды күні тақия киіп бағады. Қозы Көрпештегі секілді Балталыдағы жайлаудан Мұз теңізіне дейін.

Ә. Марғұлан эпостық ертегілерді Қазақстан аумағында сақталған ежелгі тас кешен, ер, алып тұлға иесіне сай алып сын тастар, мұнаралы бейіттер, молалардың жасалу тарихын археологиялық жағынан дәлелдеу арқылы, V – VII ғасырлардан жеткен құлпытастардағы жазуларда сақталған деректермен салыстырады, яғни, материалдық мәдениет пен рухани мәдениетті қатар алып, бір-біріне дәлел, байланыс іздей отырып, біртұтас немесе бірлікте қарастырады.

Ә. Марғұланның «Ежелгі жыр-аңыздар», «Шоқан және Манас» атты монографияларында батырлар жырын тудырған ортаның мәдениетке қосқан үлесі мен көне дәуірдегі халықтардың аңыздары, ежелгі жырлардың ерлік бейнелері, олардың тарихи негіздері «Манас» жыры, оның қай кезде шыққаны туралы қазақ пен қырғыздың қария сөздері, сонымен қатар тың зерттеулер ежелгі ғұн, сақ, түрік, оғыз, қыпшақ замандарында туып бізге дейін жеткен әдеби үлгілері сөз етіледі. Әлкей Хақанұлының қызыға зерттеген үлкен тақырыбы – осы «Манас» эпосы. Бұл зерттеулері «Шоқан және «Манас» еңбегінде шешімін тапты. Ең алдымен ғалым тауып жариялаған «Манастың» Шоқан жазып алған көне нұсқасының жұртшылыққа ұсынылуы өте маңызды болды. Сол нұсқаны басқа нұсқаларымен салыстыра отырып зерттеді. Соған қоса эпопеяның жалпы хатқа түсу тарихы, бұрынғы және кейінгі орындаушылары, олардың өз замандары тілегіне орай өзгертіле жырлануы, оның себептері, жалпы түркі халықтары мен қырғыздар тарихына байланысты дәуір көріністері, Шоқанның және басқа зерттеушілердің пайымдаулары, т.с.с. кеңінен талданып, тиісті бағасына ие болды. Ондағы Орхон ескерткіштері мен Қорқыт кітабының таңбалары көрсетіліп, солармен туыстығы айқындалды Эпосқа ғылыми анықтама беріліп, оның әлем өнері тарихында алатын елеулі орны белгіленді.

«Манас» жырын жарыққа бірінші рет шығарып, оны дүниежүзілік әдебиетте танытқан – кешегі жастай кеткен Шоқан, одан кейін, бар өмірін түркі тілдес елдердің әдебиетін зерттеуге жұмсап, жойқын еңбек қалдырған ғалым академик В.В. Радлов. «Манас» жырын зерттеуші ғалымдар бір ғасыр бойы осы екі саңлақты бетке ұстап, олардың еңбегіне сүйеніп келді, әлі де сүйенбекші», -деп жазды Ә.Марғұлан [6].

«Манас» жырын Шоқан кадет корпусында оқып жүрген кезінен ести бастағаны белгілі. Ә.Марғұлан жазуында мұны білуге ол кезде екі түрлі жағдай болған. Бірі: Омбыға келген Ұлы жүз қазақтары мен қырғыз ақындарымен Шоқан жиі кездесіп жүрді; екінші, бұл кез – Шоқанның халық әдебиеті мұрасын ерекше сүйіп, оның кейбір жарқын түрлерін өзінің корпустегі ұстаздарына таратуға апарып жүрген кезі. Шоқанның Омбыда оқып жүрген кезі Ұлы жүз қазақтары мен Алатау қырғыздарының Ресейге жаңадан қосыла бастаған кезі болғандықтан, бұл елдің елшілері (көбінесе халықтың рухани тіршілігін, ертегі-жырын жүйрік білетін кілең шешен билер, құйма ақындар не әншілер) Омбыға жиі келіп, көп уақыт қонақтап жататын. «...Мұндай атақты адамдардың бас қосқан кезін Шоқан еш уақытта босатпаған. Шоқанның ойынан көп уақыт кетпеген сондай кездесудің бірі– 1848 жылғы қырғыз халқының атақты биі Сартаймен кездесуі. 14 жасар Шоқан салған Сартай бидің суреті ғалымның «Шоқан – суретші» атты мақаласы арқылы көпшілікке таныстырылды. Міне, осындай қазақ пен қырғыз халқының жыры, музыкасы сөз болған жиналыста ғалым атап көрсеткендей, шындығында, «Манас» жыры әңгіме болмауы мүмкін емес.

Бұдан аңғарылатын шындық: Шоқан қырғыз жеріне бармас бұрын «Манас» жыры туралы көп естіп, біраз деректермен таныс болған. Кейін ол Ыстықкөл сапарына шыққанда Манастың есімімен байланысты жер аттарын, тарихи әңгімелерді дәптеріне күн сайын жазып отырады, «Манастың Бозтөбесі» деген атақты жерге кездесіп, ол туралы Ыстықкөл дәптеріне халық аузынан аңыз-әңгіме

жазып алады. Бұл туралы Шоқан өзінің «Жоңғария очерктерінде» жазғанын Әлкей Марғұланның 1965 жылы басылған «Шоқан жазып алған «Манас» жыры» атты мақаласы арқылы белгілі [6].

Ә. Марғұлан «Манас» жырының бір бөлігі – «Көкөтай ертегісінің» Шоқан аударған орыс тіліндегі нұсқасын қырғызшадағы түпнұсқамен салыстыра отырып қазақша аударғаны өте ұтымды шыққаны белгілі [7]. Осы бөлімде ас беру дәстүрінің табақ тарту, тайлақ тарту, сауын айту секілді элементтеріне баса назар аударған. Сауын айту – қазақтағы ірілі-ұсақты астарға тән, әбден қалыптасқан дәстүр, төңіректегі және алыстағы ауылдарға ас берілетін күн туралы хабарлау. Біріншіден, мұндайдайындық бір ғана отбасының ғана емес, рулы елдің ортақ ісі деп, әр ата баласы өз үлесін қосқан. Мұндай үлес малдай, заттай және ақшалай ғана емес, жабдыққа керекті үй-жай, ыдыс-аяқ жинау мен асқа қызмет етуде рулы елдің қалтқысыз көмегі, бірлігі ең басты фактор болатын. Өскенбайдың асына тек Тобықты руы ғана емес сонымен қоса бүкіл Қаракесек жауап берген [2, 226 б.]. «Манас» жырында сауын айтумен тығыз байланысты әдемі суреттің бірі өзен бойын шалқыта тігілген үйлер, қонақ күтіп алатын даяшылар, құнан шаптырым жерге созылға қазған жер-ошақтар, үлкен сойыс, тау-тау қылып табақ тарту суреттері кездеседі. Осы суреттерге орай қанша сойыс қылуды, қанша ат шаптыруды, қандай жүлде тартуды, сауын айта бара жатқан кісі жол жөнекей жариялап отырады. Көкөтай асына сауын айтқан Бокмұрын асқа шақырылған Ер Қосайға, Айтқожаға, Манасқа, Ер Көкшеге, Ер Төстікке, Ер Бағысқа: «Сұр құнандай күлігін немесе Темір тұяқ, жез білек, ырғай мойын көк ала алып келсін шабысқа, озса, бәйге алсын, озбаса, тамаша көрсін де», – деп шарт қояды.

Осы сауын айту туралы Ә. Марғұланның «Архивтегі жазбалар» атты мақаласынан да: «Керей Құлжабайдың асын береміз деп сауын айтуға екі кісі жіберілгенін, онда бас атқа бәйге сыйы төрт жүз бұйым – жүз жылқы, жүз қой, жүз теңге ақша, жүз кез мата, екінші аттыкі екі жүз кез бұйым, жүз теңге ақша, үшінші атқа – жүз теңге, жиырма бір атқа дейін бәйге болатынын хабарлатқандығынан», – мәлімет аламыз [8, 190 б.].

Үлкен астарға әр ру салт-дәстүрмен, яғни, ақыны, жыршысы, балуаны, жүйрік аты мен сойыс сабасымен келеді. Бөтен елдерге сауын айтуға жай кісіні жұмсамайды, оған әрі епті, әрі тілге шешен, әрбір елдің жорасын білетін, майталман кісі жіберілу керек [2, 227 б.].

Ас секілді үлкен жабдықтар қазақ халқының барлық әдет-ғұрып, дәстүрі тұнып тұрған, сондықтан да қоғамдық мәні терең рухани, дүниетанымдық құбылыс екенін байқаймыз. Көшпелі қазақ қоғамы қауымдық қоғам болса, ондағы қауымдық қатынастар басты идеологиялық, салт-дәстүрлік, отбасылық, дүниетанымдық және бүкіл рухани мәдениетті толық қамтып отырды. Ежелгі көшпенділерде ынтымақтастық идеясында ата-баба аруағына сыйыну, табыну, сыйлау ерекше орын алды. Сондықтан мұндай үлкен жабдықтар ұлттың бірлігі мен жерінің тұтастығын сақтауға, ел басын біріктіруде, ішкі және сыртқы саясатты жүзеге асыруда орасан зор роль атқарғанын көреміз.

Әдебиеттер

- 1 Ақышев К. Археология атасы // Ғұлама. Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, очерктер жинағы. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 45 б.
- 2 Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- 3 Билял А.Б. Академик Ә.Х.Марғұлан еңбегіндегі қазақ халқының жыр – аңызының этнотарихи мұрасы / Көшпенділер өркениеті мен рухани мәдениетінің тарихы атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 269 б.
- 4 Марғұлан Ә.Х. Қазақ халқының эпикалық әңгімелері туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер: Ф.ғ.д. дисс. – Алма-Ата–Москва, 1946. // Ә.Х. Марғұлан шығармалары. Алматы: Алатау. -2007. – III том. – 488 б.
- 5 ҚР ҒА ҚСҚҚ // шифр: қ – 112, 195, 198, 202
- 6 Марғұлан Ә. Шоқан жазып алған «Манас» жыры // ҚазССР Ғылым академиясының Хабаршысы. – 1965. – № 8. – 10-296.
- 7 Марғұлан Ә. Көкөтайдың ертегісі // Манас жырының Шоқан жазып алған бөлігі. Аударған Марғұлан Ә. Алматы: Жазушы, 1973. – 111 б.
- 8 Марғұлан Ә. Архивтегі жазбалар // Жұлдыз. – 1985. – № 7.

References

- 1 Aqyshev K. Arkheologiya atasy // Gulama. Alkei Margulan turaly estelik maqalalar, ocherkter zhinagy. – Pavlodar: EKO, 2004. – 45 b.
- 2 Margulan A.Kh. Ezhelgi zhyr anyzdar. Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b.
- 3 Bilial A.B. Akademik A.Kh.Marfgulan enbegindegi qazaq khalqynyn zhyr – anyzynyn etnotarikhi murasy / Koshpendiler orkenieti men rukhani madenietinin tarikhy atty khalyqaralyq gylymi-praktikalyy konferentsiia materialdary. – Pavlodar: EKO, 2004. – 269 b.

-
- 4 Margulan A.Kh. Qazaq khalqynyn epikalyq angimeleri turaly tarikhi-adebiyttik zertteuler: f.g.d. diss. – Alma-Ata–Moskva, 1946. // A.Kh. Margulan shygarmalary. Almaty: Alatau. -2007. – III tom. – 488 b.
5 QR GA QSKQ // shifr: q – 112, 195, 198, 202
6 Margulan A. Shoqan zhazyp algan «Manas» zhyry // QazSSR Gylym akademiiasynyn Khabarshysy. – 1965. – № 8. – 10-29b.
7 Margulan A. Koketaidyn ertegisi // Manas zhyryryn Shoqan zhazyp algan boligi. Audargan Margulan A. Almaty: Zhazushy, 1973. – 111 b.
8 Margulan A. Arkhivtegi zhazbalar // Zhuldyz. – 1985. – № 7.

М.А. ХАМИТОВА

(Университет мировых языков и международных отношений
им. Абылай хана, к.и.н.)

АКАДЕМИК А. МАРГУЛАН И ПРОБЛЕМЫ ФОЛЬКЛОРОВЕДЕНИЯ

Резюме

Статья посвящена трудам ученого–энциклопедиста А.Маргулана по историческому фольклору.

Ключевые слова: Центральная Азия, Казахстан, тюркология, письменные источники, исторический фольклор.

М.А. ХАМИТОВА

(Kazakh University of International Relations and World Languages
named after Abylay Khan)

THE ACADEMICIAN A. MARGULAN AND THE FOLKLORE STUDYING PROBLEMS

Summary

The article is devoted to the work of A. Margulan, an outstanding Kazakh encyclopaedist in the sphere of folklore.

Key words: Central Asia, Kazakhstan, Turkology, written sources, historical folklore.

Д.Т. Молдокулова

(Кыргызский Государственный Университет им. И. Арабаева, докторант)

Некоторые обычаи и поверья кыргызов, связанные с конем (на основе полевых этнографических материалов)

Аннотация

У кочевых кыргызов к домашнему скоту было особое отношение, так как от его наличия зависело их благосостояние. Это отношение ярко проявляется в запретах относительно этих животных. Из всех видов домашнего скота кыргызы уделяли особенное внимание лошади. Считаясь самым ценным животным, она являлась неотъемлемой частью в жизни кыргызов на всех этапах жизни.

Ключевые слова: кыргызы, традиция, лошадь, фольклор, история.

Издrevле в хозяйстве кыргызов использовались домашние животные: лошади, коровы, верблюды, бараны, козы и яки, в целом их называли «мал», «төрт түлүк» и, в свою очередь, их делили на «кара мал» или «бодо мал» (сюда относили крупных животных) и «майда жандык» (мелкий домашний скот). К «кара мал» (бодо мал) относили лошадей, коров, верблюдов и яков, а к мелкому домашнему скоту относили овец и коз. В словаре К.Юдахина этим понятиям даются следующие определения *кара мал* – «крупный рогатый скот и верблюды», *бодо мал* – «все виды крупного скота» [1, с. 513].

У кочевых кыргызов к домашнему скоту было особое отношение, так как от его наличия зависело их благосостояние. Это отношение ярко проявляется в запретах относительно этих животных. Например, у кыргызов нельзя было их пинать, бить по голове и вообще избивать. Существовало поверье, что тот, кто пинает скот, тот пинает свое счастье, что человек, пинающий скот, останется бедным [2, с. 4, 27, 45]. Кыргызы даже при встрече, в первую очередь, начиная разговор, спрашивали: «Мал-баш аманбы?», «Мал-жан аманбы?» (цел ли скот?).

При этом из всех видов домашнего скота кыргызы уделяли особенное внимание лошади. Считаясь самым ценным животным, она являлась неотъемлемой частью в жизни кыргызов на всех этапах их жизни – при рождении детей, при их воспитании, при женитьбе и при обрядах и обычаях, проводимых во время похорон [3, с. 55]. Такую близость кыргызов к коню Н.Смирнов отметил в своем труде следующим образом: «Киргиза без коня не бывает, вернее, не может быть, без коня он - не киргиз» [4, с. 20].

Отношение к коню у кыргызов широко освещено в народных пословицах и поговорках. Например: «Конь – крылья молодца», «Конец света там – где разлука с конем», «Когда есть конь, познай мир, когда есть отец, познай людей», «Аргамак тем хорош, что в езде – скакун, в продаже - деньги», «Кто уважает коня, не будет ходить пешком, кто уважает мужа (молодца), тот на улице не останется», «У кого нет коня, у того нет ног», «Кони – (это) опора, молодец (тот), кто их разводит», «Конь к цели приведет», «Береги гриву хорошего коня, береги достоинство хорошего молодца», «Конь молодца равен молодцу».

В жизни кыргызов использовались многочисленные приметы, запреты и поверья, связанные с конем. По сравнению с поверьями, касающимися других домашних животных, они более многочисленны и разнообразны. Этот факт также надо рассматривать как один из примеров особого отношения к коню.

Например, коня нельзя было бить плетью по голове. Бить по голове коня чужого человека, равносильно тому, что бьешь его хозяина по голове [5, с. 1, 23, 42]. Человеку, сидящему на коне, запрещалось ставить ноги на гриву коня. Этому причиной было народное поверье, что грива коня считалась священной: считалось, что на ней сидят ангелы [5, с. 1, 44, 72].

В повседневной жизни в каждой семье кыргызов, в их хозяйстве был главный скот - «Мал тукумунун башы». В большинстве случаев это был конь. Хозяин дома и остальные члены семьи относились к этому главному скоту очень бережно и заботливо как племенному скоту по сравнению с другими

домашними животными и старались никому его не отдавать, не резать и не продавать. Ну, а если вдруг конь случайно ломал себе что-нибудь или съедал ядовитую траву, то тогда хозяин дома или его жена проводили разные обряды. Например, у коня вырывали немного шерсти с хвоста и с гривы и прятали его в сарае в укромном месте или брали слюну, а затем хозяин дома или его жена мазали ею свою одежду с левой и правой стороны. Иногда слюну коня мазали на голову другим домашним животным [5, с. 74, 131, 152]. Такие обряды проводились при продаже хорошего скота, а также, если его кому-либо отдавали или резали с таким намерением, чтобы продолжалось его потомство.

Когда отдавали коня навсегда другому человеку или продавали, узду или недоуздок не отдавали новым хозяевам, оставляя его у себя. Такой запрет был связан с целью, чтобы потомство и благополучие передадутся другим [5, с. 29]. Этого запрета и на сегодняшний день кыргызы придерживаются, о чем свидетельствуют материалы полевых экспедиций.

Особое отношение кыргызы проявляли и к привязи для жеребят («желе»), хозяева не перепрыгивали через нее и не срезали ее. Беременной женщине запрещалось перепрыгивать через аркан, желе и овцевязь, так как считалось, что на шею плода может замотаться пуповина матери [5, с. 1].

Особым смыслом обладал у кыргызов также и шаг коня, на котором кто-то подъезжал к селению. Например, если джигит, который приезжал во второй или в третий раз к засватанной девушке, приближался к ее жилию на своем коне рысью, это означало, что он чем-то недоволен или сердится на родителей девушки, или что он приехал прервать сватовство. Если гость подъезжал к селению, он должен был слезть с коня и войти в село пешком. Въезд всадника в село быстрой ездой или с шумом показывало его невоспитанность, неучтивость. Так, рысью въезжали только в особых случаях, например, когда нужно было сообщить плохое известие [3, с. 56].

У кыргызов скаковой конь считался богатством не только семьи, но и целого племени, разногласия внутри племени, калым, пеня за убийство, месть, такого рода проблемы решались через подношения скакового коня в виде подарка.

На скакового коня запрещалось сажать женщину, перевозить тело умершего, перевозить груз и сажать на круп людей [6, с. 157]. В основном у кыргызов на скакового коня не сажали посторонних. В тех случаях, когда конь стоял на выстойке, на нем имели право ездить только хозяин коня, человек, который скачет, тренируя коня, и берейтор, который ставил коня на выстойку.

Хозяин скакового коня придавал особенное значение не только коню, но и помещению, где он содержался. Помещение скакового коня, которого тренировали, держали в чистоте и не пускали в него людей, не имеющих к нему отношения. К гриве и хвосту этого коня привязывали бусинки с изображением глаз, которые, согласно поверьям, должны были уберечь его от сглаза [5, с. 4, 23, 64]. Во время скачек, когда седлали скакового коня, перед ним запрещалось стоять кому-либо. По поверью, когда вели скакуна на место скачек или ехали на нем туда, чтобы не отвернулись от него удача и везение, старались, чтобы ему не переходили дорогу люди и животные [7, с. 257].

Хозяин скакуна и саяпкер (тренер) во время тренировок должен был строго соблюдать правила поведения. Им в это время запрещалось обманывать кого-либо, распивать спиртные напитки, или причинять кому-то несчастье. Жене хозяина скакуна и другим членам семьи необходимо было соблюдать вышеуказанные правила поведения [5, с. 8].

Кыргызы не давали с первого приза только что приобретенного скакуна, с первой добычи подстреленного только что купленным ружьем, с первой добычи на первой охоте только что купленного беркута окружающим [8, с. 450]. По обычаю хозяин коня немного раздавал с приза скакуна своим близким родственникам и участникам скачек.

Во время сбора полевых материалов мы столкнулись с понятиями «сетер жылкы». По сведениям информаторов, «сетер жылкы» - это конь, который собираются резать на годовщину смерти кого-нибудь, которому подстригали гриву и хвост, которого без присмотра пустили пастись на джайлоо. Его чуб обматывали белой тряпкой, чтобы он отличался от других коней в табуне. В качестве «сетер жылкы» во многих случаях выбирали коня умершего, на котором он ездил, и лошадь, которую он любил. На нем запрещалось ездить, а также использовать его в хозяйстве или красть. У кыргызов существовало поверье, что если украдут святого коня, то его зло перейдет на него, будет беда [5, с. 81]. Если обратиться к значению слова «сетер», то в словаре К. Юдахина дается такое определение, что «сетер – то же что и ыйык» (святой) [1, с. 647], а Х. Карасаев дает такие сведения: «сетер – скот которого отпустили свободно как святого, его мясо не едят, даже не стригут его шерсть» [9, с. 244].

Кыргызы придавали особое значение не только уходу за конем и езде на нем, но и проявляли очень осторожное отношение и к принадлежностям, вещам, используемым при езде на коне. Нельзя

было через них перепрыгивать, топтать и передвигать их, пиная ногами. Особенное значение при этом придавали плетке. Через плетку нельзя было перешагивать, топтать и в каждом доме, особенно на почетном месте в семье, где нет мужчин, считалось, что всегда должна висеть плетка [5, с. 2, 11, 31].

Плетку и дома, и на улице держали в сложенном виде. Заходя в дом, человек должен был сложить свою плетку и положить в сапог. Если человек выходил из дома, не согнув свою плетку, это означало, что он недоволен по отношению к этой семье [5, с. 2]. Такие сведения даются и в трудах исследователей. Например, в словаре К. Юдахина словам «*камчысын кошо сүйрөп кирди*» - «зашел, не согнув свой кнут, волоча за собой» дается такое объяснение: «это значило, что вошедший не примирился с хозяином, затаил против него злобу. Обычай требовал, чтобы при входе в юрту вошедший повесил свою плетку на левой от входа стороне юрты» [1, с. 337].

Отправляясь в дальний путь, уронить плетку на землю, было плохой приметой. В таких случаях хозяин плетки должен сам слезть с коня и подобрать плетку. Если до него кто-нибудь притрагивался к плетке или подбирал ее, то человек не отправлялся в путь и оставался дома [10, с. 74].

Согласно поверьям кыргызов, если мелкий домашний скот рожал двойню, то это было нормальным явлением, а если крупный рогатый скот – лошадь, корова приносили двойню, это считалось предвестником зла, беды. Хозяин кобылы или коровы, принесшей двойню, не оставлял у себя обоих родившихся. В таких случаях кыргызы, чтобы предотвратить будущие беды проводили различные обряды.

Одним из самых распространенных обрядов в народе считается предназначение одной из двойни кому-либо. Во многих случаях хозяин одну из двойни посвящал кому-либо из близких родственников, или отдавал беднякам. Его отдавали только тогда, когда он подрастет и окрепнет [5, с. 15, 53]. Во время сбора материалов мы были свидетелями того, что этот запрет действует и по сей день.

По сведению некоторых информаторов, к отелившейся дойной кобыле часто применяли жестокие обряды. По некоторым сведениям, если кобыла приносила двойню, то это был плохой знак, одному из двойни перерезали горло и закапывали в землю [5, с. 70]. Также, согласно традиции, кыргызы, кроме того, что перерезали горло одному из двойни, кобылу отелившуюся двойней заставляли переходить через быстротечную воду или переезжали на ней. Жеребята, бежавшие за матерью, тоже входили в воду. Во многих случаях жеребят недавно родившихся, еще слабых уносила вода, а того, кто оставался в живых, оставляли дома и ухаживали за ним [5, с. 4, 62].

Подытоживая можно сказать, что у кочевых кыргызов существовали разные способы ухода за скотом, а также переработки продуктов, полученных от него, по его сохранению в разных природных условиях, лечения от разных болезней, которые складывались веками и передавались от поколения к поколению. Они содержат в себе многочисленные запреты, поверья и приметы, которые послужили основой для разработки этики повседневной жизни кыргызов.

Однако, в настоящее время большинство запретов, поверий и примет с изменением образа жизни кыргызов, под влиянием современной культуры наряду с другими народными кыргызскими ценностями забываются, выходят из употребления. То, что сохранилось, потеряло исконное значение. Поэтому одной из задач национальной этнографии является запечатление на бумаге, выходящих из употребления национальных ценностей, их исследование и их передача последующим поколениям.

Литература

1 Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Бишкек: Шам, 1999; Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь. – Бишкек: Шам, 2000. – С. 513.

2 Осмонова Ж., Коңкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» университети, 2001. – С 4, 27, 45.

3 Акмолдоева Б.Б. Традиции, верования и обряды киргизов связанные с конводством // Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии. –Фрунзе, 1989. – С.53-59.

4 Смирнов Н. Киргизские очерки. – М.: Молодая гвардия, 1930. – С. 20.

5 Полевые записи Д.Т. Молдокуловой. Личный архив, 2013. – 8, 81.

6 Каада-салттар. Ак баталар. Эл адабияты сериясы. – Т. 29. –Бишкек: Шам, 2003 – С. 157.

7 Акматалиев А.А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Бишкек: Шам, 2000.

8 Мамбетказы Эминалы. Каада-салттардан // Кыргыздар. – Т. 4. – Бишкек: Учкун, 1997. – С. 570-580.

9 Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1986. – 244.

10 Реми Дор. Ооган Памириндеги кыргыздар. – Бишкек, 1993. – 74 б.

References

- 1 Ludakhin K.K. Kyrgyzcha-oruscha sozduk. – Bishkek: Sham, 1999; Ludakhin K.K. Russko-kirgizskii slovar'. – Bishkek: Sham, 2000. – S. 513.
- 2 Osmonova Zh., Konkobaev K., Zhaparov Sh. Kyrgyz tilinin frazeologiyalyk sozdugu. – Bishkek: Kyrgyz–Tyrk «Manas» universiteti, 2001. – S 4, 27, 45.
- 3 Akmoldoeva B.B. Traditsii, verovaniia i obriady kirgizov sviazannye s konevodstvom // Aktual'nye voprosy etnografii i arkhologii Kirgizii. –Frunze, 1989. – S.53-59.
- 4 Smirnov N. Kirgizskie ocherki. – M.: Molodaia gvardiia, 1930. – S. 20.
- 5 Polevye zapisi D.T.Moldokulovoi. Lichnyi arkhiv, 2013.– 8,81.
- 6 Kaada-saltpar. Ak batalar. El adabiiaty seriiasy. – T. 29. –Bishkek: Sham, 2003 – S. 157.
- 7 Akmataliev A.A. Kyrgyzdyn koonorbos doolottory. –Bishkek: Sham, 2000.
- 8 Mambetkazy Eminaly. Kaada-saltpardan // Kyrgyzdar. – T. 4. – Bishkek: Uchkun, 1997. – S. 570-580.
- 9 Karasaev Kh. Ozdoshturulgon sozdor. – Frunze: Kyrgyz Sovet Entsiklopediiiasynyn bashky redaktsiiasy, 1986. – 244.
- 10 Remi Dor. Oogan Pamirindegi kyrgyzdar. – Bishkek, 1993. – 74 b.

Д.Т. МОЛДОКУЛОВА

(И. Арабаев атындағы Қырғыз Мемлекеттік Университеті, докторант)

ҚЫРҒЫЗ ХАЛҚЫНЫҢ ЖЫЛҚЫҒА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ МЕН НАНЫМДАРЫ
(ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДАЛАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ)

Түйін

Көшпелі қырғыздарда үйдегі малға ерекше мән беріп қараған, өйткені олардың бай-дәулетті болуы осыған байланысты еді. Бұған деген қатынас осы малдарға қатысты тыйымдардан анық байқалады. Барлық үй малдарының ішінен жылқы ерекше орын алған. Олар ең бағалы жануар болып саналып, қырғыздар өмірінің бар кезеңінде тұрмыс-тіршілігінің ажырамас бөлігі болып табылған.

D.T. MOLDOKULOVA

(Kyrgyz State University named after I. Arabayev,
Ph.D student)

SOME CUSTOMS AND SUPERSTITIONS OF KYRGYZS
CONNECTED WITH THE HORSE
(on the basis of field ethnographic materials)

Summary

The nomadic Kyrgyzs treated the livestock in a special way, as their welfare depended on their existence. This attitude is strikingly expressed in prohibitions related to livestock. Among all the kinds of livestock the biggest attention was paid to the horse. Being considered as the most valuable animal, it was an integral part in of Kyrgyzs' life at all the life stages.

АРХЕОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY

ӘӨЖ 63,4 (20)

М.С. Касенов

(Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, т.ғ.к.)

Талас өңірінің қалалары мен елді мекендері

Аннотация

Мақалада Талас өңірінде отрықшылықтың дамуы мен құрылуын қарастырады. Алғашқы елді мекендер өңірде б.з.д. III ғ. пайда болғаны. I-IV ғ. б.э. елді мекендер ондап саналағаны баяндалады. Олар кейін ортағасыр қалаларының іргетасына айналды. VI ғ. өңірде қалалар мен мекендер жаппай көбейе бастады. Бұған тарихи себептер болды. Алғашқы феодалдық ірі мемлекет Түрік қағандығы құрылды. Бұрынғы қырқысулар мен соғыстар тоқтап халық отрықшылыққа көше бастады. Сауда, қолөнер, егіншілік дамыды. Жаңа қала мен елді мекендер салынғаны көрсетіледі.

Талас өңірінде VI-XIII ғасыр аралығында 134 қала мен елді мекен пайда болды, өмір сүрді. Осы қалалар мен елді мекендердің жобасына, өлшеміне, қызметіне географиялық орналасуына қарай оларды топқа жіктеп және уақыттық кезеңге бөліп жүйелейді.

Түйін сөздер: қала, жұрт, мекен, отырықшылық, Талас өңірі, сауда, қолөнер.

Талас өзенінің өңірі ежелгі өркениет орталығы болды. Жүздеген қала мен елді мекендер салынып өркендеді. Талас өзені суды Қырғыз және Талас Алатауының биік шыңдарындағы қар мен мұздақтардан алған. Қырғыз Республикасының Талас облысынан ені 15 км., тау аралық алқап арқылы ағып, Қақпа шатқалынан өткен соң Жамбыл облысына кіреді. Тараздан бастап кең жазықпен аққан Талас өзені, одан 40-45 км. алқапты кесіп өтіп, Мойынқұмның батыс жиегімен, солтүстік-батысқа қарай ағады. Таластың қазіргі ұзындығы 450 км. Талас өзенінің 225 үлкенді-кішілі салалары бар.

Сулы-нулы Талас өңірін адамдар ежелгі тас ғасырынан бастап мекендеген. Қола, темір дәуірінде бұл өңірге жаппай қоныстану басталды. Ортағасырда елді мекендер салынып, олар қалаларға айналды.

Бұған жерінің құнарлығы, географиялық орналасуы, Ұлы Жібек жолының бойында жатуы ықпал жасады. Қала өркениеті қалыптасып дамыды. Қалалар сауда, мәдениет, білім, ғылым, өнер орталықтары болды. Тараз қаласы 2000 жыл бойы өңірдің орталығы болды.

Алғашқы мекендер біздің дәуіріміздің I-ші ғасырларында салынды. VII-XII ғасырларда олар ірі қалаларға айналды.

Үлкен қалалар орталық қызметін атқарып оның төңірегіне кішігірім қалалар, елді мекендер, керуен сарайлар, бекініс қамалдар тағы басқа құрылыстар шоғырланып, қала мемлекетін қалыптастырды. Мекендер өз қызметтерін атқарып, қалалық, аймақтық, шаруашылық, экономикалық құрылымын қалыптастырды.

Талас өңірдегі археологиялық зерттеулер соңғы кезде, ортағасырлық отырықшы мәдениетінің өзіндік бай кезеңін ашып отыр.

Өңірдің көне қалалары мен мекендерінің құландылары жергілікті сәулетшілер мен құрылысшылардың шеберліктерінің куәсі іспетті.

Археологиялық және тарихи зерттеулер көптен бері жүріп жатқанмен отрықшылық мәдениеті өте аз зерттеліп, толық ашылмай отыр.

Жазба деректер мен шежірелер өте мардымсыз аз. Тек археологиялық зерттеулер ғана өңірдегі қаламен елді мекендердің даму заңдылықтарын толық ашып көрсетеді. Қалалар мен елді мекендердің жобасына қарай жіктеуді А.Н. Бернштам, Г.Н. Пацевич, П.Н. Кожемяко, К.М. Байпақов, М. Елеуов өз еңбектерінде көрсеткен.

Орта ғасырлық қалалар мен елді мекендердің жіктеу мен уақыттық кезеңге бөлу, отрықшы мәдениеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының бір тұтас тарихын жасауға көмектеседі.

Қала мен елді мекендерді топқа жіктеу келесі белгілерге қарай жүргізіледі: географиялық орналасуы, жобасы, өлшемі, тарихы, өмір сүрген кезеңі, сәулет ерекшелігі және құрлысы. Талас өңірінің отрықшы мәдениетінің ортағасырлық ескерткіштері төртбұрышты, өте сирек бесбұрышты төбе болып келеді. Мұндай елді мекендер жергілікті атауда «төрткүл», яғни төртбұрышты деп аталады.

Алғаш рет өңірдің қалаларын жіктеген А.Н. Бернштам болды. Ол ескерткіштерді 9 түрге бөлді: 1 қала, 2 ауылдық елді мекен, 3 қорғандар, 4 бекіністер, 5 керуенсарай, 6 қорғаныс құрылыстар, 7 жеке құрылыстар (мазарлар), 8 қоғандар, 9 қоныстар [1, с.9].

Г.Н. Пацевич қала және елді мекенді жобасы бойынша 6 түрге бөлді: 1 қоныстар, 2 ауылдық елді мекен, 3 үлкен жанұялық үй-мекен (дөңгеленген төбе), 4 нығайтылған қорғандар (ауданымен төбе), 5 қала, 6 бекініс кеуен-сарайлар.

Шу және Талас өңіріндегі төрткүлдерді зерттеген Кожемяко Н.П., осылардың ішіндегі ұзын қабырғалы қала төңірегіне көптеген майда елді мекендер шоғырланған және тау-шатқалдарындағы маңызды аудандарды қоршап тұрған деп көрсетеді [2].

Ол Шу төрткүлдерінің көпшілігі – хума – бекіністер болды деген Бернштамның пікірін жақтайды [3, с. 376].

Солтүстік-шығыс Жетісудың төрткүлдерін топқа жіктеуді Байпақов К.М., жүргізді. Ол қала өлшемін, мәдени қабатын, қызметін, қамалын, зерттеуден табылған заттарды, жағрафиялық орналасуын зерттеп, оларды төрт түрге бөлген. Ауылдық елді мекен, қорғаныс қала, керуен сарай және ірі қалалар (астана) [4, с. 9-12]. Өзінің кейінгі еңбектерінде қала мен елді мекендерді: астана, ірі қала, бекіністер деп бөлген. Сонымен қатар қала мен елді мекендердің тұрғындарының санын пайдаланады.

Оңтүстік Қазақстанның төрткүлдері көшпенділердің жаппай отырықшылануының нәтижесінде пайда болды дейді К.М. Байпақов [5, с. 29-100].

Төрткүлдер мал және егіншілікпен айналысқан аудандардың бәрінде кездеседі. Бұлардың көпшілігі Іле, Шу өңірінде, Ыстықкөл маңында, Ферғанада, Орталық Қазақстанда, Сырдария және Амудария өңірінде зерттелді.

Ыстықкөл төрткүлдерін Р.Ф. Винник 2 топқа бөледі: селолық елді мекен және нығайтылған елді мекен. Бұлардың біріншісі тау жазығында, керуен жол бойында кездеседі, ал соңғысы ірі қалаға жақын орналасқан. [6, с. 101-108].

Ескерткіштерді бұлай бөлу жағрафиялық орналасуы негізінде жүргізілді. Ауылдық және нығайтылған елді мекен айырмашылығы анықталмаған. Бекініс-қамалдардың пайда болуына К.И. Петров пікірі ерекше. Ол төрткүлді – бекіністі, көшпенді малшылар салды деп есептейді. Мезгілдік жайлымдар мен тау шатқалдарындағы жазғы жайылымдардың, мал айдайтын жолдардың қауіпсіздігін қорғау үшін бекініс – қамал салынған дейді. Мұндай бекіністердің пайда болуына және рулардың мал жайылымдарын қорғаудан болған. [7, с. 110-121].

Бекіністер кейін ірі қала орталықтарына айналған дейді С.П. Толстов Ескерткіштерді көлемі бойынша бөледі: көлемі 100 x 100 м-ден аз селолық үй-жай, ал бұдан үлкенін қалалық қолөнер-сауда мекені деп есептелді [8, с. 276].

Төрткүлдің үлкен тобы Орталық Қазақстанда кездеседі. Олар: селолық елді мекен, қолөнер орталығы және қыпшақтардың қаласы деп, өлшемдеріне қарай бөлінеді [9, с. 276]; [10, с. 3-37].

Қимақ қалаларына арналған ортағасырлық араб тарихнамаларындағы келтірілген деректер оларға толықтай келеді. [11, с. 98-110].

Төрткүл елді мекендерді жіктеу үшін: қырғыз, оғыз қалаларын бейнелейтін жазбаша деректердің маңызы зор.

Ал-Идриси оғыз қалалары жайында: Арал бойы, Орталық Қазақстан Жетісу және Балқаш бойындағы қалалар жөнінде төмендегідей пікір келтіреді: «Оғыз қалалары көптеп саналады, олар бірінен кейін бір, солтүстікке және шығысқа созылуда. Оларда адам аяғы баспаған таулар бар, мұнда князьдар қорғанатын, өз тамақтарының артығын сақтайтын берік қамалдар бар. Мұндағы басты қала (оғыз тайпасы Хандаға), (Хмам деп аталады), күзеттетін (князь сайлап қойған) адамдар бар. Мұнда олар қорғаныш табады және онда өздерінің тергенімен тығылады». [12, с. 220-222].

Бұндай басты қалаларды және олардың басқа қалаларын – ставкалар, қорғаныс қала дейді. Мұнда ылғида әскерлер өмір сүреді. С.Г. Агаджанов мұндай берік бекіністі, түрік-моңғол тайпасының «орда» деп аталған қаласымен салыстырады» [13, с. 67].

Қимақ қалаларына Ал-Идрисм мінездеме береді. «Қимақ астанасы темір қақпасы бар қабырғамен қоршалған үлкен қала. Патшаның қалада көп мөлшерде әскерлері бар». «Астур – көп халықты, қалада түріктер тұрақтаған ол ағыл-тегіл сулы, үлкен егістікті – мұнда дәнді тағамдар: бидай, күріш бар.

Темір кендері бар». «Банджар – үлкен, көп халықты қала, түрік-қимақтардың әртүрлі тұқымдары тұрақтаған. Мұнда көп мөлшерде әскер және осындағы тұрғындар үшін керекті мөлшерде қор бар» [14, с. 102-103].

Қырғыз астанасы Кемиджкет деп аталды, мұнда қырғыз-хақан тұрды [15, с. 41].

Жоғарыда көрсетілген ортағасырлық түркі қалалары суреттемелерінен көретініміз. Бұлардың қызметі әскери-әкімшілік болды. Мұнда феодалдардың қостары орналасты, әскерлер тұрды және тамақ, қазына қорлары сақталды.

Қала сонымен қатар соғыс жағдайларында бекініс болды. Бұлардың айналасына егістіктер егілді, бау-бақша салынды. Кен өндірілді, темір балқытылды, қолөнермен айналысты. Төрткүлге – зерттеушілердің әртүрлі аудандарда жасаған зерттеулерінен, елді мекендердің көпшілігі мезгілдік – жартылай көшпелі мал шаруашылығы мен айналысқан аудандарда пайда болғанына көңіл аударамыз. Бұл аралас мал шаруашылығы, бірте-бірте егіншілікке ауысуға жақсы жағдайлар туғызды [16, с. 54-84].

Шаруашылықтың дамуы мен өзгеруіне «төрткүл» елді мекендерінің қызметі зор болды. Олар салыну мақсатына қарай жергілікті аймақтың өндірісіне, экономикасына және саяси әлеуметтік жағдайына, дамуына ықпал жасады. Археологиялық зерттеулерден олардың қамалмен қоршалған және қоршалмағанын көреміз. Елді мекендердің керуен жолдарында, тоғыз жолдың торабына, бай аймаққа орналасқандары сауда және қолөнер орталығына айналды, ірі қала болды. Сонымен бірге бұрын уақытша тайпалар – мен рулардың қостары, бекіністері болған мекендері ортағасырдың екінші жартысында ірі қала орталықтарына айналып, көшпенді тайпалар іргелі елге айналды.

Мұндай дамудың жолы Талас өңірі елді мекендеріне тән, ірі тайпалық қаланың бірі, қырғыз жотасы тау тау аңғарындағы Өрнек қаласы [17, с. 168].

Талас өңірінде отрықшылықтың дамуы мен құрылуы ұзақ жолдан өтті. Алғашқы елді мекендер өңірде б.з.д. III ғ. пайда болған. I-IV ғ. б.э. елді мекендер ондап саналады. Кейін ортағасыр қалаларының іргетасына айналды. VI ғ. өңірде қалалар мен мекендер жаппай көбейе бастады. Бұған тарихи себептер болды. Алғашқы феодалдық ірі мемлекет Түрік қағандығы құрылды. Бұрынғы қырқысулар мен соғыстар тоқтап халық отрықшылыққа көше бастады. Сауда, қолөнер, егіншілік дамыды. Жаңа қала мен елді мекендер салынды [18, 20 б].

Талас өңірінде VI-XIII ғасыр аралығында 134 қала мен елді мекен пайда болды, өмір сүрді. Енді осы қалалар мен елді мекендердің жобасына, өлшеміне, қызметіне географиялық орналасуына қарай оларды топқа жіктеп және уақыттық кезеңге жүйелейміз. Сол арқылы өңірдің отырықшылық мәдениетінің пайда болуы мен дамуы тарихын қалыптастырамыз. 1 сурет.

Таластың қалалары мен елді мекендерін 5 топқа бөлеміз (1-кесте).

1. Ұзын қамалды қалар.
2. Ішкі қамалды қалалар.
3. Қорғаныс қалалар.
4. Керуен сарайлар.
5. Ауылдық мекендер.

Көптеген кішкене елді мекендер: қарауыл төбе, жеке баспаналар, құрылыстар, қорғандар, жалдар, ғибадатханалар т.б. жеке зерттеуді қажет етеді, бұлар уақытша елді мекендер.

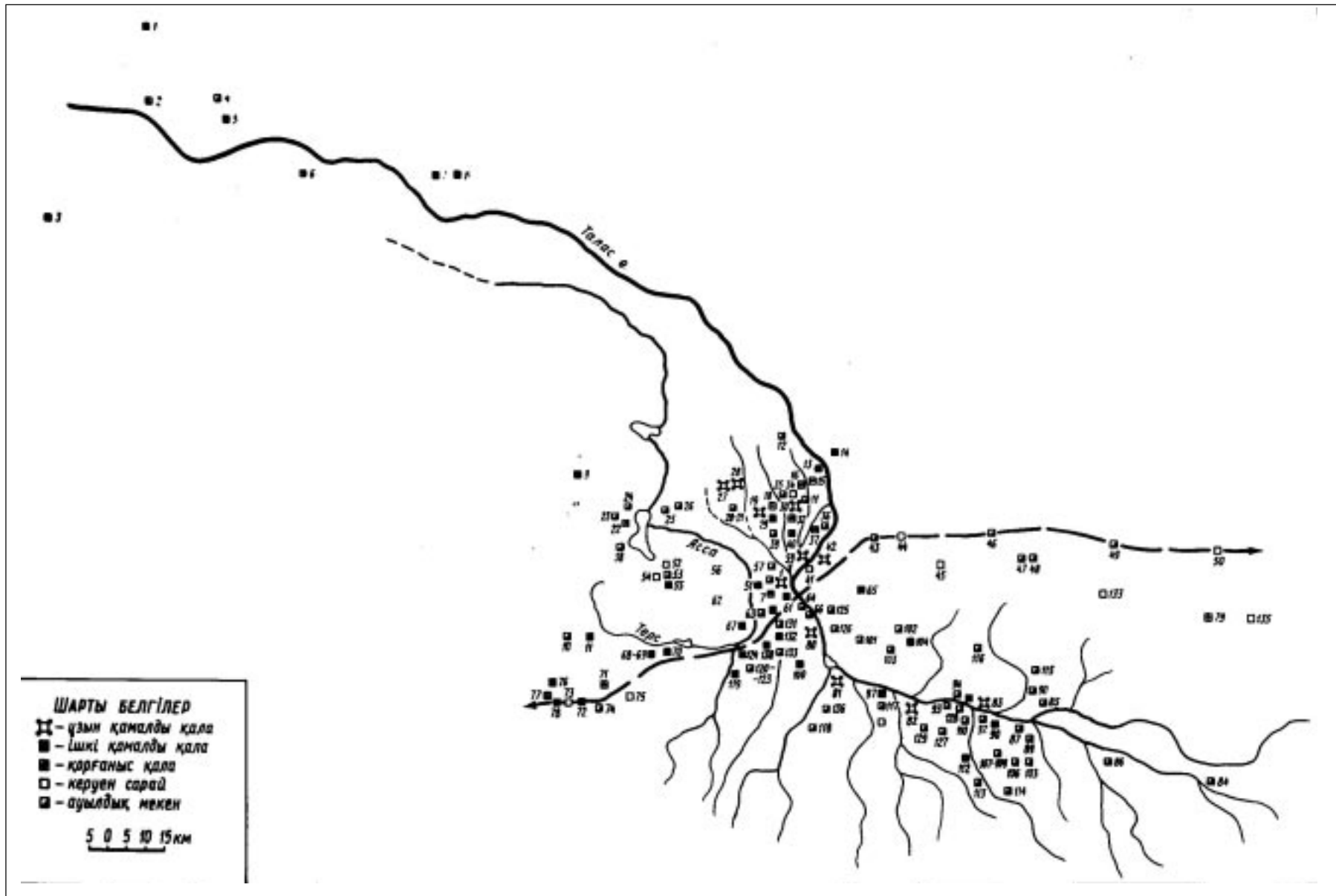
Өңірдегі қала мен елді мекендер Тараз қаласының аймағына шоғырланған. Ол өңірдің ірі саяси, экономикалық әкімшілік орталық-астанасы болған. Қалалар мен мекендер қызметіне, жобасына, көлеміне қарай топқа бөлінді.

Ескерткіштерді түрге бөлу туралы толық мәліметті I кестеден көреміз.

Кесте I – Қала мен елді мекендерді топқа бөлу және кезеңге жүйелеу

Кезеңдері	Қала мен елді мекендер түрлері					
	Ұзын қамалды қалалар	Ішкі амалды қалалар	Қорғаныс қалалар	Керуен сарайлар	Ауылдық мекендер	Барлығы
№№	I	II	III	IV	V	VI
VI-VII ғғ.	3	2	1	1	20	28
VII-IX ғғ.	4	12	4	5	11	36
X-XIII ғ. басындағы	3	20	8	3	33	67
XIII ғ. кейін	1	0	2	-	1	3
Жалпы	11	36	15	9	65	134

Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII)

Талас өңірінің географиялық орналасуы, құнарлы жері, сулы-нулы табиғаты қала өркениетінің өркендеуіне қолайлы болды [19].

Сонымен Талас өңірінің орта ғасырлық мекендерін топқа жіктеуді аяқтай келіп, ауданда көптеген төрткүлдер мен төбелер кездесетінін айта кету керек. олар 200 жуық. Бұлар қарауыл төбе, саяжайлар, қорғандар, мазарлар, жеке құрылыстар, т.б. ескерткіштер. Бұлар жеке зерттеуді қажет етеді [20].

Қалалар мен елді мекендердің көпшілігі монғол шапқыншылығына дейін өзара қарқысу соғыстан қирады. XIII ғасырдың басында көптеген қалалар мен елді мекендер монғолды жаулап алуынан кейін өмір сүруін тоқтатты. Келешекте өңірдің отырықшылық мәдениетін жүйелі зерттеу арқылы отырықшылық мәдениеттің қалыптасуы мен өркендеуін анықтау қажет.

Әдебиеттер

1 Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизий. – Фрунзе: Комитет наук при СНК Киргиз. ССР, 1941. – С. 9.

2 Кожемяко П.Н. Оседлье поселения Таласской долины //Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе, 1963.

3 Бернштам А.Н. Археологическая работа в Южном Казахстане (1947) // Краткие сообщения. ИИМК, 1949. – Вып. 26. – С. 376.

4 Байпаков К.М. Средневековые города и поселения Семиречья: Автореф. диссер... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1966. – С. 9-12.

5 Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI начало -XIII в.). – Алма Ата, 1986. – С. 29.

6 Винник Р.Ф. К исторической топографии средневековых селений Иссык – Кульской котловины . // Древняя и раннесредневековая культура Киргизстана. – Фрунзе, 1967.

7 Петров К.И. Очерки социально-экономической истории Киргизии VI начала XIII в. – Фрунзе, 1981. – С. 110-121.

8 Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962. – С. 276.

9 Маргулан А.Х. Джезказган –древний металлургический центр (городище Милькудук). // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1972. – С. 3-42.

10 Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане. // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1978.

11 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам. – Алма- Ата, 1972. – С. 98-108. ИИМК, 1939. – С. 220-222.

13 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и Туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, 1969. – С.66.

14 Кумеков Б.Е.Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам. – Алма- Ата, 1972. – С.102-103.

15 МИКК, 1960. – С. 41.

16 Петров К.И. Очерки социально-экономической истории Киргизии VI начала XIII в. – Фрунзе, 1981. – С. 54-84.

17 Касенов М.С. Карлукское городище Орнек. // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1987. – С. 168-169.

18 Касенов М.С. Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің мәдениеті. (VI-XIII ғғ.): т.ғ.к. диссер. авторефераты. – Алматы, 1995. – 20 б.

19 Археологическая карта Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960.

20 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата: Казогиз, 1960. – 66 с.

References

1 Bernshtam A.N. Arkheologicheskii ocherk Severnoi Kirgizii. – Frunze: Komitet nauk pri SNK Kirgiz. SSR, 1941. – S. 9.

2 Kozhemiako P.N. Osedl'e poseleniia Talasskoi doliny. //Arkheologicheskie pamiatniki Talasskoi doliny. – Frunze, 1963.

3 Bernshtam A.N. Arkheologicheskaiia rabota v luzhnom Kazakhstane (1947). // Kratkie soobshcheniia. IIMK, 1949. – Вып. 26. – S. 376.

4 Baipakov K.M. Srednevekovye gorody i poseleniia Semirech'ia: Avtoref. Dissert... kand. ist. nauk. – Alma-Ata, 1966. – S. 9-12.

5 Baipakov K.M. Srednevekovaia gorodskaiia kul'tura luzhnogo Kazakhstana i Semirech'ia (VI nachalo -XIII v.). – Alma Ata, 1986. – S. 29.

6 Vinnik R.F. K istoricheskoi topografii srednevekovykh selenii Issyk – Kul'skoi kotloviny . // Drevniaia i rannesrednevekovaia kul'tura Kirgizstana. – Frunze, 1967.

7 Petrov K.I. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Kirgizii VI

-
- nachala KhIII v. – Frunze, 1981. – S. 110-121.
8 Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i laksarta. – M., 1962. – S. 276.
9 Margulan A.Kh. Dzhezkazgan – drevnii metallurgicheskii tsentr (gorodishche Milykuduk). // Arkheologicheskie issledovaniia v Kazakhstana. – Alma-Ata, 1972. – S. 3-42.
10 Margulan A.Kh. Ostatki osedlykh poselenii v Tsentral'nom Kazakhstane. // Arkheologicheskie issledovaniia v Kazakhstane. – Alma-Ata, 1978.
11 Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX-X vv. po arabskim istochnikam. – Alma-Ata, 1972. – S. 98-108.
12 MITT, 1939. – S. 220-222.
13 Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i Turkmen Srednei Azii IX-XIII vv. – Ashkhabad, 1969. – S.66.
14 Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX-X vv. po arabskim istochnikam. – Alma-Ata, 1972. – S. 102-103.
15 MIKK, 1960. – S. 41.
16 Petrov K.I. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Kirgizii VI nachala KhIII v. – Frunze, 1981. – S. 54-84.
17 Kasenov M.S. Karlukskoe gorodishche Ornek. // Vzaimodeistvie kochevykh kul'tur i drevnikh tsivilizatsii. – Alma-Ata, 1987. – S. 168-169.
18 Kasenov M.S. Talas өңірінің ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің мәдениеті. (VI-XIII ғғ.). Tarikh fylm. Kandidattyk disser... avtoreferaty. – Almaty, 1995. – 20 b.
19 Arkheologicheskaia karta Kazakhstana. – Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1960.
20 Bernshtam A.N. Pamiatniki stariny Talasskoi doliny. – Alma-Ata: Kazogiz, 1960. – 66 s.

M.C.КАСЕНОВ

(Научный сотрудник Института Археологии им А.Х. Маргулана, к.и.н.)

ГОРОДА И ПОСЕЛЕНИЯ ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ

Резюме

В данной статье описываются средневековые города и поселения Таласской долины. Они по размерам и топографическим признакам разделяются на несколько типов. В статье рассматривается история исследований долины, методы исследования, а также динамика становления и урбанизация региона в период раннего средневековья.

Ключевые слова: город, население, местность, оседлость, Таласская долина, торговля, рукоделие.

M.S. KASSENOV

(The Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan,
Candidate of Historical Sciences)

THE CITIES AND SETTLEMENTS OF TALAS VALLEY

Summary

In this article the author described the medieval towns and settlements of Talas Valley. According to their sizes and topographic features they can be divided by several types. In this paper there were considered the history of the valley researching, methods of research, and the dynamics of establishing and urbanization for this region in the early medieval period.

Key words: city, population, region, sedentism, Talas Valley, trade, handicraft.

Г.А. Терновая

(Ведущий научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, к.и.н.)

К истории сармато-аланских племен Жетысу и Южного Казахстана в конце III–IV вв. (по материалам археологии)

Аннотация

В статье рассматриваются архитектурные комплексы с крестообразными сооружениями конца III–IV вв., расположенные в Таласской долине (Чоль-тобе, Кзыл-Кайнар-тобе) и в Южном Казахстане (Культобе). Памятники определены как храмы Солнца сармато-аланских племен, относящиеся к отрарско-каратауской культуре. Они были связаны с разным временем года. Согласно письменным источникам, население вело полукочевой образ жизни и занималось отгонным скотоводством. Памятник Культобе был расположен в месте зимовки. Подобный принцип планировки ранее применялся при возведении погребальных памятников, расположенных в низовьях Сырдарьи. При постройке храмов были использованы строительная техника и приемы, известные на памятниках джетыясарской культуры. В планировке и оформлении крестообразных храмов сармато-аланских племен прослеживается сходство с ранними христианскими памятниками. При рассмотрении памятников Таласской долины был использован нартский эпос. Существует предположение, что некоторые образы Нартов вышли из аланского, сармато-скифского культурного фонда.

Ключевые слова: Таласская долина, Южный Казахстан, Кангуй, сармато-аланы, храмы Солнца.

Исторические судьбы многих племен связаны с территориями Южного Казахстана и Жетысу. Эти земли издревле существовали на стыке великих степей и среднеазиатской городской цивилизации, они входили в этнополитическое объединение Кангуй (II в. до н. э. – IV в. н. э.), основой которого являлись каунчинская, отрарско-каратауская и джетыясарская культуры. Средняя и нижняя Сырдарья, Фергана и Шаш представляли единую культурно-хозяйственную зону. Отрарско-каратауская археологическая культура была распространена в районах среднего течения Сырдарьи и предгорьях Каратау до Таласа.

В разные годы археологами были открыты архитектурные комплексы с крестообразными сооружениями, датируемые концом III–IV вв. Памятники относятся к отрарско-каратауской культуре [7, с. 55]. Они расположены в Таласской долине (Чоль-тобе, Кзыл-Кайнар-тобе) [37, с. 39, 41] и на юге – на территории цитадели древнего Ясы/Туркестана (Культобе) [50]. Крестообразные сооружения сложены из сырцового кирпича и пахсы. К ним примыкали дворы и прямоугольные постройки, состоящие из вытянутых коридорообразных помещений с коробовым перекрытием.

В результате проведенного исследования [54, с. 55] был сделан вывод, что памятники связаны с культом Солнца, в них воплощены основные этапы солнечного цикла: рождение Солнца, Солнце в зените, постепенное угасание Солнца и подземное или ночное Солнце. Первоначально построили крестообразное сооружение Культобе. Об этом свидетельствует наличие световых окон в восточной ветви крестообразного сооружения, куда проникали солнечные лучи в разное время года. В период закладки всех окон, кроме юго-восточного, и пристройки юго-восточного здания строятся сезонные памятники в Таласской долине (Чоль-тобе и Кзыл-Кайнар-тобе) и функции памятников разделяются. По комплексу признаков высказано предположение, что памятники связаны с определенным временем года. Культобе – с зимой, Чоль-тобе – с летом, Кзыл-Кайнар-тобе – с осенью. Культобе в Южном Казахстане было местом зимовки. В районе Таласской долины население, практикующее отгонное животноводство, пребывало в теплое время года. Обряды, проводимые на трех памятниках, имели сезонные отличия. Основу обрядовой практики составляли акты космогенеза, происходившие под руководством жрецов, посвященных в тайны мироздания [55].

Культовая архитектура Жетысу и Южного Казахстана I–IV вв. н. э. складывалась на основе хронологически предшествующих погребальных памятников с крестовидной планировкой, соотносимых с культом Солнца. Ю.А. Рапопорт при исследовании культового сооружения Хорезма Кой-Крылган-Кала (IV в. до н. э. – I в. н. э.) отметил сходство планировочных принципов с погребальными памятниками в низовьях Сырдарьи: Тагискен (мавзолей №1) X–VIII вв. до н. э., Чирик-рабат (круглый мавзолей) и Баланды-3, датированных периодом IV–II вв. до н. э. [46, с. 73-75, 79].

Крестовидную планировку имели памятники каунчинской культуры: Актобе-2 (I – начало IV вв.) и Актобе-1 на средней Сырдарье [15, с. 40]. В Нахшабе выявлена крестообразная планировка на крупной укрепленной постройке близ античного городища Киндиклитепа (Киндиктепа). На основании анализа форм керамических сосудов, памятник датирован IV–V вв. н.э. Монета V–VI вв. допускает более позднюю датировку [60, с. 155-161; 52, 2000, с. 259, рис. 5]. Актобе-2 определен как укрепленный храм. Он относится к культуре Кангуй и сарматам, к двум первым этапам Каунчи. Время существования постройки на Актобе-1 пересмотрено и отнесено к IV–VI вв., к периоду Каунчи-3. Происхождение купольного перекрытия на Актобе-2 и предполагаемого шатрового перекрытия на Актобе-1 (во втором периоде) связано с предшествующими по времени погребальными конструкциями [53].

Архитектурные комплексы конца III–IV вв.: Чоль-тобе, Кзыл-Кайнар-тобе и Культобе имеют сходство в планировке с близкими по времени крестовидными памятниками: Сеталак-I в Бухарском оазисе (на втором этапе существования) [52, с. 249-250, 258-259]; с крестовидными постройками в районе Ташкента – на Шаштепа [58, с. 56-59] и городище Мингурик [59, с. 10]; с сооружением в Фергане около Чунтепа в Керкидоне [17, с. 110]. Однако, восстановленный обряд имеет характерные особенности.

На основании анализа погребений на культовых комплексах конца III–IV вв. (Чоль-тобе и Кзыл-Кайнар-тобе), знака-тамги, найденной на Культобе, письменных источников и исторических исследований, сделан вывод, что эти объекты были созданы представителями сармато-аланских племен [7]. В памятниках прослеживается преемственность с погребальными постройками и они, имея явную связь с культом Солнца и предков, продолжают традицию храмов-мавзолеев.

При постройке храмов были использованы строительная техника и приемы, известные на памятниках джетыясарской культуры. Л.М. Левина отметила, что подземные и наземные склепы джетыясарской культуры связаны происхождением с мавзолеями Северного Тагискена, повлиявших на развитие погребальных памятников чирикрабатской культуры [33, 1996, с. 88-89]. Воздействие джетыясарской культуры соотносится с передвижением племен, обусловленным сложной экологической ситуацией и историческими событиями, что подтверждается археологическими исследованиями. В конце III – начале IV вв. н. э. прекращается жизнь на некоторых городищах в Джетыясарском урочище, в материалах отарско-каратауской и каунчинской культур отмечено появление большого количества джетыясарских форм и элементов [32, с. 174; 33]. В неоднократных передвижениях на запад (в том числе в районы Северного Кавказа), на юг и юго-восток (вверх по правому берегу Сырдарьи) представители джетыясарской культуры приносили с собой керамику, инвентарь, строительную технику, в том числе типы погребальных сооружений. Преемственность прослеживается в аланских каменных склепах Северного Кавказа и в сырцовых погребальных сооружениях Южного Казахстана. Планы склепов Борижарского и других могильников Южного Казахстана практически полностью совпадают с джетыясарскими склепами. В среднесырдарьинском регионе сырцово-пахсовые склепы, датируемые IV–VIII вв., приходят на смену подкурганам катакомбам, существовавшим с первых веков до н. э. по V в. н. э. [33, с. 89; 6].

На Культобе были найдены тамги, синхронные крестообразной постройке. Крестовидная тамга с крючками на концах встречается в сармато-аланских комплексах Северного Причерноморья. Она опубликована в работах Э.И. Соломоник [51], В.С. Драчука [21, с. 125, табл. VIII, 556.], В.С. Ольховского [44, рис. 8, 174], С.А. Яценко [62, рис. 23, а]. По комплексу данных, датирующих памятник с крестообразной постройкой на Культобе, тамга, вероятно, использовалась в период конца III – первой половины IV вв. По замечанию С.А. Яценко, промежуточная гуннская эпоха конца IV–V вв. – между сарматским временем и ранним средневековьем – с её политической нестабильностью, масштабными миграциями и политически принижённым положением аланов под гуннской властью, почти не даёт находок изображений тамг аланов по всему ареалу их расселения [62, с. 110].

В Таласской долине были открыты погребения: на Чоль-тобе – одно женское и два мужских, сделанные при жизни памятника, и погребение воина на Кзыл-Кайнар-тобе, совершенное в период запустения постройки. В недокопанном на момент подготовки статьи памятнике Культобе был вскрыт кенотаф в виде камеры-катакомбы в восточной части вытянутого помещения крестообразной постройки. Западная часть того же помещения пока не вскрыта, этот участок заложен сырцовыми кирпичами [50].

На Чоль-тобе в крестообразном сооружении было обнаружено женское захоронение в возрасте 12-15 лет. Костяк лежал на спине в вытянутом положении, головой на северо-запад. К сопровождающему инвентарю относятся костяная трубка-игольник и керамическое пряслице [37]. Захоронение на Чоль-тобе сопоставлено со строительной жертвой, а сама погребённая с образом богини с веретеном [54]. Сарматские погребения знатных женщин I – конца IV вв. н. э. с разными погребальными

конструкциями, территориально отдаленные друг от друга, демонстрируют важную роль женщины-жрицы, образ которой и выполняемые функции были связаны с представлениями о судьбе, воплощенными в богине с веретеном. Во всех погребениях были найдены пряслица, целые веретена, или игольники.

В коридорообразных помещениях прямоугольного комплекса Чоль-тобе в районе входов, под полом, были обнаружены погребения мужчин европеоидного типа в возрасте 50-60 лет. Мужчины были погребены в скорченном положении. В *помещении 8* скелет лежал на правом боку головой на северо-восток, в *помещении 3* на левом боку, головой на северо-запад. Погребения в скорченном виде на правом или левом боку известны с эпохи позднего палеолита, в эпоху бронзы были распространены на обширной территории и отнесены к разным археологическим культурам. В ряде случаев они связываются с индоевропейской традицией. В скифских культурах Горного Алтая и Тувы захоронения людей в скорченном положении сохраняются до конца эпохи раннего железа [19, с. 170-171]. 6 захоронений мужчин в скорченном виде встречено на памятниках джетыясарской культуры [33, с. 108, 119, рис. 50, 3-8]. Г. А. Брыкина, рассматривая погребальные сооружения и обряды Ферганы 1 тыс. н. э., отметила отражение культа солнца. В юго-западной Фергане интересен большой курган в Оут-сае. Под его насыпью на уровне древнего горизонта сделаны каменные выкладки. На восточной половине площадки почти в центре находилась еще одна кольцевая выкладка. В овальной ямке в скорченной позе лежал скелет, череп которого был отделен от тела и положен слева от погребенного. Г. А. Брыкина предположила, что площадка была культовым местом. Выкладки полукольца связаны с солярным культом, а на площадке совершались какие-то действия в честь Солнца [13, с. 109-110].

Погребения в скорченном виде встречаются у сармат. В. И. Мамонтов, рассматривая нестандартные погребальные обряды сарматов в курганах Волго-Донского междуречья, выделил единичные погребения в скорченном виде [38]. Погребения в скорченной позе присутствуют в катакомбных погребениях алан V–VIII вв., наибольшее количество которых расположено в западной части Северного Кавказа на территории Кисловодской котловины. Если подавляющее большинство мужчин погребено в вытянутой позе и встречены единичные скорченные захоронения, то среди женских погребений больше половины уложено скорчено на левом и правом боку, остальные вытянуто на спине. В одной катакомбе могут присутствовать погребения в вытянутой и скорченной позах. Часто у мужчин, женщин и детей встречаются деформированные черепа [28, с. 7, 17-18; 47]. Аланскими племенами оставлен лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. Он занимает территорию верховий Северского Донца, Оскола и Дона. Это были аланы, которые под натиском арабских войск покинули предкавказские равнины и предгорья и двинулись на север. Подавляющим типом погребений на них являются катакомбные захоронения. Захоронения в камерах бывали одиночные, парные, семейно-групповые. Мужчин хоронили вытянуто на спине, женщин – скорченно на боку [45, с. 94].

Скорченные погребения изредка встречаются на могильниках восточных и западных славян. В южнорусских землях их насчитывается 16. В Словакии на могильнике Забор из 52 погребенных четыре находились в скорченном положении. В скорченных погребениях некоторые видят погребения волхвов [48, с. 133]. Алтайских шаманов еще недавно хоронили по обряду скифской эпохи – в специфической скорченной позе и с каменной «подушкой» под головой [26, с. 88].

Для того чтобы лучше понять значение и смысл проводимых обрядов, можно обратиться к мифологии, эпосу и реликтовым проявлениям в обрядности народов Северного Кавказа, сохранивших древние традиции скифо-сармато-аланских племен, несмотря на принятие христианства.

Практически у всех народов Северного Кавказа получил распространение нартский эпос, основу которого составляют сказания о происхождении и приключениях героев-богатырей (Нартов). Ж. Демюзиль отметил, что «некоторые образы Нартов, по-видимому, вышли из аланского, сармато-скифского, «евро-иранского», т. е. в конечном счете, осетинского фонда». Осетины через алан являются наследники нескольких сарматских племен [22, с. 26-27, 33-36, 161]. На протяжении более двух тысяч лет носители нартского эпоса вступали в контакты со многими народами. Десятки названий различных индоевропейских, тюркских и кавказских народов, сохранившихся в эпосе, свидетельствуют о былых контактах [20, с. 259].

В. И. Абаев рассмотрел культовые понятия осетин и пришел к выводу, что первоначальными для них были культ солнца, культ огня и некоторые тотемистические культы [1, с. 70]. Разбирая этимологию термина «Нарт», он привел сведения, полученные от одного из осведомителей: «Когда-то у солнца были дети, богатыри Нарты» [2, с. 275-278].

Жертвенные захоронения на Чоль-тобе – погребение женщины с пряслицем и игольником в центральном сооружении и два мужских погребения в помещениях прямоугольного здания (предположительно в точках смерти и рождения Солнца в день летнего солнцестояния) – находят

соответствия в нартском эпосе. Возможно, они связаны со сказанием о рождении и смерти солнечного героя Созырыко-Сослана, о его матери – хозяйке Шатане (Сатане, Сатаней), соотносимой в некоторых преданиях с образом богини с веретеном [5, 1985, с. 131, 155-156].

В помещениях прямоугольного комплекса Чоль-тобе, где были совершены жертвенные погребения мужчин, сохранились следы от костров, свет от которых выходил наружу через проемы во внешних стенах, имитируя солнечные лучи. Смерть Сослана, преследуемого и настигнутого Колесом Барсага или Святого Иоанна, – аналогия с хорошо известными обрядами игрищ в дни летнего солнцестояния – позволяет определить место этого героя во времени. И в целом его цикл подтверждает это объяснение [22, с. 17, 76]. Чаще всего эти праздники устраивались в канун летнего солнцестояния или в день летнего солнцестояния. По свидетельству одного средневекового автора, у праздника святого Иоанна имелись три отличительные черты: костры, факельное шествие с обходом полей и катание колеса, символизирующего солнце. Колесо Барсага, принесшее смерть Созырыко-Сослану, по виду и по назначению – солнечное колесо [57, с. 581-590; 23, с. 73-75].

Каждый год в июне, то есть к Иванову дню (или в самый день), во время летнего солнцестояния, когда отмечаются крупнейшие европейские праздники «Полыхающих колес», отмечается также «праздник Сослана» около предполагаемой его могилы в Осетии [22, с. 76]. Близ могилы в июне дигорцы режут баранов и молятся Сослану о хорошей погоде. В.Ф. Миллер среди перечня дзуаров Осетии упомянул могилу Сослана [42, с. 261].

Главный осенний праздник у осетин отмечался в месяц св. Георгия (приблизительно 2-я половина октября и 1-я ноября) [42, с. 263]. Сам праздник приходился на первую половину ноября. Ритуал праздника – древний, языческий. Св. Георгий известен у осетин под именем Уастырджи. Праздник приурочен к перегону скота с летних пастбищ в аулы [2, с. 130]. Праздничные дни в честь Уастырджи по значимости и масштабам пиршества являлись самыми большими в годовом цикле календарных праздников осетин. Уастырджи – божество староосетинского пантеона. Он имеет связь с аграрной религией, является покровителем путников и воинов, наделен чертами солнечного божества. Некоторые черты культа Уастырджи и связанные с ним обряды позволили видеть в его образе прототип аланского бога войны. Об этом свидетельствуют многочисленные военные доспехи и военизированные обряды. Интересен обряд побратимства – братания солдат, который совершался у алтаря святилища Реком в далеком прошлом. Это святилище считается главным средоточием всех явлений и понятий, связанных с древнеаланским культом и его трансформированными вариантами, касающимися Уастырджи [61, с. 483-489].

Погребение воина с мечом и фигуркой коня на памятнике Кзыл-Кайнар-тобе, вероятно, может быть соотнесено с культом Уастырджи.

Судьба раннеаланского этноса связана с Кангюй и Яньцай [49, с. 27]. С.Г. Кляшторный сопоставил Кангюй с Кангхой Авесты, Кан-Дезом зороастрийской литературы VIII–IX вв., Кангом «Шах-наме» и локализовал Кангюй на средней Сырдарье [27, с. 161-179]. В I-х вв. н. э. власть Кангюя распространилась на соседнее владение Яньцай [31, с. 180]. В оригинальных китайских источниках сведения об Яньцай встречаются с II в. до н. э. до III в. н. э. (позднее идут повторения). Высказано много догадок и гипотез об этом этническом наименовании, но, по заключению Б.А. Литвинского, ясно, что это – сармато-аланские племена Приаралья [34, с. 35; 35, с. 17-18]. Сведения из «Хоу Хань шу», «Вэй люэ» и и более ранних источников относительно Яньцай совпадают. По сообщению Хоу Хань шу, «владение Яньцай переименовалось в Аланья» [9, с. 150, 229]. Аланья – это аланы, заселявшие в середине III в. нашей эры области от берегов Арала и Каспия до Дона, включая Северный Кавказ и Причерноморье, на Дунае аланы имели столкновения с римлянами [8, с. 25].

Т.А. Габуев, суммируя высказанные мнения и не вдаваясь в вопрос о границах этого государства, констатировал, что основные территории Кангюя находились в бассейне Средней Сырдарьи и в районе реки Талас. При такой локализации поиск территории, занимаемой Яньцай (Яньцай отстоит от Кангюя на 2000 ли, то есть 800 км), приводит в Восточное Приаралье, поскольку Яньцай «лежит при большом озере» (Аральском море), и на Сырдарью в её нижнем течении [16, с. 85, 88-89]. Л.А. Боровкова на основании тщательного изучения китайских источников, используя разработки китайских исследователей, определила, что владение Яньцай должно располагаться в Юго-Восточном Приаралье с центром недалеко от современной Кзыл-Орды [11, с. 65].

В античной литературной традиции сохранились сообщения о массагетском происхождении алан. Алан связывал с массагетами Кассий Дион Коккеан [25, с. 139] и Аммиан Марцеллин [4, с. 540]. С точки зрения В.И. Абаева, название народа «алан» является производным от древнего названия иранцев «arya» [1, с. 246].

Согласно Г. Ньюли, аланы обязаны своим именем влиянию культуры иранских ариев. Арии известны благодаря Авесте, ахеменидским надписям и параллельным традициям. В III веке н. э. их имя было неперменным элементом новой национальной идеологии, кульминацией которой была сасанидская пропаганда. Начиная с царствования Ардашира I, их имя стало частью официального титулования правителей. К этому времени относится формирование понятий Эраншахр и Анераншахр для выделения иранских и неиранских земель и народов владений новой династии. В эпоху Шапура I Аланские ворота являлись крайним пределом распространения власти персидских шаханшахов в Анераншахре, в состав которого входили кавказские провинции и Армения. Г. Ньюли в своем исследовании подчеркнул, что аланы не входили не только в Эраншахр, но и в Анераншахр, к которому принадлежали, хотя и с некоторыми перерывами, некоторые кавказские области, в том числе Армения, упомянутая в сасанидских надписях [43, с. 19-20, 33, 43].

По Т.В. Гамкрелидзе и Вяч. В. Иванову, первоначальное значение слова «arya» – «хозяин», «гость», «товарищ» развивается в отдельных исторических традициях в «товарищ по племени», далее в самоназвание племени и страны [18, с. 755]. Б.И. Вайнберг предположила, что под «arya» из перечня областей Авесты в «Фравардин-яште» (Яшт XIII, 143-144) понимается область расселения ариаков в низовьях Сырдарьи. Анализ списка перечисляемых народов и исторической ситуации, отображенной в тексте, позволил датировать этот документ не позднее II в. до н. э. С точки зрения Н.Н. Лысенко, военная мощь кочевого государства гарантировала социально-этническому определению «ariakai» (aryana) гораздо больший регион распространения, чем только земли по нижнему течению Яксарта [36, с. 250-251; 14, с. 196].

Китайские наблюдатели постоянно замечали, что обычаи и одежда кангюйцев не отличаются от сармат и алан. В источниках кангюйцы рассматриваются как кочевой народ, но вместе с тем упоминается наличие в их стране городов. Говоря об Яньцай, китайская история эпохи младших Хань сообщает, что «народ живет внутри глиняных стен». Это служит косвенным указанием на то, что и на территории Кангюя, образ жизни жителей которого был похож на Яньцай, так же имелись оседлые поселения [35, с. 18]. М.И. Филанович отметила возможную правоту Б.А. Литвинского, отождествлявшего Яньцай (в будущем Аланья) с Приаральем, предположив, что ему может соответствовать район Джетыясаров с его «глиняными стенами», то есть, мощным крепостным строительством [58, с. 175].

Анализируя китайские источники, Л.А. Боровкова привела сведения, свидетельствующие о падении былого могущества государства Кангюй к III–IV вв. н. э. Особенно интересно, с ее точки зрения, указание на то, что в это время кангюйцы по облику, обычаям и одежде были подобны даваньцам, жителям государства Давань, занимавшего центральную и восточную часть Ферганской долины. Даваньцы, по сообщению в «Ши цзи», повторенном в «Хань шу», были европеоидами, вели оседлый образ жизни и занимались земледелием. Следовательно, и канцзюйцы были европеоидами. Во II–I вв. до н. э. они были кочевниками, а к IV в. н. э. перешли на оседлый образ жизни, но судя по описанию, занимались отгонным животноводством [12, с. 312].

Племена, исконно обитавшие на территории Кангюя, участвовали в этногенезе и формировании алан. С точки зрения некоторых исследователей, именно Кангюй явился колыбелью народа, более тысячелетия существовавшего под именем «аланы» [16, с. 128]. Сложение в низовьях Сырдарьи сармато-аланской этнокультурной общности положило начало распространению ее в Закаспии, Северном Кавказе и оседанию сарматских групп на окраинных территориях Хорезма, в Приаралье, северных районах бухарского и самаркандского Согда, о чем свидетельствуют материалы изучения могильников на границах Хорезма, Заузбойского плато, Бухарского и Самаркандского оазисов [58, с. 176-177].

С упоминанием алан встречается упоминание асов. По мнению специалистов, племенное объединение асов было локализовано в оттарско-каратауском регионе. Т.А. Габуев отметил, что асов следует рассматривать как этническую единицу, составляющую общеаланский этнический массив и сохранившую в своем названии связь с асиями-асианами античных авторов [16, с. 128]. Племенное объединение асов было локализовано в оттарско-каратауском регионе. На основании археологических находок было высказано предположение, что местом расселения ранних асов можно считать долину р. Арысь, где асы в количественном отношении преобладали. Но следы их пребывания зафиксированы на значительно большей территории. Данные топонимики свидетельствуют о том, что более всего асией-асианов-асов сохранилось в долинах рек Талас, Арысь и Сырдарья (низовья и среднее течение). Это дало основание считать их основными районами расселения ранних асов, а наименование «асса-аса» было самоназванием племени. Есть предположения о связи передвижений сырдарьинских племен с появлением аланов и асов на Северном Кавказе [24, с. 129-130]. На

исторических судьбах аланов и асов прослеживаются Казахстанско-кавказские связи и по археологическим находкам предполагается миграция какого-то племени из Казахстана на Кавказ. Не исключено, что мигрирующие в VII в. асы-азы приняли активное участие в создании Хазарского каганата [3, с. 186-188]. Первое по времени документальное указание на асов кавказских содержится в «Армянской географии» VII в. [29, с. 30].

Из исторических и археологических источников известно, что союзы позднесарматских племен, в состав которых входили и аланы, в III–IV вв. занимали Северо-Западное Приаралье и Прикаспий, нижнее течение Волги и Дона, степную часть Северного Кавказа и восточную часть Северного Причерноморья, включая Крым. В рассматриваемое время эти союзы играли большую роль на юго-востоке Европы; связанные с городами Северного Причерноморья, сармато-аланские племена создали своеобразную материальную культуру, представленную в сотнях исследованных археологических памятников. В III–IV вв. эти родственные ираноязычные племена были известны в письменных источниках под общим именем аланы, что отражено у Аммиана Марцеллина. Говоря далее об аланах, имеются в виду позднесарматские племена, объединенные этим собирательным термином.

В основе сложения храмовой архитектуры Южного Казахстана и Жетысу конца III–IV вв. (Культобе, Чоль-тобе, Кзыл-Кайнар-тобе) заложен принцип, использованный в погребальных сооружениях, с которыми в эпоху «протогородов» соотносилась идея храма. В то же время, в планировке и оформлении крестообразных построек сармато-аланских племен прослеживается сходство с ранними христианскими памятниками [56]. Вероятно, при исследовании формирования и развития крестообразного и крестово-купольного типов культовых построек христиан следует учитывать храмы сармато-алан. Формирование архитектуры осуществлялось под воздействием историко-культурных процессов, происходивших в то время. Возможно, часть сармато-аланских племен из этих районов достигла территории Римской империи. Предполагаемую версию подтверждает появление в начале н. э. построек с планом в виде креста, получивших дальнейшее развитие в Византии и в странах христианского востока в V–VIII вв. Крестообразные и крестовокупольные типы христианских храмов распространяются в Крыму и на Кавказе в V–VI, VII вв., в Алянии в X–XI вв. Эти территории были местом расселения аланских племен, там поддерживалась связь с Византийской империей. Промежуточным звеном между сармато-аланскими храмами Солнца, связанными с погребальным культом, и христианскими памятниками предположительно явились позднеантичные мавзолеи.

Литература

- 1 Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Т. 1. – М.;Л.: АН СССР, 1949. – 602 с.
- 2 Абаев В.И. Избранные труды. Т. 1: Религия, фольклор, литература. – Владикавказ: Ир, 1990. – 640 с.
- 3 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1972. – 216 с.
- 4 Аммиан Марцеллин, Римская история. – М.: Ладомир, 2005. – 631 с.
- 5 Ардзинба В.Г. Нартский сюжет о рождении героя из камня. // Древняя Анатолия. – М.: Наука ГРВЛ, 1985. – С. 128-168.
- 6 Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. – Алматы: Баур, 2005. – 224 с.
- 7 Байпаков К.М., Терновоя Г.А. К вопросу об этнической принадлежности культовых построек Южного Казахстана и Жетысу конца III–IV вв.
- 8 Бахрах Б.С. Аланы на Западе: от первого их упоминания в античных источниках до периода раннего средневековья. – М.: Ард, 1993. – 190 с.
- 9 Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. – М.;Л.: Изд. АН СССР, 1950. – 335 с.
- 10 Богомолов Г.И., Ильслова С.Р. К дискуссии о зданиях с крестообразной планировкой в Чаче. // Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии. – Самарканд: Зарафшан, 2010. – С. 106-116.
- 11 Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н. э. – VII в. н. э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам). – М.: Наука, 1989. – 177 с.
- 12 Боровкова Л.А. Царства «западного края» во II–I веках до н. э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из «Ши цзи» и «Хань шу»). – М.: Институт востоковедения РАН, Крафт+, 2001. – 368 с.
- 13 Брыкина Г.А. Погребальные сооружения и обряды Ферганы I тысячелетия н. э. // Древние цивилизации Евразии. История и культура. – М.: Вост. лит-ра РАН, 2001. – С. 102-123.
- 14 Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности (VII в. до н. э. – VIII в. н. э.). – М.: Вост. лит-ра РАН, 1999. – 358 с.
- 15 Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Поселение Актобе 2 (I – начало IV в. н. э.). // Древности Чардары. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1968. – С. 11-79.
- 16 Габуев Т.А. Ранняя история алан (по данным письменных источников). – Владикавказ: Иростон, 1999. – 148 с.

- 17 Горбунова Н.Г. Поселения Ферганы первых веков нашей эры (некоторые итоги исследования). // СА, 1977. – №3. – С. 107-120.
- 18 Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Часть 2. – Тбилиси: Тбилисский университет, 1984. – 889 с.
- 19 Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: Наука ГРВЛ, 1980. – 256 с.
- 20 Дзиццойты Ю.А. Нарты и их соседи. Географические и этнические названия в нартском эпосе. – Владикавказ: Алания, 1992. – 279 с.
- 21 Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. (Тамгообразные знаки Северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). – Киев: «Наукова думка», 1975. – 176с.
- 22 Дюмезиль Ж. Осетинский эпос. – М.: Наука, 1976. – 277 с.
- 23 Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. / Сокр. пер. с франц. А.З. Алмазовой. Послесл. В.И. Абаева. – М.: Наука ГРВЛ, 1990. – 229 с.
- 24 Иностранцев К.А. Хунну и Гунны. // Труды туркологического семинария. 1. – Л., 1926. – 152с.
- 25 Кассий Дион Коккеан. Римская история. Книги LXIV-LXXX. / СПб.: СПбГУ ; Нестор-История, 2011. – 456 с.
- 26 Кенин-Лопсан М.Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука, 1987. – 168 с.
- 27 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука ГРВЛ, 1964. – 215 с.
- 28 Коробов Д.С. Социальная стратификация северокавказских алан IV–IX вв. – Budapest, 1999. – 50 с.
- 29 Кузнецов В.А. Очерки истории алан. – Владикавказ: Ир, 1992. – 392 с.
- 31 Кюнер И.В. Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М. Изд-во вост. лит-ры, 1961. – 391 с.
- 32 Левина Л.М. Среднеазиатские связи джетыясарской культуры в первой половине I тысячелетия н. э. // Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: Наука ГРВЛ, 1981. – С. 170-177.
- 33 Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья (в первом тысячелетии до н. э. – первом тысячелетии н.э.). – М., 1996. – 398 с.
- 34 Литвинский Б.А. Джунский могильник и некоторые аспекты кангюйской проблемы. // СА, 1967, №2. – С. 29-37.
- 35 Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский Фарн. – Душанбе: Дониш, 1968. – 119 с.
- 36 Лысенко Н.Н. Асы-аланы в Восточной Скифии. – СПб., 2002. – 542 с.
- 37 Максимова А.Г., Мерциев М.С. Восточная округа Тараза в I тыс. н.э. Архив ИА МОН РК. Инв. № 1183. – 150 с., илл.
- 38 Мамонтов В.И. Нестандартные погребальные обряды сарматов // <http://astraheritage.newsujet.com/Material/48/98.htm>.
- 39 Мерциев М.С. Поселение Чоль-тобе в северных предгорьях Киргизского Алатау. // Вестник АН КазССР, № 12. – Алма-Ата, 1966. – С. 69-73.
- 40 Мерциев М.С. Городище Актобе 1 (IV – начало XIII в.) // Древности Чардары. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1968. – С. 120-173.
- 41 Мерциев М.С. Поселение Кзыл-Кайнар-тобе I–IV веков и захоронение на нем воина IV–V века // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, 1970. – С. 79-92.
- 42 Миллер В. Осетинские этюды. Ч. 2. Исследования. / Ученые записки императ. Московск. универ-та. Отд. истор-филологич. Вып. второй. – М., 1882. – 303.
- 43 Ньюли Г. Название Алан в сасанидских надписях. – Владикавказ, 2002. – 44 с.
- 44 Ольховский В.С. Тамга (к функции знака). // Историко-археологический альманах, № 7. – Армавир, 2001. – С. 75-86.
- 45 Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. – М.: Наука, 1967. – 199 с.
- 46 Рапопорт Ю.А. Хорезмийские астоданы. (К истории религии Хорезма). // СЭ, № 4. – М: Наука, 1962. – С. 65-83.
- 47 Рунич А.П. Аланские катакомбные могильники V–VIII вв. в городе Кисловодске и его окрестностях. / Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии. – Орджоникидзе, 1969. – Т. 2. – С. 97-111.
- 48 Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007. – 304 с.
- 49 Скрипкин А.С. О времени появления аланов в Восточной Европе и их происхождении (историографический очерк). // Историко-археологический альманах. – Армавир, 2001. – № 7. – С. 15-40.
- 50 Смагулов Е.А., Ержигитова А.А., Торгоев А.И. Открытие архитектурного комплекса цитадели древнего Ясы/Туркестана. // Материалы международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы». 12-15 декабря 2011 г., г Алматы. Том. III. – С. 61-71.
- 51 Соломоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – Киев, 1959. – 179 с.
- 52 Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н. э. – VII в. н. э. – Самарканд–Ташкент: Фан АН РУз, 2000. – 342 с., 201 илл.
- 53 Терновая Г.А. О культовом значении построек с крестовидной планировкой в районе среднего течения Сырдарьи I–VI вв. // Известия НАН РК. Сер. общ. наук. – Алматы: Фылым, 2008, №1 (254). – С. 218-238.
- 54 Терновая Г.А. Интерпретация культовых комплексов в Таласской долине IV – V вв. (по результатам археологических работ М.С. Мерциева). // Известия НАН РК. Сер. общ. наук. – Алматы: Фылым, 2009, №1. – С. 275-292.

55 Терновая Г.А. Основные принципы планировки и формообразования храмов конца III–IV вв. (отрарско-каратауская культура). – В печати.

56 Терновая Г.А. К вопросу о сходстве в планировке и оформлении сармато-аланских храмов конца III–IV вв. и ранних христианских памятников. – В печати.

57 Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1983. – 703 с.

58 Филянович М.И. Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры. – Ташкент: Фан Узб ССР, 1983. – 231 с.

59 Филянович М.И. «Temple town» городища Мингурик в Ташкенте. // Древние цивилизации на Среднем Востоке. Археология, история, культура. (Материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию Г.В. Шишкиной. – М.: ГМВ, М., 2010. – С. 91-93.

60 Хасанов М. Распространение крестообразной планировки в архитектуре Средней Азии. // Археология и история Центральной Азии. К 70-летию со дня рождения Ю.Ф. Бурякова. – Самарканд, 2004. – С. 155-161.

61 Чибиров Л.А. Традиционная духовная культура осетин. – М., 2008. – 711 с.

62 Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М.: Восточная литература РАН, 2001. – 190 с.

References

1 Abaev V.I. Osetinskii iazyk i fol'klor. T.1. – M.; L.: AN SSSR, 1949. – 602 s.

2 Abaev V.I. Izbrannye trudy. T.1: Religii, fol'klor, literatura. – Vladikavkaz: Ir, 1990. – 640 s.

3 Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. Drevnii Otrar.– Alma-Ata: Nauka Kaz SSR, 1972. – 216 s.

4 Ammian Martsellin, Rimskaiia istoriia. – M.: Lodomir, 2005. – 631 s.

5 Ardzinba V.G. Nartskii siuzhet o rozhdanii gerioia iz kamnia. // Drevniaia Anatoliia. – M.: Nauka GRVL, 1985. – S. 128-168.

6 Baipakov K.M., Smagulov E.A., Erzhigitova A.A. Rannesrednevekovye nekropoli luzhnogo Kazakhstana. – Almaty: Baur, 2005. – 224 s.

7 Baipakov K.M., Ternovaia G.A. K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti kul'tovykh postroek luzhnogo Kazakhstana i Zhetysu kontsa III–IV vv.

8 Bakhrakh B.S. Alany na Zapade: ot pervogo ikh upominaniiia v antichnykh istochnikakh do perioda rannego srednevekov'ia. – M.: Ard, 1993. – 190 s.

9 Bichurin N.Ia. (Iakinf). Sbranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena. T. 2. – M.;L.: Izd. AN SSSR, 1950. – 335 s.

10 Bogomolov G.I., Il'iasova S.R. K diskussii o zdaniiax s krestobraznoi planirovkoi v Chache. // Traditsii Vostoka i Zapada v antichnoi kul'ture Srednei Azii.– Samarkand: Zarafshan, 2010. – S. 106-116.

11 Borovkova L.A. Zapad Tsentral'noi Azii vo II v. do n. e. – VII v. n. e. (istoriko-geograficheskii obzor po drevnekitaiskim istochnikam). – M.: Nauka, 1989. – 177 s.

12 Borovkova L.A. Tsarstva «zapadnogo kraia» vo II–I vekakh do n. e. (Vostochnyi Turkestan i Sredniaia Aziia po svedeniam iz «Shi tsi» i «Khan' shu»). – M.: Institut vostokovedeniia RAN, Kraft+, 2001. – 368 s.

13 Brykina G.A. Pogrebal'nye sooruzheniia i obriady Fergany I tysiacheletiiia n. e. // Drevnie tsivilizatsii Evrazii. Istoriia i kul'tura. – M.: Vost. lit-ra RAN, 2001. – S. 102-123.

14 Vainberg B.I. Etnogeografiia Turana v drevnosti (VII v. do n. e. – VIII v. n. e.). – M.: Vost. lit-ra RAN, 1999. – 358 s.

15 Vainberg B.I., Levina L.M. Poselenie Aktobe 2 (I – nachalo IV v. n. e.). // Drevnosti Chardary. – Alma-Ata: Nauka Kaz SSR, 1968. – S. 11-79.

16 Gabuev T.A. Ranniaia istoriia alan (po dannym pis'mennykh istochnikov). – Vladikavkaz: Iriston, 1999. – 148 s.

17 Gorbunova N.G. Poseleniia Fergany pervykh vekov nashei ery (nekotorye itogi issledovaniia). // SA, 1977. – №3. – S. 107-120.

18 Gamkrelidze T.V., Ivanov Viach. Vs. Indoevropskii iazyk i indoevropsy. Chast' 2. – Tbilisi: Tbilisskii universitet, 1984. – 889 s.

19 Grach A.D. Drevnie kochevniki v tsentre Azii. – M.: Nauka GRVL, 1980. – 256 s.

20 Dzitstsoity Iu.A. Narty i ikh sosedi. Geograficheskie i etnicheskie nazvaniia v nartovskom epose. – Vladikavkaz: Alaniia, 1992. – 279 s.

21 Drachuk V.S. Sistemy znakov Severnogo Prichernomor'ia. (Tamgoobraznye znaki Severopontiiskoi periferii antichnogo mira pervykh vekov nashei ery). – Kiev: «Naukova dumka», 1975. – 176s.

22 Diomezil' Zh. Osetinskii epos. – M.: Nauka, 1976. – 277 s.

23 Diomezil' Zh. Skify i narty. / Sokr. per. s frants. A.Z. Almazovoi. Poslesl. V.I. Abaeva. – M.: Nauka GRVL, 1990. – 229 s.

24 Inostrantsev K.A. Khunnu i Gunny. // Trudy turkologicheskogo seminariia. 1. – L., 1926. – 152s.

25 Kassii Dion Kokkean. Rimskaiia istoriia. Knigi LXIV-LXXX. / SPb.: SPbGU; Nestor-Istoriia, 2011. – 456 s.

26 Kenin-Lopsan M.B. Obriadovaia praktika i fol'klor tuvinskogo shamanstva. Konets XIX – nachalo XX v. – Novosibirsk: Nauka, 1987. – 168 s.

-
- 27 Kliashtornyi S.G. Drevnetiurkskie runicheskie pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii. – M.: Nauka GRVL, 1964. – 215 s.
- 28 Korobov D.S. Sotsial'naia stratifikatsiia severokavkazskikh alan IV–IX vv. – Budapest, 1999. – 50 s.
- 29 Kuznetsov V.A. Ocherki istorii alan. – Vladikavkaz: Ir, 1992. – 392 s.
- 31 Kiuner I.V. Kitaiskie izvestiia o narodakh iuzhnoi Sibiri, Tsentral'noi Azii i Dal'nego Vostoka. – M. Izd-vo vost. lit-ry, 1961. – 391 s.
- 32 Levina L.M. Sredneaziatskie sviazi dzhetyasarskoi kul'tury v pervoi polovine I tysiacheletii n. e. // Kul'tura i iskusstvo drevnego Khorezma. – M.: Nauka GRVL, 1981. – S. 170-177.
- 33 Levina L.M. Etnokul'turnaia istoriia Vostochnogo Priaral'ia (v pervom tysiacheletii do n. e. – pervom tysiacheletii n.e.). – M., 1996. – 398 s.
- 34 Litvinskii B.A. Dzhunskii mogil'nik i nekotorye aspekty kangiuiskoj problemy. // SA, 1967, №2. – S. 29-37.
- 35 Litvinskii B.A. Kangiuisko-sarmatskii Farn. – Dushanbe: Donish, 1968. – 119 s.
- 36 Lysenko N.N. Asy-alany v Vostochnoi Skifii. – SPb., 2002. – 542 s.
- 37 Maksimova A.G., Mershchiev M.S. Vostochnaia okrug Taraza v I tys. n.e. Arkhiv IA MON RK. Inv. № 1183. – 150 s., ill.
- 38 Mamontov V.I. Nestandartnye pogrebal'nye obriady sarmatov. <http://astraheritage.newsujet.com/Material/48/98.htm>.
- 39 Mershchiev M.S. Poselenie Chol'-tobe v severnykh predgor'iax Kirgizskogo Alatau. // Vestnik AN Kaz. SSR, № 12. – Alma-Ata, 1966. – S. 69-73.
- 40 Mershchiev M.S. Gorodishche Aktobe 1 (IV – nachalo XIII v.) // Drevnosti Chardary. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1968. – S. 120-173.
- 41 Mershchiev M.S. Poselenie Kzyl-Kainar-tobe I–IV vekov i zakhoronenie na nem voina IV–V veka // Po sledam drevnikh kul'tur Kazakhstana. – Alma-Ata, 1970. – S. 79-92.
- 42 Miller V. Osetinskie etiudy. Ch. 2. Issledovaniia. / Uchenye zapiski imperat. Moskovsk. univer-ta. Otd. istor-filologich. Vyp. vtoroi. – M., 1882. – 303.
- 43 N'oli G. Nazvanie Alan v sasanidskikh nadpisiakh. – Vladikavkaz, 2002. – 44 s.
- 44 Ol'khovskii V.S. Tamga (k funktsii znaka). // Istoriko-arkheologicheskii al'manakh, № 7. – Armavir, 2001. – S. 75-86.
- 45 Pletneva S.A. Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kul'tura. – M.: Nauka, 1967. – 199 s.
- 46 Rapoport Iu.A. Khorezmiiske astodany. (K istorii religii Khorezma). // SE, № 4. – M: Nauka, 1962. – S. 65-83.
- 47 Runich A.P. Alanske katakombnye mogil'niki V–VIII vv. v gorode Kislovodske i ego okrestnostiakh. // Materialy po arkheologii i drevnei istorii Severnoi Osetii. – Ordzhonikidze, 1969. – T. 2. – S. 97-111.
- 48 Rusanova I.P., Timoshchuk B.A. Iazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian. – M., 2007. – 304 s.
- 49 Skripkin A.S. O vremeni poiavleniia alanov v Vostochnoi Evrope i ikh proiskhozhdenii (istoriograficheskii ocherk). // Istoriko-arkheologicheskii al'manakh. – Armavir, 2001. – № 7. – S. 15-40.
- 50 Smagulov E.A., Erzhigitova A.A., Torgoev A.I. Otkrytie arkhitekturnogo kompleksa tsitadeli drevnego lasy/Turkeстана. // Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii: «Arkheologiiia Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy». 12-15 dekabria 2011 g., g Almaty. Tom. III. – S. 61-71.
- 51 Solomonik E.I. Sarmatskie znaki Severnogo Prichernomor'ia. – Kiev, 1959. – 179 s.
- 52 Suleimanov R.Kh. Drevnii Nakhshab. Problemy tsivilizatsii Uzbekistana VII v. do n. e. – VII v. n. e. – Samarkand–Tashkent: Fan AN RUz, 2000. – 342 s., 201 ill.
- 53 Ternovaia G.A. O kul'tovom znachenii postroek s krestovidnoi planirovkoj v raione srednego techeniia Syrdar'i I–VI vv. // Izvestiia NAN RK. Ser. obshch. nauk. – Almaty: Fylym, 2008, №1 (254). – S. 218-238.
- 54 Ternovaia G.A. Interpretatsiia kul'tovykh kompleksov v Talasskoi doline IV – V vv. (po rezul'tatam arkheologicheskikh rabot M.S. Mershchieva). // Izvestiia NAN RK. Ser. obshch. nauk. – Almaty: Fylym, 2009, №1. – S. 275-292.
- 55 Ternovaia G.A. Osnovnye printsipy planirovki i formoobrazovaniia khramov kontsa III–IV vv. (otransko-karatauskaia kul'tura). – V pechati.
- 56 Ternovaia G.A. K voprosu o skhodstve v planirovke i oformlenii sarmato-alanskikh khramov kontsa III–IV vv. i rannikh khristianskikh pamiatnikov. – V pechati.
- 57 Frezer D.D. Zolotaia vetv': Issledovanie magii i religii. Per. s angl. – 2-e izd. – M.: Politizdat, 1983. – 703 s.
- 58 Filanovich M.I. Tashkent. Zarozhdenie i razvitie goroda i gorodskoi kul'tury. – Tashkent: Fan Uzb SSR, 1983. – 231 s.
- 59 Filanovich M.I. «Temple town» gorodishcha Mingurik v Tashkente. // Drevnie tsivilizatsii na Srednem Vostoke. Arkheologiiia, istoriia, kul'tura. (Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 80-letiiu G.V. Shishkinoi. – M.: GMV, M., 2010. – S. 91-93.
- 60 Khasanov M. Rasprostranenie krestoobraznoi planirovki v arkhitekture Srednei Azii. // Arkheologiiia i istoriia Tsentral'noi Azii. K 70-letiiu so dnia rozhdeniia Iu.F. Buriakova. – Samarkand, 2004. – S. 155-161.
- 61 Chibirov L.A. Traditsionnaia dukhovnaia kul'tura osetin. – M., 2008. – 711 s.
- 62 Iatsenko S.A. Znaki-tamgi iranoiazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ia. – M.: Vostochnaia literatura RAN, 2001. – 190 s.

Г.А. ТЕРНОВАЯ
(Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.)

ЖЕТИСУ МЕН ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ III Ғ. АЯҒЫ –IV Ғ.
САРМАТ-АЛАН ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ
(АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР БОЙЫНША)

Түйін

Мақалада Талас өңіріндегі (Шөлтөбе, Қызылқайнартөбе) және Оңтүстік Қазақстанда (Күлтөбе) орналасқан III ғ. аяғы –IV ғ. крест тәрізді құрылысты архитектуралық кешен қарастырылады. Ескерткіштер отырар-қаратау мәдениетіне жататын сармат-алан тайпаларының Күн храмы ретінде анықталды. Олар жылдың әртүрлі мезгілімен байланысты. Жазба деректерге жүгінсек, халық жартылай көшпелі өмір салтымен жүріп, отарлы мал шаруашылығымен айналысқан. Күлтөбе ескерткіші қыстақтың орнына орналасқан. Жоспарындағы мұндай принцип бұрынырақ Сырдария бойында орналасқан жерлеу ескерткіштерін тұрғызу барысында қолданылған. Храмды салу кезінде құрылыс техникасы мен тәсілі қолданылғандығы жетіасар мәдениеті ескерткіштерінен белгілі. Сармат-алан тайпаларының крест тәрізді харамдарын жоспарлау мен рәсімдеуде ежелгі христиандық ескерткіштермен ұқсастығы аңғарылады. Талас өңірінің ескерткіштерін қарастыруда нарттық эпос пайдаланылды. Нарттардың бірқатар бейнелері аландар, сармат-скифтер мәдени қорынан шыққан деген болжамдар бар.

Түйін сөздер: Талас өңірі, Оңтүстік Қазақстан, Қангюй, сармат-аландар, Күн храмы.

G.A. TERNOVAYA
(Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan,
Leading Research Fellow, Candidate of Historical Sciences)

TO THE HISTORY OF SARMATIAN-ALAN TRIBES OF ZHETYSU
AND SOUTHERN KAZAKHSTAN AT THE END OF THE III–IV CC.
(ON MATERIALS OF ARCHAEOLOGY)

Summary

The article considers the architectural complexes with the cruciform buildings (the end of the III–IV centuries). The constructions are located in Talas Valley (Chol-tobe, Kzyl-Kaynar-tobe) and in the South of Kazakhstan (Kultobe). The monuments are defined as the temples of the Sun of Sarmatian-Alan tribes, and they are related to the Otrar-Karatau culture. The temples belong to the different year seasons. According to written sources, the population was conducting semi-nomadic way of life and was engaged in nomadic cattle breeding. Kultobe monument was located in the area of wintering. A similar principle of planning had previously been used in the construction of funerary monuments, located in the lower reaches of the Syrdarya river. The creators of the temples used construction techniques, such as monuments Jetyasar culture. In the plan, forms and details of the cruciform temples of Sarmatian-Alan tribes there are similarities with the early Christian monuments. When considering the monuments of the Talas valley the author used Nart epos. There is an assumption that some of the Nart images came from Alan, Sarmat-Scythian cultural Fund.

Key words: Talas valley, Southern Kazakhstan, Kangyui, Sarmat-Alans, the temples of the Sun.

МАГИСТРАНТТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ ARTICLES OF MASTER STUDENTS

ӘӨЖ 297:215](574)

Г. Кеніштайқызы

(әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 2-курс магистранты)

Сыр өңірінде әулиелер институтының қалыптасуы (ислам дінінде ахундардың алатын орны)

Аннотация

Бұл ғылыми мақала автордың Қызылорда облысында жүргізген далалық экспедиция материалдарын пайдалана отырып жазуымен құнды. Информаторлар мәліметтерін ғылыми әдебиеттермен салыстыра отырып, талдау жасайды. Қазақ жеріндегі әулие мәселесін аймаққа бөліп қарастыруда XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген халық арасында «әулие» атанып кеткен ахундардың ерекше қасиеттеріне тоқталады.

Түйін сөздер: ислам діні, ахун, мешіт, шәкірт, әулие, Сыр өңірі.

Бүгінгі күні «әулие» ұғымын жаңаша көзқараста қарастырудың бірнеше себептері бар. Біріншіден, кеңес дәуірі кезеңінде өз тарихымыз бен мәдениетіміздің құнды деректері яғни ауызша деректер ғылыми айналымға дер уақытында түспеуі себебінен ғылыми зерттеулер мен көпшілікке арналған оқулықтарда жаңсақ пікірлер пайда болды.

Екіншіден, қоғамымызда кездесетін түрлі кедергілерге байланысты әулие мәселесі ислам дінімен бірге ғана зерттеліп, арнайы зерттеу объектісі ретінде қаралмады.

Әулие – ислам діні келгенге дейін ата-бабаға табыну, оның арғы жағы Тәңірі, Ұмай, Жер-Судан бастау алса да, қазақтардың өміріне ислам дінінің дендеп енуіне орай мұсылманшылық сипатқа ие бола бастады. Бұл жөнінде ғалым-этнограф Ө.Т. Төлеубаев былайша пікір білдіреді: «Ортаазиялық аймақ территориясына ислам дінінің таралуы кезеңінде мұсылмандық пен исламға дейінгі культ тығыз араласып, синкреттеліп кеткендігі сондай, исламға дейінгі және исламдық арасына нақты шек қою қиынға соғады, тіпті кейде мүмкін емес» [1, 6 б.]. Расында қазіргі қоғамда әулие мәселесі неліктен назар аудартады? Қазақстанның ең қазағы көп облысы болып саналатын өңірде ислам дінінің ролі жоғары тұр. Осы дін қазақ өлкесіне жайыла бастаған кезде де алғаш таныған өлке. Солай дей тұрғанмен, бұл аймақта әулиелерге деген де құрмет ерекше екендігін баса айтуға болады.

Ислам діні Құдайды тану жолдарын ұсынса, сопылық ілім адамның өзін-өзі тану жағдайларын алдыңғы орындарға шығарады. Өзінді өзің тану жағдайларын жоғары дәрежеде меңгерген, шариғат, тарихат және мағрипат жолынан сәтті өтіп, хақиқатқа жету жолын іздеген білімді жандар – әулиелер болған деп есептеледі [2, 109 б.].

Мұхаммед пайғамбар хадисінде: «Қайсыбір пендеге Алла жақсылық жасап, оны дін және шариғат ілімдеріне жетік етіп қояды. Оған дұрыс жолды сілтеп тұрады» – дегенді айтады [3, 59 б.]. Сол ілімін әрі қарай дамыта білген әрбір адам көп адамдар жете алмайтын жетістіктерге жетеді. Дін мен шариғатты қатар меңгерсе ерекше қасиетімен түрлі кереметтер, ғажайыптар көрсетеді. Ел ішіне даңқы көзінің тірісінде-ақ тарайды. Сондай әулие адамдардың қатарында болған ахундар мәселесіне тоқталмақпыз.

Сырдың төменгі жағын мекендеген қалың елдің арасында Қалжан ахун, Ораз ахун, Дәулетназар ахун, Мырзабай ахун, Ақмырза ахун тағы басқа да ғұлама жандардың есімдері халық жадында әлі күнге сақтаулы және ұмытылмақ емес.

«Ахун» атағы діни кітаптарды аударушылар, әрі ел арасында дінді насихаттаушыларға, медреседе толық білім алған талантты жандарға берілген. Қазақтар белгілі бір қызметтерін тиянақтайтын әрекет иелерін, соның ішінде халыққа пайдасы тиген, діни сауаттандырған ғұламаларын ерекше мойындап, қастерлеп отырған.

XIX ғ. Бұхара медресесінен алған білімдерін өзінің халқына таратуға бағыт ұстанған ахундар мен олардан дәріс алған оқымысты шәкірттері, молдалар мешіттерде жүйелі түрде оқу-ағарту жұмысымен

айналысқан. Кеңестік дәуір кезеңінде бұндай мәселелерді көтеру былай тұрсын, «ахун» атауын ауызға алуға тиым салынғанымен, бүгінгі күні басы ашық, тың тақырыптардың бірі.

«Көгелташ» медресесінде діни оқулармен бірге, аспан әлемі, математика, медицина, философия және осы айтылған ілімдерді түгел бойына сіңірген сопылық ілімді кісінің жан әлеміне сіңіріп дарытатын. Бұл пікірді Идрис Шах та жандандырады: «Сопылық мектепке айнала арнайы оқытушылар жиналатыны күдіксіз. Бұндай мектепті «бітіру» мүмкін емес, бұл мектептердің білімі басқа сопылармен жақын араласу, өзінің білімін шыңдау арқылы жетіледі» [4, 5 б.].

Ислам дінінің халық арасына тарауына оң ықпал жасаған, медресе ашқан, сөйтіп халық ықыласына бөленген ғұлама жандардың бірі – **Қалжан ахун**.

Қалжан ахун мешіті Қызылорда облысының, Жалағаш пен Тереңөзек ауданының аралығында теміржолдың бойында салынған. Сыртынан қарағанда есік-терезесі мүжілген, қыштан өрілген, маңдайшасы биік ғимарат.

Қалжан (шын есімі Қалмұхамед) Бөлекбай ұлы 1853 ж. Қарақалпақстанның Бурное ауданы, Тақтакөпір деген жерінде дүниеге келген [5, 131-134 бб.].

Қалжан ахунның немересі Шамшияның отбасылық шежіресі бойынша, Қалмұхамед Бөлекбайұлы Хиуа хандығында туылған. Ал дүниеге келген жылын 1862 ж. деп береді [134, 11б.]. Хиуа мен Бұқарада білім алған.

Әкесі Бөлекбай Ақтөбелік болғанымен өмірін Хорезм жерінде өткізеді. Ол 1785 ж. дүниеге келіп, 90 жасында 1875 ж. қайтыс болады. К. Бердәулетовтың «Бұқарбай батыр» кітабында «Әкесі Бөлекбай дейтін кісі қалмақтармен соғыста ерлік көрсеткен батыр. Хиуа ханына қаруымен еруге рұқсаты болған» десе, кейбір деректерде былай беріледі: «Бөлекбайдың емшілігі болған кісі екен» [6, 125 б.].

Қалжан бір жасқа келгенде, Бөлекбайдың үйінде түстеніп отырған ауыл биінің көзі жас сәбиге түсіп: «Мына балаң не елден шыққан қу, не елден озған ғалым болады» – дегенде Бөлекбай: «Алдыңғы сөзің далаға, соңғы сөзің періштенің құлағына жетсін» – депті [7, 4 б.].

Қалжан Хиуа қаласындағы діни мектепте кейін, Бұхарадағы Көгелташта (Көкілташ) 7 жасынан 27 жас аралығында білім алу мақсатында туған жерден жырақта жүреді. Сыр бойынан келген Ораз ахун Бекентай ұлымен Көгелташта оқып жүргенде жақсы дос болады. Қалжан оқуға зерек болып, парсы, араб тілдерін жетік білген. 1880-1890 ж. Көгелташта заң бөлімімен қатар, діни оқу, философия, астрономия, математика, биология және сол кездегі поэзияны да меңгеріп шығады. 1890 ж. Көгелташ медресесінің заң факультетінде жоғарғы білім алып бітіргенде, ишан атағымен қатар, қосымша ахун атағын алады. Құран сүрелерінің мазмұнын қазақ тілінде еркін аударып отырған. 27 жасында оқуын бітіріп, «ахун» атағына ие болады. Бірге оқыған Ораз ахун Қалжанның білімін бағалап, 1890 ж. Сыр бойындағы Жалағаш, Тереңөзек жеріне келуіне ықпал етеді (I).

Қалжан ахунның арманы дәріс беріп жүрген мешітін, бұрынғы өзі оқыған Көгелташқа ұқсатып салу болады. Мешіттің архитектуралық жобасын Бұхарадан жасатып алдырады. Бұл мешіттің іргетасы алғаш рет 1902 ж. қаланады. Оның жанынан кірпіш күйдіретін шағын зауыт жұмысқа қосылып, айналадағы ел жиналып, қаржы құрап мешітті салады. Мешіт халықтың қолдауымен бітіп, біраз жыл діни білімнің орталығы болады.

Қалжан ахун ширек ғасыр бойы өзінің атымен аталған мешітте имам болады. Кейін патша әкімдері қудалап, түрмеге жабады. 1916 ж. жазында Жалағашта ораза кезінде намаз оқып отырып қайтыс болады. Халық оны Жалағаштан 20 шақырым қашықтықтағы мешітіне қолдарымен көтеріп апарып жерлейді. Ал оның көзі тірісінде киген шапанын ырымдап жыртып алып, ұзақ уақыт бойында үйлерінде сақтаған.

Біз қарастырып отырған тағы бір әулие – **Мырзабай ахун** XIX ғ. мен XX ғ. басында өмір кешсе де, ол жөнінде жазба мәліметтер аз.

Кіші жүз Жетірудағы керейт тайпасының Арбалы руынан шыққан. Шыққан тегі және балалық шақтағы өмірі жайлы мәліметтер аз [8, 68 б.]. Көнекөз қариялардың айтуынша және баспасөз беттерінде жарияланған материалдарға жүгінсек, Мырзабай ахун 1833 ж. Сырдарияның оңтүстік жағалауында дүниеге келген. Ел аузындағы деректерге сүйенер болсақ, ахунның әкесі де қара жаяу жан болмағанға ұқсайды (II).

Ауылда мұсылманша сауатын ашқан Мырзабай Азаматұлы Орта Азияның ежелгі қалаларының бірі Бұхарадағы «Көгелташ» медресесіне оқуға түсіп, оны 1854 ж. бітіріп шығады.

Көріпкел, әулие бабамыз, XX ғасырдың басында Сырдарияның теріскейінде салынып біткен теміржолды көріп, ойға батып тұрып: «Мағыр пен Машрық (батыс пен шығыс) байланысатын болды деп қуанған ертерек шығар, осы жолдармен ізгіліктен бөтен түрлі зиянды әдеттер ел ішіне ендеп кіріп

кете ме деп қорқып тұрмын» – деген екен. Алдағы күндерді болжап айтқан сөздері дәл келгеніне тәнті боласың.

Бірде ахун таң намазын оқып болғаннан кейін шәкірттерін жинап алып:

– «Маған бүгін әулиелер аян берді. Патша да емес, хан да емес заманның өзі үш қайтара өзгеріске ұшырайтын болды. Кейбір халықтарға ғылымнан, сезімнен, сергектіктен айрылар күн туады. Көздері кіреукеленіп, медресе үйлері мен аспанмен астасқан мешіт мұнараларын көрмей қалмаса болар еді. Мен бұл кезеңде бақилық дүниеде жүрермін, сендер қиыншылыққа душар болатын болдыңдар-ау» – деп мұңға батып тұрып қалыпты [9, 3 б.].

Мырзабай атаның дүние салғаннан кейінгі, Қазан төңкерісі және Кеңестік дәуірді еске алсақ, енді ахун айтқан үшінші өзгеріс, ақиқаттың ақ жолына аяқ басар заман туар деп үміттенеміз [10, 3 б.].

Ахунның бел баласының бірі Манаш Мырзабайқызы «Әкем мен дүниеге келген 1916 ж. қайтыс болыпты» – дейді екен. Баспасөз беттерінде Мырзабай ахун Азаматұлы 1918 ж. дүние салған деп жазылып жүр. Бұл да нақты дәлелденбеген.

1996 ж. көпшіліктің көмегімен, мешіт қайта қалпына келтірілді. Бүгінгі күні имандылық орны болып, халыққа қызмет етуде. Осы жылы ахун аруағына арналып, үлкен ас берілді. Ауылға Мырзабай аты берілді.

Ақмырза ахун 1881 ж. Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Қуаңдария бойында (қазіргі Көмекбаев атындағы кеңшар) дүниеге келген. Кейбір деректерде 1882 ж. деп беріліп жүр.

Ақмырза ахунның бабасы – Арғынбай батыр болған. Ол кісінің батырлығы жөнінде ел арасында дастаны сақталып қалған. Осы дастанды Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің кафедра меңгерушісі, Қазақстанға белгілі жырау Алмас Алматов орындап жүр.

Ақмырза алғаш білімді ауыл молдаларынан алады. Осы кезеңнің өзінде-ақ зерек болып, 11 жасында ел арасынан өтетін базаршы керуендерге ілесіп, Бұхар қаласына барады. Бұхар қаласындағы «Көкілташ» медресесіне оқуға қабылданып, үздік бітіріп шығады. Бұл жерде білім үйреткен ұстаздары шәкірт бойындағы табиғи дарындылығын, ерекше қасиеттерін көріп, ілімді Стамбулда жалғастыруға кеңес береді (III).

Ақыл тыңдаған Ақмырза білімін Стамбул шаһарына келіп жалғастырады. Осы Стамбул қаласында оқып жүріп, Татарстан, Пәкістан, Ауғанстан, Башкирияны аралайды. Ол ислам діні кең тараған жерлердегі мешіттердің үлгісін көру және дәріс беру әдістерін үйренуді алдына мақсат етіп қояды. Бұл уақытта Сыр өңірінде ешқандай мешіт болмаған. Елден жырақ жүріп білім алып, шатырхат (диплом) негізінде 18 жылдан кейін ғана Отанына оралады.

Қазалы уезі, Кеңтүп станциясында болыс Қашқарәлі Баймырза баласы Уақ мешіт салғызып, бала оқыттырады. Ақмырза ахун жергілікті халықтың балаларын ұл-қыз деп бөлмей діни сауатын ашады. Кезінде осы Ақмырза ахуннан білім алып, қоғам қайраткерлері болып қызмет атқарғандары да болған.

Бес жылдан кейін Қармақшы ауданы, Қуаңдарияның бойындағы Шыбынтай Тілес балалары Көтібар, Шортандар мешіт салғызып, ахунды шақырып алдырып, балаларын оқытады [11, 89 б.].

Ақмырза ахун шарият заңдарын қатты ұстаған. Көшіп-қонып, мал бағуға қалыптасқан халыққа адамгершілік пен биік парасаттылықты насихаттауға саналы өмірін сарп еткен. «Тойғанына тоятпай, ізгіліктің иесін білмейтін надандықтан арылып, қалың ұйқыдан оянып, заман ағымын танитын ойы ояу, ашық көз болу үшін оқу керек, елін қорғайтын ер болу үшін білім керек» – деп үндеген. Осы үндеуді негізге ала отырып, Құранға түсіндірме ретінде «Түрік иманы» атты еңбегін жазып қалдырады.

Қорыта келе айтарымыз, жоғарыда қарастырған Қалжан ахун, Мырзабай ахун, Ақмырза ахундардың барлығы көзі тірісінде еліне еңбегі сіңген, ынтымақ пен бірлікке шақырған, өмірге әркімнің адалдығы мен адамдығын шыңдаған, алдын көрегендікпен болжаған жандар. Осындай тұлғалар өмірден өтсе де, ел есінен ұмытылмай, құрметтеліп әулие саналған. Ислам дінінің қара халықтың арасына тарату үшін барлық білімдерін жұмсаған. Қанша ғасыр артқа тастасақ та халық бұл жандарды исламдағы әулие тұтып, басына барып, Алла жолында құрбандық шалып түнейді.

Әдебиеттер

1 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-начало XX в.). – Алматы: Ғылым, 1991. – 214 с.

2 Кеніштайқызы Г. Марал баба – Ислам дінінің Сыр өңіріндегі әулиесі // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №2 (37) 2005, 109-112 бб.

3 Мұхаммед пайғамбардың хадистері / Аударған Н. Қазыбеков. – Алматы: Жазушы, 1994. – 64 б.

4 Идрис Шах. Суфизм. – М.: Клышников, Комаров и К., 1994. – 446 с.

- 5 Қоңыратбаев Т. Ертедегі ескерткіштер. – Алматы: Өнер, 1996. – 194 б.
 6 Қалжанова Ш. Қалжан ахун. – Алматы: Санат, 2002. – 192 б.
 7 Бердәулетов К. Бұқарбай батыр: өмірі мен ерлік жорықтары. – Алматы: Қазақ, 1992. – 125 б.
 I Информатор Жамалатов Сырмағанбет. Жалағаш қыстағы.
 8 Нұртайұлы С. Дін кереметі. – Алматы, 1997. – 100 б.
 II Сақтағанов Жанатбек. Қызылорда қаласы.
 9 Сарбалаев Ж. Зәйтүннің жасыл дарағы // Жалағаш жаршысы. – 1996. – 15 желтоқсан.
 10 Кеніштайқызы Г. Сыр ахундарының бірі – Мырзабай ахун // Қазақстан жалпы адамзаттық тарихи ойлау аясында: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 2004. – 140-144 бб.
 III Нүрекешова Гүлназ. Қызылорда қаласы.
 11 Әшімұлы Ш. Сыр ғұламалары. – Шымкент, 2002. – 279 б.

References

- 1 Toleubaev A.T. Relikty doislamskikh verovaniy v semeinoi obriadnosti kazakhov (XIX-nachalo XX v.). – Almaty: Gylym, 1991. – 214 s.
 2 Kenishtaikyzy G. Maral baba – Islam dininin Syr onirindegi auliesi // QazUU khabarshysy. Tarikh seriiasy. – 2005, №2 (37) – 109-112 bb.
 3 Mukhammed paigambardyn khadisteri / Audargan N. Qazybekov. – Almaty: Zhazushy, 1994. – 64 b.
 4 Idris Shakh. Sufizm. – M.: Klyshnikov, Komarov i K., 1994. – 446 s.
 5 Qonyratbaev T. Ertedegi eskertkishter. – Almaty: Oner, 1996. – 194 b.
 6 Qalzhanova Sh. Qalzhan akhun. – Almaty: Sanat, 2002. – 192 b.
 7 Berdauletov K. Buqarbai batyr: omiri men erlik zhoryqtary. – Almaty: Qazaq, 1992. – 125 b.
 I Informator Zhamalatrov Syrmafanbet. Zhalagash qystagy.
 8 Nurtaiuly S. Din keremeti. – Almaty, 1997. – 100 b.
 II Saqtaganov Zhanatbek. Kyzylorda qalasy.
 9 Sarbalaev Zh. Zaitunnin zhasyl daragy // Zhalafash zharshysy. – 1996. – 15 zheltoqsan.
 10 Kenishtaikyzy G. Syr akhundarynyn biri – Myrzabai akhun // Qazaqstan zhalpy adamzattyq tarikhi oilau aiasynda: Khalyqaralyq gylimi-teoriialyq konferentsiia. – Almaty, 2004. – 140-144 bb.
 III Nurekeshova Gulnaz. Kyzylorda qalasy.
 11 Ashimuly Sh. Syr gulamalary. – Shymkent, 2002. – 279 b.

Г. КЕНИШТАЙКЫЗЫ

(Магистрант 2 курса Казахского Национального университета им. ал-Фараби)

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУТА АУЛИЕ (СВЯТЫХ) В СЫРДАРЬИНСКОМ РЕГИОНЕ
(РОЛЬ АХУНОВ В ИСЛАМЕ)

Резюме

В данной статье рассматривается история «святых» - ахунов, их роль в обществе. При Сырдарьинских регионах были открыты мусульманские школы. Автор исследует миссионерскую деятельность Калжан-ахуна, Мырзабай-ахуна и Акмырза-ахуна, которые занимались пропагандой духовных знаний и учения ислама в присырдарьинских регионах.

Ключевые слова: исламская религия, ахун, мечети, ученики, святой, Сырдаринский регион.

G. KENISHTAIKYZY

(Kazakh National University name after Al-Farabi, Master's Degree Student)

THE FORMATION OF AULIYE ("SAINTS) INSTITUTE
IN SYRDARYA REGION (THE ROLE OF AKHUNS IN ISLAM)"

Summary

The history of the Akhuns (the saints") is studied in this article. Over the Syr region the "saints" opened the Muslim schools. In this article the author studies the missionary activity of Kalzhan Akhun, Myrzabai Akhun and Akmyrza Akhun who propagated Muslim religion all over the Syr region.

Ключевые слова: Islam religion, Akhun, mosques, followers, "saint", Syrdarya region.

Mohd Younus Wani

MA (History), B. Ed, M. Phil (History), Ph.D Scholar,
CCAS, University of Kashmir, Srinagar, India.

Firdose Ahmad Dar

Ph.D Scholar (Political Science),
CCAS, University of Kashmir, Srinagar, India

Americanism: a Journey to Unbridled Power

Annotation

Americanism is an ideology that has kept the corner stones of American unity, integrity, solidarity, etc., together. It encountered and negotiated challenges both internal and external. The great Italian Social Scientist and political philosopher Gramsci in «Coercion and Consent» held that nation or a country attains supremacy when her all strata will show cooperation and oneness among them. He held that a nation can prosper only when police, law, courts, media etc., will share responsibility of coming close to each other without any difference and give one echo. This paper is based on an idea that geared the nations and gave them height of above the common run. Americanism to America has added great glories, unrolled marvelous and unrivalled rank and set great heights to conquer. This height of America through Americanism is main concern of the paper.

Key Words: America, Americanism, Ideology, Nations, Gramscie, Unity, Solidarity

The success of a nation to reach to glory lies in the socio-cultural estates which escort the nation with strength, power, paramountacy, etc. that counters segregation or disunity. It persuades it with unity, solidarity, harmony, peace, progress, stability, etc. This strength is the bed rock needed in all aspects of life, in society, in economy, in polity, in ethics and morals, in knowledge, in law, etc. With the help of these a nation can touch the sky and maintain her supremacy for longer times. America moved from pillar to post to perpetuate their rule and domination. This was bound to create an impact, for they put together their systems and directed them in a singular way to shape their plural designs. Italian Gramsci's «Hegemonic Concept» is all fit to speak on behalf of nations who have learnt to live along with productive forces, forces that command a major chunk of their systems. They will not be subjected to parasitic type of class which squeezes the corner stones of the economy, society or creates any disrespect on their culture, those nations will live long; otherwise is the case of «Passive Revolution» or «limited Hegemony» where people's persuasion is short lived. Gramscie in «Coercion (Police, Courts, armed force) and Consent (recognition of action or belief in culture or among individuals)» feels that the civil and legal machineries should bear out each other and it leads to a successful nation. It is on account of these socio-cultural forces that America has managed what is called «Expansive Hegemony», hegemony which is rare and spontaneous [1, pp. 57-63].

Americanization or Americanism is a conviction which preserves political system, nation interests, culture of America strongly at variance with the rest of the World. It also stands for a supreme national ideology, loyalty, belief in devotion, or allegiance to the United States of America or to its flag, traditions, customs, culture, symbols, institutions, or form of government. A belief in Americanism is a preference for all things or most things having to do with the United States. In some cases it can be a view of superiority of the United States over other systems. At other times it seems quite relevant to stay with the say that Americanism means to serve interests of United States of America by moving from heaven to earth or securing safe and sound position by taking into care crucially various functions of various strata's.

This Americanism is not different from *Jacobinism* led by M. Robespierre, a radical member in French Revolution, which let loose reign of terror in France and «*Bonapartism*» by Napoleon to suit Napoleon's imperial form of rule. The «*Stalinism or Stalin Purge*» is known in Central Asia for mass slaughter particularly of Mullahs and traditional elites but has commanded a great respect for the then USSR. «*Caesarism*» by Julius Caesar, Roman autocrat, was also one of the radical faiths to believe in massive changes. These all «isms» were to fuel their aspirations that led their nations feel proud of.

Americanism is no different to above «isms» for the present American system of governance had never been well disposed to any except her own interests, loyalty, cultural values, i.e. Americanism supported by Truman, Bush Senior, B. Clinton, Bush Junior, Obama etc. all were with an aggressive foreign policy. They all praised a policy that gave marvelous positions to them to preach power and paramountcy for America.

Right from the birth of America, they looked all set to create something out of nothing. The thirteen colonies that sowed the seeds of a nation were truly deported people and some of the deportees were not seen fit to the socio-economic fabric in the then England. Nevertheless, they put their hands together and emerged inimical to injustice, intolerance etc. shown by their lords like UK, and France. They threw the yolk of their lord's in 1776 and formed a nation whose supremacy transcends all borders. The American Revolution was not throwing off of oppressive British rule but cultivating unity, value, integrity and strength.

The austere and mediocre begging was not destined to create a nation that will one day grapple the reigns of the World from the above invincibly. They very craftily kept aloof from all «Shackles» like L.O.N (League of Nations) U.N.O (United Nations Organization), as they did not sign membership of LON, UNO, CTBT, etc. that would have restricted their race for power, militarism and strength, and they escaped from the scorching jaws of political, economic, social embargo. The people felt strength in unity, harmony and coherence and expressed in great slogans. The motto «*E Pluribus Unum*» (*From Many, One*) has come to be interpreted as the forging of one people from the diversity of many ethnic, racial, and religious elements. At the time of its adoption in 1776, it expressed aspiration that the 'thirteen former colonies would merge into a 'unitary state.' American population in 1790 was hardly homogeneous. To begin with, almost nineteen percent (19%) was of African ancestry, another twelve percent (12%) Scot and Scots-Irish and ten percent (10%) German, with smaller numbers of French, Irish, and Welsh; the English stock comprised only forty-eight percent (48%). In short, America was already a «*complex ethnic mosaic*», divided into segregated, quarrel- some groups by culture, language, religion, and race.

The constitutional efforts were put in force at a stretch to avoid this heterogeneity and factionalism in the country. Having achieved independence the task of nation-building was still ahead for the leaders of the new republic. As former colonials, they nourished «*Anglophobia*» (unfriendly to British) against their recent imperial masters and aspired to creating a distinct American nationality. Lacking deep roots in the soil, ancient ties of blood, and recourse to «mystic chords of memory», they shaped such a national identity only from the Enlightenment ideals which had inspired the «Declaration of Independence». Given these assumptions regarding the universal nature of mankind and the doctrine of natural rights, one became an American by «choice», not by «descent». When drafted in 1787 the Constitution of the United States did not define citizenship. The only distinction it made between «natural born» and «naturalized citizens» is that the latter were to be ineligible for the presidency. It authorized the Congress to establish «a uniform rule of naturalization,» and by an act of 1790, the criteria for naturalization were established: a residence of two years (subsequently changed to five years); good character; and the taking of an oath to support the Constitution. But for precautionary measures they, by an act of 1882, debarred some like Chinese from enjoying the citizenship of America. Until 1924 native-born Indians who maintained tribal ties were denied citizenship on the fiction that they were members of «alien nations». Even Anglo-Americans (i.e., descendants of the original British colonists) had reified race into categories of human beings who were to be admitted or excluded from the citizenry of the republic on the basis of skin color. This was expected to prevent disunity and unfriendly atmosphere from entering into the Country of United States of America.

Since, 1820 recurring waves of immigration totaling over fifty-five million persons coming from all corners of the globe, representatives of practically all cultures, races, and religions on earth. Such an iridescent procession of humanity was again and again to test and strain the absorptive capacity of the republic and of its founding principle that «all men are created equal». The immigration issue in America left Americanism on screen to display its vibrant but most voracious roles. A New movement like «*Know Nothing*» party in 1854 was crying «*America for Americans*». This effort of allowing minimal immigrants in USA was strongly patronized by great presidents of America like Woodrow Wilson, Roosevelt by their huge claims like «We of America forms a new Nationality» etc. The cumulative impact of an immigration of sixteen plus million since 1965 has aroused intense concerns regarding the demographic, cultural and racial future of the American people. The visibility of the newcomers, their color, languages, and lifestyles, has triggered a latent «*Xenophobia (Phobia of strangers)*» in the American psyche. While eschewing the overt racism of earlier years, advocates of tighter restriction have expressed anxiety that the immigrants posed a threat to the racial and cultural «homogeneity» of the United States.

The competition that USA faced in the 19th and early 20th century was «*Oligopolistic Competition*» which geared the wheels of Americanization more briskly. This competition of technological innovations governing economic transport (telegraph, railroads, electricity, refrigeration, combustion engine, markets, industries, etc.) left America on pins to move forward both with avidity and jealousy. They waged a war of diplomacy to shatter the woven plans of the existing nation going hand in hand with them. The economic boom and bust brought uncertainty and turbulence to both pre-existing and emerging economic actors. Social scientists believe that economic policies of America abounded with Americanism made other economies subordinate ones. More so was important political upheaval in Europe that goaded them to march for lifelong longing. The victory and integration of Germany in Franco-Prussian war in 1870-71 marked one of the radical changes in Germany. It reinforced industrialization in Europe and this industrial curiosity was interwoven with constructing a nation with an ideology (like that of Germany). The First World War, Nazism, and hyperinflation in 1930s also created a milieu for ambiguity and uncertainty. This left a great void for «*Oligopolistic Competition*» for economic and industrial actors, therefore, created voluminous unrest. This uproar was proficiently negotiated and resisted by America by following certain tactics and expedencies. They without falling into the trap balanced their economic forces by trading out of sufferings of struggling nations of Europe.

European countries saw their strength in what is called «Europeanization». They found America a degenerated nation with no culture and money its only religion. The Internet was flooded with anti-Americanism in Europe, while supposedly «best-selling» books with attractive titles such as «*Why America Fascinates and Infuriates the World*» and «*Why Do People Hate America?*» wedged the shelves of bookstore. Authors juggle the names of contemporary leaders such as German ex-chancellor Gerhard Schroder, French President Jacques Chirac, and Javier Solana of Spain, the current High Representative for the Common Foreign and Security Policy of the European Community, all of whom made a career sailing on the waves of anti-Americanism. The proportion of the public expressing pro-U.S. sympathies declined.

The period (1861-1865 and 1870-1930) in America increasingly brought ruthless competition and economic welfare. The period was a period of great economic and political upheaval. The economic accumulation and industrial Revolution [2, p. 17] in America gained currency rapidly and State institutions began to build on solid edifice. America trod on the path of what is called in history «*Progressive Era*». World War-I, however, aroused an intense patriotism which it expressed in slogans like «*One Hundred Percent Americanism*» and attacked upon «*hyphenated Americans*», German-Americans in particular. Former President Theodore Roosevelt expressed this uncompromising standard of conformity: «*We of America form a new nationality!*»... *Either a man is an American and nothing else, or he is not an American at all*". President Harry Truman adopted an anti-Soviet policy called «*Get Tough with Russia*» in 1946. The Great Israel writer calls America the «*Melting Pot*»...where all the races of Europe are melting and reforming». The consolidation of Czechoslovakia and the Berlin Blockade by Communists were also runways of Americanism as it made America conscious to counter by protecting her people and interest through rapid military exercises, making propaganda etc. This made America on the screen of the world very prominent power that cannot comprise on any issue detestable to her fame. They even went beyond their borders to chase their enemies and to enjoy unrivaled power.

Americans engaged policy makers/think tanks and great experts to leave a long impression on the fabric of world powers. For example, George W. Bush in 2001 involved great experts to prolong the supremacy of America. For want of this he announced D. Cheney and his Task Force, NEP, (National Energy Programme) etc., as valuable assets to feed American interests. In 2000 Al Gore and G. Bush adopted a policy called «PNAC» or «Project for New American Century» where it was strictly maintained that US hegemony is intolerable. Foreign policies, military cantonments, lethal arms, etc., were asked to be demonstrated to get better half for Americans, at that the stress was given to other aspects of America to stand witness to the crucial times and see the systems of these times to work shoulder to shoulder for the sake of new America that will grapple the world from the front [2, p. 51]. The Gulf War of 1990-91 or popularly called «*A War for Oil*» has energized and answered Americanism. Bush, Major and other leaders have cloaked their war aims in the most noble language like fighting Saddam (Saddam in, 2 October 1990 in Wall Street Journal, threatened to «*burn half of Israel*») means to «*liberate*» Kuwait, to «*uphold international law*», and to defend «*democracy*» against evil dictatorship». The speech of George W. Bush, «*Saddam Hussian and his Son must leave Iraq in 48 hours*», «*A great people has been moved to defend a great nation*», radiates that nothing against America and nothing above the America. This was well responded by her people from all strata of their society and they kept faith hinged on their leaders. The 9/11 has unleashed reign of terror events like *Guantanamo Bay*, *Abu Ghraib*, etc. were

displayed very mercilessly. Moral and Geneva Conventions were not allowed to occur and Americanism went on sternly and silently. Extreme interrogation tactics were allowed by Donald Rumsfeld and Miller, the two corner stones of Bush Administration. Security, safety, peace, stability, law, etc. were all mixed and directed in one go to frame a decree that would guarantee Americanism, nothing above the America and nothing against America. This «Wrath» is not, of course, over but will freeze to strike as is the natural law», Every Climax has a fall is the Ultimate reality of History.

References

- 1 Steve Jones, «*Antonia Gramscie*», USA, 2006, pp. 57-63.
- 2 William R. Clark, «*Petrodollar Warfare: Oil, Iraq and the Future of the Dollar*», Canada, 2005, p. 17, 51.

МОХД ЮНУС ВАНИ,
Ph.D докторант, Центр Изучения Центральной Азии, Университет Кашмира,
г. Сринагар, Индия

ФИРДОС АХМАД ДАР
Ph.D докторант, Центр Изучения Центральной Азии, Университет Кашмира,
г. Сринагар, Индия

АМЕРИКАНИЗМ: ПУТЬ К НЕОБУЗДАННОЙ МОЩИ

Резюме

В данной статье автор рассматривает происхождение и развитие американизма как краеугольного камня американской идеологии. В статье были освещены некоторые важные поворотные моменты данной проблемы.

Ключевые слова: Америка, американизм, идеология, страны, единство, солидарность.

Ж.Ж. Ожанова

(Абай ат.Қазақ ҰПУ –нің 1 курс магистранты 6М011400 - Тарих)

Халел Ғаббасов Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері

Аннотация

Автор ХХ ғасыр басындағы қазақтың көрнекті зиялы қауымы, Халел Ғаббасовтың қоғамдық-саяси қызметін ұсынуда. Қазақ автономиясын құруға ат салысумен қатар елдің экономикасын көтеруге бар күшін сарқыған зиялы қайраткер. Ол көрнекті қоғам қайраткері, «Алаш» партиясының мүшесі, қабілетті ұйымдастырушы. Х.Ғаббасов 1930 жылдардың саяси құрбаны болды.

Кілт сөздер: Алаш, Алашорда үкіметі, қоғамдық-саяси, жалпықазақ съезді, Ұлттық кеңес.

ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басында әлеуметтік – экономикалық, қоғамдық – саяси өзгерістердің нәтижесінде дүниеге Алаш қозғалысы келді. Алаш қозғалысы, тарихта Алашорда үкіметі, «Алаш партиясы», Алаш автономиясы деген ұғымдармен белгілі.

Тұлғасыз ұлт – тұлдыр ұлт. Тұлғаның оған қайрат берген қайнарлардың қайда жатқанын қалтқысыз пайымдау үшін, оның ғұмыры жайлы жаңылмай әңгімелеу үшін, оның тындырған ісінің мәнін жан-жақты ұғыну үшін халық тарихының терең қатпарларына үңілу керек, тарих жолы адам жолы, оладамның басына, халықтың басына түскен тауқымет, оның маңдай алды ұлдарының тағдырынан тасқа басылған таңбадай айқын көрінген. Тарих шындықпен ғана құнды бола алады.

Ұлтының басқа жұртымен терезесі тең, тәуелсіз ел болуын мақсат тұтқан қазақтың ат төбеліндей зиялы қауымы Алаш есімін ұран қылып, қаншама қайрат жасаса да, қол астындағы халыққа улы тырнағын батыра бастаған Кеңес өкіметі олардың мақсаттарына ешқандай жол берген жоқ. Жүректері елім, жұртым деп соққан ардагер азаматтар Кеңес өкіметі саясатының зорлықшыл әдістерін де мойындап, қолдарынан келгенше туған халқына игі қызмет көрсетуге әрекет етті. Қазақ халқының санасын жайлаған дерттің емін біліп, өздерінің терең білімі мен қолдан келер жақсылығын халқының жарқын болашағына арнады.

ХХ ғасыр басында отарлық саясаттың шарықтау шегіне жетуіне қазақ жерін жаппай алу, саяси – рухани қысым т.б. байланысты қазақ ұлтының болашағына қауіп төнгенін түсінген халық көсемдері - Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Ғаббасов және т.б. ұлт-азаттық күресінің діңгегі ретінде Алаш идеологиясын қалыптастыру процесінде отарлық езгіге қарсы зиялы қауым мен халықты біріктіріп, топтастырудың алғышарттарын жасай бастады. Осы кезеңнен бастап ұлт-азаттық күрес мазмұны сапалық жағынан саяси – интеллектуалдық деңгейге көтерілді. Дәл осы кезеңнен бастап жергілікті жерлердің деңгейінде әлеумет істеріне, саясатқа, қоғам өміріне жекелеген аймақтардағы қазақ зиялылары да тартыла бастады.

Қазақтың ұлттық – демократиялық интеллигенциясы негізін қалаған бұл қозғалыстың ел таныған жетекшілері қатарында халқымыздың Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Шоқай сияқты саңлақтары бүкілқазақстандық саяси жетекшілер деңгейіне көтерілсе, Ж. Досмұхамедов, М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов сияқты қайраткерлер Алашорда үкіметінің аймақтық – облыстық бөлімшелеріне басшылық жасаумен ерекшеленеді.

Алаш қозғалысы «қоғамдық-саяси өмірге араласа бастаған кезден екітүрлі ұлттық мақсатты – қазақ халқын отарлық езгіден құтқаруды және қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына жеткізуді» алдарына қойды.

Сол жылдары осы міндеттерді атқару үшін елеулі еңбек сіңірген, шоқтығы биік, біртуар, бірегей тұлға – Халел Ахметжанұлы Ғаббасов болды. Халел Ғаббасов Кеңес дәуірінде өз жұртына аянбай еңбек еткен қоғам қайраткері, Әлихан Бөкейхановтың сенімді серіктерінің бірі болған. Халел Ғаббасовтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі қиыншылықтары мен қайшылықтарға толы тарихи

драма іспеттес. Халел Ғаббасов жеке азамат ретінде тұлғалануы қазақ халқының көп ғасыр бойы қалыптасқан экономикалық, саяси, мәдени қоғамдық қатынастарының түбегейлі өзгеруіне әкеліп соқтырған революциялық дүмпүлер кезеңіне сәйкес келді.

1917 жылғы Ақпан революциясы мен Земство сайлауы аралығында Халел Ғаббасов 1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынборда І Жалпықазақ съезіне Семей облыстық Қазақ комитеті атынан қатынасты. Ал сол жылғы желтоқсан айында өткен ІІ жалпықазақ съезінде ол Алашорда аталған Ұлттық кеңестің мүшесі болып сайланады. Бұл съезде ол оның қаржы және ұлттық милицияны ұйымдастыру комиссиясында жұмыс атқарады. Сонымен қатар Халел Ғаббасов Семей облыстық Қазақ комитетінің баспаханасынан «Сарыарқа» газетінің қосалқы редакторы қызметін атқарды. Бұл істе газетті шығарушы «Тендік» серіктестігі болса, оның редакторлығы міндеттерін әріптесі Райымжан Мәрсеков, Имам Әлімбекұлы кезектесе, бірлесе атқарады. Жалпы «Сарыарқа» газеті Алаш қозғалысының жалынды жаршысы, қазақ халқының мұң-мүддесінің айнасы болды.

Қоғамдық-саяси саладағы күрестерге толы осы бір аумалы-төкпелі қиын кезеңде 1917-1919 жылдары шығып тұрған бұл газеттің ұйымдастыру – насихат жұмыстарының маңызы қомақты.

1917 жылғы Ақпан революциясы мен Земство сайлауы аралығында Халел Ғаббасов саяси қызметке қызу араласа бастайды. Ол ең алдымен оның 1917 жылғы 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өткен және «Алаш» партиясын құрған бірінші бүкілқазақ съезіне қатынасуы, сол сияқты Семей облыстық Қазақ комитетінің құруға тікелей араласып, оның көпшілік мойындаған жетекшілерінің бірі болды.

Ақпан төңкерісінен кейін басталған қазақ қауымына тән қоғамдық-саяси белсенделектің келесі бір және жарқын көрінісі – 1917 жылдың көктем айларында өткен облыстық және уездік дәрежедегі ұлттық немесе қазақ комитеттері жүйесі болды. Олар 1917 жылы негізінен сәуір-мамыр айларында өткен облыстық және уездік қазақ съездерінде құрылды.

Атап айтқанда, мұндай съездер сәуір айында Орынборда (Торғай облыстық), Оралда (Орал облыстық), Семейде (Семей облыстық), 27 сәуір-7 мамыр аралығында Омбыда (Ақмола облыстық), т. б. қалаларда болды [1, 92 б].

Семей облысының қазақтары 1917 жылдың 27 сәуірі мен 7 мамыр аралығында бас қосты. Съезге облыстың бес уезінен 200-дей делегат және Алтай өлкесіндегі Бийск уезінен 2 қазақ өкілі қатынасты.

Съезд төралқасына Жақып Ақпаев (төраға), Х. Ғаббасов, Р. Мәрсеков, М. Боштаев, Б. Сәрсенов, М. Малдыбаев, Ш. Ақпанов (хатшылары) сайланды. Съездің күн тәртібінде 16 мәселе, [1, 104-105 б.] кейбір деректерде 20 мәселе қойылды деп жазылды [2, №2]. Олар мыналар:

1. Құрылтай жиналысы,
2. Мемлекетті билеу түрі,
3. Жергілікті басқару және автономия,
4. Жалпы қазақ съезі,
5. Білім беру,
6. Діни басқарма,
7. Пошта және баспасөз,
8. Медицина және ветеринария,
9. Ауыл шаруашылығы,
10. Аграрлық мәселе,
11. Қоғамдық қаражат,
12. Сот,
13. Жаңа құрылысқа сай емес мекемелерді жою,
14. 1916 жылғы 25 маусым жарлығына байланысты болған тәртіпсіздіктер және оның зардаптары,
15. Облыстық қырғыз комитетінің қызметі туралы есеп беру,
16. Әйел мәселесі. Бұған қосымша:
17. Облыс, губерния, уездердің шекараларын өзгертіп, жаңа облыс етіп бөлектеп шығару хақында,
18. Соғыс және хәм жұмысшы хақында,
19. «Игілік қауымы» (кооператив) уақ қарыз серіктігі (кредитное товарищество) хәм басқа керекті ұйымдар тарату турасында,
20. Қазақ арасындағы дау-жанжал мәселелері. Басқалармаен салыстырғанда дау-жанжал мәселелер қатарына «Медицина және ветеринария», «Игілік» қауымы (кооператив), уақ қарыз серіктігі мәселелері енгізілді.

Оқу мәселесіне байланысты съезд «халықтың көзін ашып, ілгері бастыратын оқу екені даусыз, сондықтан бұл мәселе ең бірінші қолға алынып, қаралатын мәселе» - дей келіп, - қазақ үшін арналып оқытылсын, - деген қаулы қабылданды. Осы қаулыға сәйкес біршама шаралар да атқарылды. Соған орай Мінән Тұрғанбайұлы «Зайсан уезінің комиссары болған Халел Ғаббасов уезге қараған қазақтардың арасындағы көп школды, мектепке айналдырып қайтты... Съездің қаулысы бойынша барлық ауылнай школдары ұлт мектебіне айналдырып, мұғалімдер алдырып, қазақша оқытылуы керек... өз тілінде кітаптары болмаған жұрт ілгері баспақ емес. ... Ұлт ісі жалпы ұлттың тырбанып керек қылуымен ілгері басады... біз қатардан қалмауды ойлап тұрған жұрт емеспіз, озып кеткен елді қуып жетеміз деп отырмыз» деген пікір айтады [2, №10].

Халел Ғаббасов 1917 жылы маусымның басында Семей қаласында өткен біріккен шаруалар және казактар съезіне Қазақ комитетінің атынан қатынасып, онда қаралған мәселелер бойынша жарыссөзде сөйлейді. Халел Ғаббасовтың және Қазақ комитетінің басқа мүшелерінің ұсынысымен съезде облыстағы қазақ-орыс қарым-қатынастары туралы мәселе талқыланды. Ұлтаралық қатынастарды

шиеленістірмеу мақсатында съезд қарарымен келістіруші (примерительная) комиссия құрылып, оған қазақ-орыс қатынастарына егіндік пен пішендікке мал түсуі, жерге рұқсатсыз ағаш кесуге байланысты түсінбеушіліктерді реттеу жөнінде міндеттер жүктеледі.

Осы шешімді қолдай келе «Сарыарқа» газеті былай деп жазды: «Екі жағынан үш-үштен болама, кеңесіп бітірмек. Бұл кісілерді ел сайлайды. Біздің қазақ ескі, ұшты-қашты жаман мінезді тастап, ағайыншылыққа келіп, берекеге жанасатын іс қылуы керек. Орыстың түзуі де қисығы да түзу болмайды. Заман – әділдік заманы» [2, №3].

1917 жылы Семей облысының уездеріне Уақытша Үкіметтің әкімшілік жүйесі бойынша «комиссарлық» статустен Қазақ комитеті, шаруалар және казак кеңесінің, солдат және жұмысшы кеңестері тарапынан лауазымды адамдар жіберілген. Олардың негізгі мақсаты қалың жұртшылық арасында Уақытша Үкіметке деген сенімді арттыру болды. Мәселен Зайсан уезі бойынша Халел Ғаббасов, Өскемен уезі бойынша Биамет Сарсеновтар осындай жұмыстарды атқарған [3, 45 б].

1917 жылғы маусым айында Семей облысындағы билік жүйесінің қайта құру ісі аяқталды. 1917 жылы 11 маусымда Семей облыстық атқару комитетінің бұрынғы құрамының қызметін тоқтату және оны енді делегаттар жиналысы құрамына жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінен – Попов, Воронов, Салов, шаруалар және казактар депутаттары советінен Ляшкевич, Троицкий және Голянов, ал қазақ комитеті атынан Х. Ғаббасов, Б. Сарсенов, Ермаков енді.

1917 жылдың жазынан Семей өңірінің зиялылары аса маңызды деп санаған жер мәселесінің ресми тұрғыдан талқылануына мұрындық болды. Жер мәселесіне байланысты арнайы мақсатта бас қосулар өтті. Жұмысшы және солдат депутаттары және қазақ облыстық комитетінің делегаттар жиналысының мәжілісінде (22 маусым 1917 жыл) жер комитеттерін құру мәселесі қаралып, шешім қабылданды [4, 78-87-п].

Онда Қазақ комитеті атынан өкілдікке Райымжан Мәрсеков пен Халел Ғаббасов ұсынылды. 1917 жылы 11 шілдеде Облыстық жер комитетінің бірінші мәжілісі өтті. Оған «Делегаттар жиналысы» атынан Райымжан Мәрсеков және Дүйсенбинов қатысты.

Көп кешікпей «Делегаттар жиналысының» төралығына Н.С. Юдин сайланып, оның жолдасы (яғни орынбасары) болып Р. Мәрсеков бекітілді [5].

Ал Халел Ғаббасов болса, «Делегаттар жиналысының» арнаулы өкілі (комиссары) ретінде облыстық уездеріне іс-сапарларға шығып, олардан оралған соң тиісті есептер беріп тұрды.

Мәселен, «Делегаттар жиналысы» мәжілісінің архивте сақталған 21 тамыздағы хаттамасында 1917ж., комиссар Халел Ғаббасовтың және тағы басқа өкілдердің есептері тыңдалып, талқыланыпты. Ғаббасов Зайсан уезіне барған іс-сапарының қорытындыларын баяндаған. Онда Уақытша үкіметтің жергілікті комитеттері жұмысын жолға қойылудың шешілуі сөз болып, уезд көлемінде сот жүйесін құру, земство сайлауларын өткізу туралы ұсыныстар жасалған [4, 103-104-п.].

Сонымен қатар маусым айында Жетісу облыстық съезінде Қытайға босқан қазақ-қырғыздарды қайтаруға байланысты мәселе күн тәртібінде қаралған болатын. Соған орай 1917 жылғы 15 маусым күні Түркістан комитетінің өкілі О. Шкапский Уақытша үкіметтің атынан мынадай: «1916 жылғы оқиғаларға байланысты орыс пен қытай азаматтары арасында туындаған мәселелерді шешу үшін халықаралық съезд ашу қажет. Сиезде қытайлықтардың айдап әкеткен малдары және күшпен алып кеткен қыз-келіншектерді еліне қайтару мәселелері көтерілуі ықтимал. Тонау мен талан-таражға (салынған) жол берілген Құлжа ауданында басшы қызметтерде отырған адамдарды ауыстыру керектігі ескертіліп, ондағы консулдың ауысқандығы жөнінде хабарланды. Сиезді шақыру мерзімі тамыз айы деп белгіленіп, оған өкілдер тағайындауыңызды (өтініміз) сұраймын» деген жеделхатты жолдайды [6, 103-п.].

Бұл идеяны Халел Ғаббасов та қуаттап, 1917 жылғы 21 тамыздағы біріккен делегаттар кеңесінің мәжілісінде: «... Қытайға келген қырғыздарға бақылау орнатып, екі ел арасындағы мәселелерді (әсіресе мал ұрлауға байланысты) шешу үшін сиезд шақыру керектігіне» ерекше тоқталып өтеді [6, 103-п.].

Осы мәселелермен қатар Х. Ғаббасов өз есебінде сол кезде Семей облысының Зайсан өңірінде саяси іс-әрекетпен айналысқан Көлбай Төгісовқа байланысты өз көзқарасын да білдірген.

Көлбай Төгісов оған дейін, 1916 жылы Ташкент қаласында «Алаш» атты газет шығарып, оның беттерінде революциялық - демократиялық мәндегі мақалалар жарияланған, Зайсан уезінде адвокаттық қызмет атқарған, кейінірек (1917 жылдың күзіне қарай) өзін қырғыздың (қазақтың) социалистік партиясы деп атаған «Үш жүз» партиясын құрған адам еді. Ол 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін өзінің саяси позициясын нақтылы анықтай алмай, түптеп келгенде большевиктік көзқарастың жоқтаушысына айналған. Сонымен қатар К. Төгісов Алаш қозғалысының сынаушысы,

яғни оған оппозицияда болды [1, 127 б.]. Сондықтанда ол Уақытша үкімет және оның жергілікті органдарына, сол сияқты кейін оны ауыстырған Кеңес өкіметі органдарына да сенімсіз қайраткер болды.

Халел Ғаббасовтың жоғарыда айтылған есепті баяндамасында («делегаттар жиналысының» 1917 жылғы 21 тамыздағы мәжілісінде жасалған) Көлбай Төгісовқа «барынша айлакер, батыл әрі ұстатпайтын алаяқ» («весьма ловкий, смелый и неуловимый аферист») деген баға берілген [4, 103-п.].

Қазақ зиялыларының идеялық (көзқарас) тұрғысынан қарама-қарсы екі топқа бөлінуі Қазан революциясынан кейін күшейе түсті. Бұл кезеңде Алашшыл зиялылар тарапынан ұлттық мүдде үшін большевизм режиміне қарсы азаматтық қарсы тұру қозғалысы кең етек алып, ұлт-азаттық күрестің ең биік шыңына айналды.

Халел Ғаббасов 1917 жылы саяси белсенділік көрсеткен тағы бір оқиға Семей облыстық екінші қазақ съезі болды. Бұл съезд 12 қыркүйекте басталады деп күтілді. Оған әр уезден делегаттар шақырылды. Съезде қаралатын мәселелер қатарына:

1. Құрылтай жиналысы сайлауы;
2. Земство құру ісі;
3. Жер комитеттері;
4. Милиция жасағын құру жөнінде;
5. Облыстық қазақ комитетінің есебі және тағы басқа мәселелер қарастырылады деп ұйғарылды [2, №12].

Осы съезге жер – жерден өкілдердің аз келгеніне байланысты бұл бас қосу Облыстық Қазақ Кеңесі атауымен өтілсін деп ұйғарылды. Кеңес төрағасы Р. Мәрсеков, орынбасары Ж. Ақпаев, хатшылары И. Әлімбаев пен М. Малдыбаев болды. Кеңесте Халел Ғаббасов ұсынған 7 мәселе қаралды. Олардың қатарында Қазақ комитетінің есебі, милиция мәселесі, жер комитеттерін сайлау, земство құру, азық-түлік, Құрылтай жиналысына өкілдер жіберу туралы мәселелер болды. Кеңесте қазақ комитетінің атқарған шаруалары жайлы негізгі баяндаманы Халел Ғаббасов жасады. Онда осы уақытқа дейінгі атқарылған істер сөз болды. Милиция сайлау мәселесінің негізгі мәні қазақтар қоныстанып отырған қалалық уездік елді мекендерде қазақтардың өз ішінен «халықтық милиция» аталған қарулы жасақтар құру қажет делінді. Оған қажетті қаржының басым бөлігін табу қазақ болыстарына міндеттелінеді және қазыналық қаржысы да тиісті орындардан сұралсын деген шешім жасалды. Милиционерлерге керек қару-жарақ комиссариаттан сұралсын деп ұйғарылды. Қазақ милиционерлерінің жалпы билігі облыстық қазақ комитеттерінде болсын деп шешілді. Кейін іс жүзінде қазақ милиционерлері Семей қалалық милиция ұйымымен бірлесе қызмет атқарады. Милиция мәселесіне қазақ жастары құрған «Талап» ұйымы да белсене араласады. Облыста қазақ милициясының жасақталу барысы туралы сол кезде «Сарыарқа» газеті былай деп жазады: «Милиция жасау мәселесі. Бұл Орынбордағы жалпы қазақ сиезінде қаралып, шешілетін мәселе. Өзірге тыныштықты сақтап, талаудан аман болу үшін ғана кәдімгі волосной, уезный, обласной, милиция түрінде жасала бермек. Қарқаралыда 150, Баянауылда 100, Зайсанда 400, Алаш шаһарында 160 бақылаушы дайындалып жатыр. Делегатское собрание мен обласной комиссариат жөн көріп, мылтық әперіп, үйретуші табуға ризалығын берді.

Әр уезд, әр болыс милиция жасау үшін күздігүнгі обласной кеңес бекіткен қаулыны орындауға кіріспе беруі жөн. Кісі болса жалдап, болмаса ықтиярымен кірушілерді жазып, әр ел, әр ауылнай тиісті ақшаны жинай беруі керек» [2, №23].

«Сарыарқа» газетінің кезекті санында милиция жасақтау мәселесіне қайта оралып, былай деп көрсетті: «Осы кезде Семейде 160 қазақ жігіттерінің (милицияларын) үйретуге бір офицер алынды. Обласной комиссариат мылтық бермек әр уезде осындай милиция сайлап оларға да үйретуге офицер алынбақ» [2, №24].

1917 жылы 26 қарашада Семей облыстық земствоға мүшелер сайлау мәселесі қаралып, мәжіліс қабылдаған шешімінде земство басқару бұрынғыдағы мәні «дуан басылығы, аға сұлтандық, бектік емес жұрт пайдасы мен шаруасын ілгері бастыру үшін ерінбей жүріп қызмет қылу» екендегігі баса айтылды. Қазақ комитеттері земствоның «тек қазаққа ғана емес, орыстарға да ортақ сыбаға екенін ескеріп, әрі олардың бұл істе білімдірек, шеберлірек, ынталырақ болып, қазақтың жайбасарлығын, бірден түсінбеушілігін пайдаланып кетпес үшін земствоға мүшелікке кімді, қай ұйымнан сайлауын көрсетіп», нақтылы нұсқау беріп тұрды. Мәселен, Семей облыстық қазақ комитеті облыстық земствоға мүшелікке (гласнойлыққа) ұсынуға лайықты адамдардың тізімін «Сарыарқа» газетіне жарияланды: «Қарқаралы уездік земствосынан гласнойлыққа: 1. Әлихан Бөкейханов, 2. Жақып Ақпаев, 3. Иманбек

Тарабаев, 4. Әлімхан Ермеков, 5. Сатылған Сабатаев; Павлодардың уездік земствосынан гласнойлыққа: 1. Мұқыш Боштаев, 2. Имам Әлімбаев, 3. Әбікей Сәтбаев; Өскемен уездік земствосынан гласнойлыққа: 1. Халел Ғаббасов, 2. Арғынғазы Боштаев; Семейдің уездік земствосынан гласнойлыққа: 1. Ахметжан Қозбағаров, 2. Биахмет Сарсенов, 3. Әнуар Малдыбаев» [2, №28].

1917 жылғы 25 қазандағы (7 қараша) Ресейде жеңіске жеткен Қазан революциясы большевиктердің Орталықтары саяси билікті қолдарына алумен аяқталды.

Қазан-қараша айларындағы Ресейдегі саяси өзгерістер және олардың нәтижесінде қалыптасқан саяси хал-ахуал Алаш қозғалысы мен Алаш партиясының қайраткерлеріне жаңа міндет жүктеді. Олар қазақ елінің болашағы үшін жетекші саяси күш ретінде жауапкершілікті өз мойындарына алды.

Қазақ саяси партиясы Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына 43 депутат сайлауға қатысқан. Алаш қайраткерлері іле-шала Алашорда үкіметін осы мәселелерді талқылап, шешу үшін шақырылған екінші жалпықазақ съезі 1917 жылғы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өтті. Съезге қазақ облыстары мен қазақтар мекендеген басқа аймақтардан барлығы 82 адам қатынасты.

Съезд төрағалығына Б. Құлманов, оның орынбасарлығына Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, Ә. Кенесарин, О. Қарашев, хатшылығына Д. Күсенғалиев, М. Дулатов, С. Қадірбаевтар сайланған. Съезде қаралуға қойылған мәселелер қатарында Түркістан автономиясы және Оңтүстік Шығыс одағы, Қазақ, Қырғыз автономиясы, Милиция туралы, Ұлт кеңесі жөнінде, Оқу мәселесі, Ұлт қозғалысы, Мұфтия мәселесі, Халық соты, Ауылды басқару, Азық-түлік мәселесі сияқты маңызды мәселелер болды [2, №28]. Съезд ең басты мәселелер деп есептеген Қазақ-қырғыз автономиясы, милиция туралы және Ұлт кеңесі туралы мәселелерді шешу үшін бес кісіден тұратын арнаулы комиссия сайланды. Съезд осы басты мәселелер туралы баяндама жасауды Халел Ғаббасовқа тапсырды. Алаш автономиясының жариялануы мен Алашорда Ұлт кеңесінің дүниеге келуіне орай, осындай тарихи іске ұйтқы болған тұлғалардың бірі – Халел Ғаббасовтың сөзімен баяндасақ, «Автономия мәселесі аяқ астынан туып отырған жоқ. Бұл ескі жалпы қазақ-қырғыз топтарына, 9 облыс, 1 губерния қазақтардың жеке-жеке топтарында неше рет кесіліп шешілген мәселелердің бірі. Кеше Сібірге қосылмақшы болғанымызда да сол алаш ұранды қазақ баласының басын бір жерге қосып, өзімізге жеке автономия алмақ мақсат еді» [7].

Қорытындылай келе, 1917 жыл Халел Ғаббасовтың қоғамдық қызметке белсенді де батыл, білгірлікпен араласқан кезі болды. Халел Ғаббасов 1917-1918 жылдары «Сарыарқа» газетін аяғынан тік тұрғызып, басылымның бұқаралық сипат алуына еренбей еңбек сіңіреді. «Мемлекет күйі», «Алаш автономиясы» атты талдау мақалаларында сол шақтағы күрделі саясаттың барысын, ұлттық мүдде мен елдің болашағын жүйелі сараптайды.

Әдебиеттер

- 1 Кенес Нұрпейіс. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995. – 92, 104-105, 127 бб.
- 2 Сарыарқа. Оқшау сөз. 1917. – №2, №10, №3, №12, №23, №24
- 3 Сайлаубай Ерлан. Алашорда үкіметінің шығыс бөлімі: канд. дисс... – 45 б.
- 4 ҚРОМА, 15-к, Т-2, 422-іс, 78-87, 103-104-п.
- 5 Воля народа №33. – 1917. – 16 июля.
- 6 ҚРОМА, 9-к, Т-1, 9-іс, 103-п
- 7 Мәмбет Қойгелдиев. Алашорда // Егеменді Қазақстан. – 1992. – 18 қаңтар.

References

- 1 Kenes Nurpeiis. Alash ham Alashorda. – Almaty, 1995. – 92, 104-105, 127 bb.
- 2 Saryarqa. Oqshau soz. 1917. – №2, №10, №3, №12, №23, №24
- 3 Sailaubai Erlan. Alashorda ukimetinin shygys bolimi: kand. diss... – 45 b.
- 4 QROMA, 15-k, T-2, 422-is, 78-87, 103-104-p.
- 5 Volia naroda №33. – 1917. – 16 iulia.
- 6 QROMA, 9-k, T-1, 9-is, 103-p
- 7 Mambet Qoigeldiev. Alashorda // Egemendi Kazakstan. – 1992. – 18 qantar.

Ж.Ж. ОЖАНОВА

(1 курс магистрант 6М011400 – История КазНПУ им.Абая)

ХАЛЕЛ ГАББАСОВ – ВИДНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Резюме

В данной статье описывается общественно-политическая деятельность Халела Габбасова – одного из ярких представителей казахской интеллигенции начала XX века. Он был видным общественным политическим деятелем, членом партии «Алаш», талантливым организатором. Х.Габбасов стал жертвой политических репрессии 1930-х годов.

Ключевые слова: Алаш, Правительство Алаш, общественно-политическая, всеказахский съезд, народный совет.

ZH.ZH. OZHANOVA

(Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Master's Degree Student)

KHALEL GABBASOV – THE PROMINENT FIGURE
OF THE ALASH MOVEMENT

Summary

In this article the author adduces the social-political opinions of Khalel Gabbasov, who was one of the brightest representative of Kazakh intellectuals of the early XX century. He was a prominent public and political figure, the member of «Alash» party, and a talented organizer. Kh. Gabbasov became a victim of political repressions of 1930-s.

Keywords: Alash, the Alash government, socio-political, All-Kazakh congress, national council.

ЭКСПЕДИЦИЯЛАР ЭКСПЕДИЦИИ EXPEDITIONS

С.Е. Ажигали

(руководитель Китайской (Синьцзянской) этнографической экспедиции
Института Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н., профессор)

Г.У. Орынбаева

(СНС, Института Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.)

Экспедиция этнологов в Алтайскую автономную область СУАР КНР

Одной из главных задач современной этнографической науки Казахстана является комплексное изучение истории и культуры казахов не только внутри республики, но и за ее пределами, в дальнем и ближнем зарубежье. Интеграция в мировую экономику, глобализационные процессы выдвигают на передний план важную проблему сохранения казахов как этноса с его уникальной историей и самобытной культурой.

Отдел этнологии Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в настоящее время занимается исследованием темы «Культура казахских диаспор Китая и Монголии на современном этапе». Тему казахов Монголии отдел разрабатывает достаточно давно, накоплен богатый материал, находящийся сейчас на стадии конечной обработки. Изучение же традиционной культуры казахов Китая и происходящих в ней изменений началось сравнительно недавно (последние 2–3 года). Этнологами осуществлены три экспедиции, которые показали важность изучения материальной и духовной культуры казахов, проживающих в этой соседней стране и представляющих собой наиболее крупную нашу диаспору – около 1,4 млн. человек. В ходе исследования выявляются самобытные народные традиции, в основном утраченные в Казахстане в советский период, а также и инновации в жизни этой большой этнической группы под влиянием современных процессов, в особенности «китайских реформ». В настоящей статье хотелось бы кратко информировать читателя о последней экспедиции в Алтайский автономный округ СУАР, которая состоялась в августе прошлого, 2012-го, года.

Экспедиция начала свою работу 3 августа 2012 г., в этот день ее участники выехали в г. Урумчи – административный центр Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР. Всего в работе экспедиции принимали участие 10 специалистов: этнологов, этноархеологов, историков. Начало ее работы было приурочено к Международной научно-практической конференции под названием «Степной Шелковый путь и перспективы международного экономического сотрудничества в Транс-Алтайском регионе». Конференция начала свою работу 5 августа в Урумчи и для членов экспедиции завершилась 9 августа в г. Алтай – центральном городе Алтайской автономной области, большинство населения которой казахи. На форуме были заслушаны доклады по комплексным направлениям «Степной Шелковый путь и цивилизация Центральной Азии» и «Перспективы Транс-Алтайского международного экономического сотрудничества». Конференция была проведена на высоком организационном уровне, с размахом; кроме рабочих дней заседаний в программе было немало познавательно-туристических и др. мероприятий в виде экскурсий по музеям, выездных маршрутов, концертов. Гостеприимство и четкость работы организаторов оставили массу положительных впечатлений и теплых воспоминаний.

По завершении форума, возвращении основных его участников в Урумчи, члены этнографической экспедиции остались в районе Каба Алтайского автономного округа, в его центре: городок Акши. Следует пояснить, что на территории СУАР казахи проживают в северной части региона – главным образом в особой Или-Казахской автономной области (ИКАО), состоящей из трёх округов/аймаков: Или, Тарбагатай и Алтай. Центром области и Илийского аймака является г. Кульджа (Инин), а двух

других аймаков: гг. Чугучак (Шәушек) и Алтай (Сарсумбе). Кроме того, казахи расселяются и в других округах, уездах Синьцзяна, отчасти за его пределами. Предварительные полевые изыскания на этих территориях проводились в предшествующие годы.

Работы же комплексной этнографической экспедиции 2012-го года были сосредоточены в Алтайском округе, проходили до конца августа. В целом, в ходе экспедиции был пройден значительный маршрут, более 2 тыс. км. Были обследованы следующие районы, населенные преимущественно казахами: Каба, Буыршын, Коктогай, Бурылтогай, Шынгыль и сам город Алтай. Изучена традиционная и современная культура населения данного аймака, целый ряд историко-культурных памятников.

Значительная часть населения аймака Алтай ведёт в целом традиционное скотоводческое хозяйство в его полукочевых и полуседлых формах, с разведением основных видов скота: овец, лошадей, верблюдов, коров и яков. Соблюдаются выработанные веками принципы выпаса и содержания домашних животных, методы народной ветеринарии; сохраняет актуальность система традиционного поселения и жилища в форме стационарных зимников–кыстау и юрт. На Алтае, как и во всех животноводческих районах Синьцзяна, традиционные промыслы и ремесла казахов в основном сохранены и играют в экономической жизни местного населения немаловажную роль. При этом в последние годы наблюдается выраженная актуализация народной духовной, нематериальной культуры, которая не связана с жизнеобеспечивающими функциями. Это находит выражение в самобытных обычаях и обрядах, колоритном музыкальном, певческом творчестве, танцевальном искусстве, богатом фольклоре, а также и религиозной жизни населения. Ценными источниками для членов экспедиции стали этнографические коллекции музеев Алтайского региона: Областной музей и Казахский выставочный центр в г. Алтай, а также районные музеи городков Акши, Буыршын и др., содержащие уникальные исторические и этнографические экспонаты.

Большой интерес у участников экспедиции вызвала современная хозяйственная деятельность казахов Китая. Как уже было отмечено, еще до недавнего времени у казахов китайского Алтая активно функционировало кочевое и полукочевое скотоводство, но которое в настоящий момент претерпевает существенные изменения, хотя многие традиционные элементы былого скотоводческого хозяйства сохраняются. Например, транспортировка грузов при перекочевках совершается как грузовым транспортом, так и на верблюдах. Правительство КНР в настоящее время проводит активную политику седентаризации казахов – полукочевых скотоводов, при этом предусмотрены различные льготы и выплаты-компенсации в связи с переходом их на оседлость. В соответствии с долгосрочными, стратегическими планами экономического и социального развития как СУАР в целом, так и китайского Алтая, в частности, в последнем, наряду с заметными хозяйственно-инфраструктурными изменениями, ведется интенсивная работа по обустройству района в зону туризма, по формированию здесь туристического кластера, причем в ближайшей перспективе. Безусловно, этому способствует уникальная природа этой части Алтая, где, например, находится замечательное озеро Канас и многие другие достопримечательности. Уже сегодня тысячи туристов из Внутреннего Китая совершают туристическое паломничество на Алтай.

Следует отметить, что туристический бизнес развивается и в других районах расселения казахов – таковым является большое ущелье Богда, к югу от г. Фукана, в 80 км к востоку от Урумчи, где в верховьях расположено живописное озеро Богдаколь. К нему ведет прекрасно обустроенная дорога на протяжении 20 км, выглядящая не хуже, если не лучше, нежели наша знаменитая трасса на Медеу. Местность издавна обживалась казахскими скотоводами, многие из которых ныне осели и вовлечены в сферу обслуживания многочисленных туристов. На берегу этого большого озера, где сейчас ходят теплоходы, образовался целый юрточный городок, где поселяются гости: китайцы, иностранцы. Обслуживание осуществляется, в целом, на хорошем уровне; единственный грустный момент – постепенно сужается сфера бытования традиционной казахской культуры, и отдельные группы скотоводов-казахов вынуждены кочевать высоко в горах.

Но, думается, в современную эпоху этот процесс отмирания старотрадиционной культуры является, в принципе, неизбежным. Отрадным является то, что само казахское население Синьцзяна стремится сохранять этнографические основы культуры – в особенности в области духовной, а также и в доступных формах материальной сферы. В целом же этническая культура диаспоры в Китае находится, можно сказать, на стадии профессионализации народного творчества, достаточно активного использования, сценической и другой презентации, играет весьма важную роль в плане самоидентификации и сохранения крупной этнической группы. В определенной степени происходит и музеефикация традиционной культуры. В самом Алтайском регионе Синьцзяна много музеев, куда

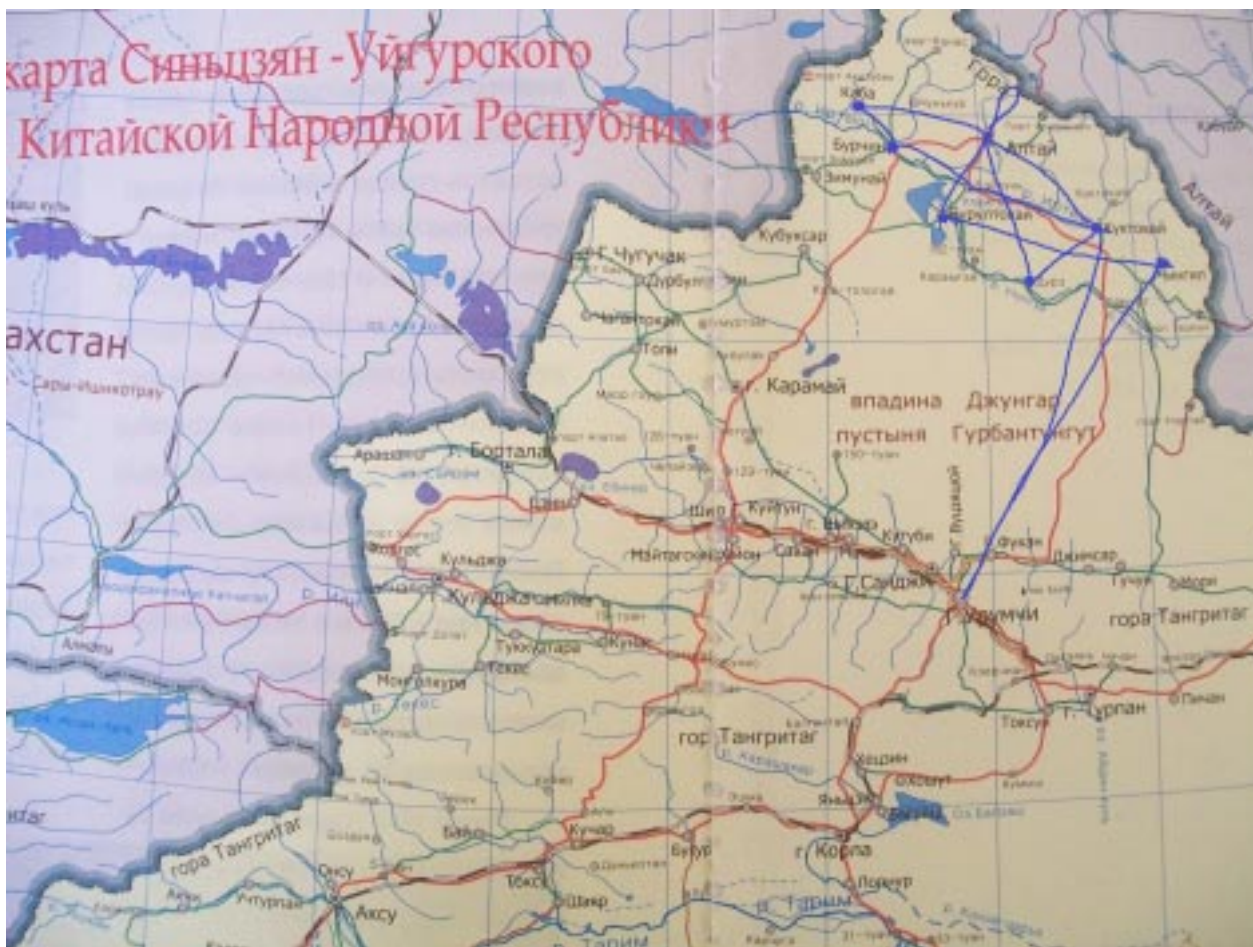
силами энтузиастов из местных казахов отбираются лучшие образцы казахской материальной культуры. Показательно, что в вышеупомянутом ущелье Богда, в местности Сэнтун создан большой Центр казахской культуры «Хан сарайы» с музеем, в котором имеется весьма репрезентативная этнографическая экспозиция; само здание музея решено в стиле народного зодчества казахов Восточного Туркестана. Интересно, что данный культурный центр создан по инициативе одного китайского бизнесмена при участии местных казахских этнографов.

Однако, возвращаясь к активно развивающемуся туризму в Китае, в который вовлечены и наши соотечественники, невольно возникает вопрос: почему бы и у нас в Казахстане, в не менее живописной части Алтая, не создать туристические районы с соответствующей инфраструктурой?

Не может не вызвать интерес приспособляемость современных казахов Китая к нынешним бурно развивающимся в этой стране рыночным отношениям. Продукция казахских ремесленников и мастеров пользуется неизменным спросом у местных казахов. Это, например, домашний текстиль, украшенный казахским орнаментом посредством вышивки и аппликации, одежда в национальном стиле для торжественных мероприятий, национальные музыкальные инструменты, деревянная посуда, хозяйственные изделия из железа и многое другое. Казахи китайского Алтая также занимаются различными видами промыслов, издревле здесь ведется золотодобыча. Своеобразным, малознакомым для нас промыслом, является, например, добыча и обработка камней, как полудрагоценных, поделочных, так и обычных, но оригинальной формы и т.д. Эти камни пользуются большим спросом у всего населения Алтая, их носят как украшения, а также их можно встретить во внутреннем убранстве домов. По всей видимости, это один из примеров аккультурации, влияния китайской культуры на культуру местных казахов.

В ходе экспедиции проводилось комплексное исследование современных поселений, форм жилищ; а также особенностей мемориально-культурного зодчества казахов Алтая, в том числе мечетей, надмогильных сооружений. Хотелось бы отметить, что силами местных казахов предпринимается восстановление памятников казахским деятелям XVIII – начала XX вв., разрушенных в годы «культурной революции». Интерес вызвали современные мемориальные комплексы, посвященные деятелям народно-освободительного движения казахов на Алтае губернатору Шарипхану Когедайулы, генералу Далелхану Сугирбайулы, а также монгольский исторический комплекс «Седло Чингисхана».

Необходимо отметить, что экспедиция была организована и проведена при поддержке руководства академического Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (директор проф. Х. Абжанов) и содействии коллег из Института истории и этнологии при Синьцзянском педагогическом университете (Normal University, директор д-р Дильмурат Омарулы). Посильную помощь оказывали также представители местных учреждений культуры, информаторы – соотечественники. Выявление, исследование и ввод в научный оборот полученных материалов по культуре казахской диаспоры в Китае будет способствовать сохранению, изучению и популяризации этнокультурного наследия казахского народа.

Маршрут Китайской (Синьцзянской) комплексной этнографической экспедиции 2012 г.

Перекочевка с летних пастбищ (жайляу) на раннеосенние (кузее). Горные окрестности гор. Алтай.

Общий вид усадеб осевших казахов в окрестностях пгт Шынгыль. Традиционная юртообразная хозяйственная постройка "тошала-уй". Аул Арал в окрестностях Шынгыля.

Казахское кладбище Аяккы кобы зираты в окрестностях Шынгыля. Некрополи обычно состоят из упорядоченных большесемейных оград "корган".

Стенд с казахскими национальными инструментами. Музей в Центре казахской культуры в Сэнту.

Памятник генералу Далелхану в мемориальном комплексе (кладбище) в г. Алтай.

Памятник домбристу, играющему большим пальцем ноги (башпай), Шынгьль. В Казахстане таким виртуозом, в частности, был Мухит Меральгулы.

СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИИ CRITIQUE AND BIBLIOGRAPHIES

Б.М. Назарбекова

(I. Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік Университетінің магистрі)

Ұлы дала өркениеті туралы

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін тарихи санада көрініс тапқан дағдарыс ең алдымен әдістеме мәселесімен тығыз байланысты болды.

Қоғамдық дамудың мәні мен бағыты туралы тұжырымдар мен ұстанымдардың әр түрлігі, ондағы жекелеген халықтардың және өркениеттердің орны туралы, сонымен қатар қоғам және адам феноменінің өзіндік бір қиындықтарын танымдық тұрғыдан қарастыру іргелі тарихи білімді қалыптастыруды қажет етеді.

Тарих ғылымы формациялық әдіс-тәсілден қазіргі кезде өркениеттілік әдіс-тәсілге көше отырып, теориялық - методологиялық зерттеулердің мүмкіндігін кеңейте түсті.

Соған қарамастан, философиялық тарихи ойдың мұраларына жүгінбестен, білім теориясы саласындағы зерттеулерде нәтижелерге жетуге және де ғылыми - зерттеулер жүргізуге қажетті теориялық-методологиялық танымды қалыптастыру мүмкін емес.

Ал, тәуелсіз мемлекет ретінде өз экономикасын, қаржы жүйесін, ғылымы мен білімін, мәдениетін қайта құрудың қиындықтарын бастан өткерген Қазақстан қазіргі кезде өркениетті елдердің төрінен орын алуға қарышты қадамдар жасауда.

Міне бұл, ғылым саласын да өзгерістерге ұшыратып, әлемдік ғылыми ортада өзіндік айтар ойы бар қазақ ғалымдары зерттеулерінің жарық көруіне жол ашты.

Жоғарыда айтылғандай, ғылыми зерттеулердің құндылығы мен нәтижелері ең алдымен оның ұстанған бағыттарының дұрыстығына тікелей тәуелді, олай болса оның теориялық-методологиялық негізделуіне мүмкіндік беретін ғылыми-зерттеу еңбектеріне деген қажеттілік туындайды.

Сонымен қатар, ол еңбектер өз елінің тарихи дәстүрін, рухани мәдениеті мен халқының менталитетін, психотипін және тарихи жадының ерекше құндылықтарын танымдық сүзбеден өткізген қазақ ғалымының қаламынан туындаса бұл еліміздегі ғылым деңгейінің өсе түскенінің нақты көрінісі болып табылады.

Сондай бір теориялық-методологиялық еңбектердің бірі Оразбаева Алтайы Иранбекқызының «Еуразия даласы көшпелілерінің өркениеті» атты монографиялық зерттеуі.

Бұл ғылыми – зерттеу еңбегінің ерекшелігі батыстық ұғымдағы «көшпелілер өркениетіне» деген теріс көзқарастардың тамыры терең талдауға алынып, негізгі тұжырымдарындағы қисынсыз түйіндерге жасаған шын пікірлерінің дәлелді шыққандығы. Сонымен қатар еуразия даласы көшпелілерінің өркениетін теориялық-методологиялық тұрғыдан негіздеп бергендігі.

Енді зерттеудің негізгі мазмұнына көшетін болсақ, монография авторы «өркениет» ұғымының дәстүрлі батыстық таңбаланыуынан өзгеше өз ойын жеткілікті түрде жеткізе білген. Суперэтникалық жүйелер мен империялар тектес құрылымдардың арасындағы өтпелі кеңістіктегі, яғни өркениеттер аралығында «қалып қойған халық» ретінде бағаланған көшпелілер деген жаңсақ пікірдің негізсіздігін алға тарта отырып, оған қатысты нақты тұжырымдар жасаған.

Дәл осы жерде өркениеттілік теориясы формациялықты толықтыра отырып, көшпелі қоғамның мемлекеттік құрылымы тетіктерінің өзіне тән ерекшеліктерін ашуға септігін тигізеді, өйткені кез келген өркениеттің шеңберінде белгілі бір мәдениет, яғни этникалық тіршіліктің тарихи тәжірибесін жаңғыртуға бағытталуы қалыптасады.

Ал, еуразиялық далалық өлкедегі көшпенділер өркениетінің пайда болуы мен қалыптасуы үшін аса маңызды нәрсе, ол көшпелілер мәдениетінің астарында табиғилықтың болуы. Яғни, автордың тұжырымдауына, табиғатты технологиялық тұрғыдан бағындыруға ұмтылатын батыспен салыстырғанда көшпелілер табиғатпен жақындасып, оған бейімделе білді. Сондықтан да олар экожүйенің

бұзылмауына зор мән берді десек те болады. Міне осы себептен, экономикалық ментальдығындағы өзгешеліктеріне орай көшпелілер мен егіншілер мәдениеті арасындағы алғашқы алшақтықтар көрініс табады.

Өркениеттілік теориясының негізін қалаушылар арасында кең тараған көшпелі қоғамды «тарихы жоқ қоғам» деп сипаттауларына қарамастан монография авторы егіншілік өркениетімен салыстырғандағы көшпеліліктің белгілі бір артықшылықтары болғандығына тоқталған (II тарау, 130-131 бб). Егіншілердің дайын өнімді бірден пайдалана алатындығымен салыстырғанда көшпелілер мал өнімдерін тура кәсіпорындағы секілді өңдеп, шикізаттан өңделген өнімге дейін жеткізу үшін біраз тер төгеді, және де, ол ақыл-ойдың жемісі мен қажыр-қайраттың жұмсалуды қажет етеді. Олай болса, егіншіге қарағанда малшы анағұрлым өнертапқыш. Сондықтан да көшпелілік экономикалық жағынан тиімді.

Монографияның үшінші тарауында қазіргі кезде өзекті болып табылатын «Еуразиялық» тұжырымына және оның әлемдік өркениеттер үрдісіндегі орнына жан-жақты талдау жасаған.

Әлемдік өркениеттер теориясы бойынша оның сыныпталуы әр түрлі: шығу жағдайына, өркениеттер жүйесіндегі географиялық орнына, өмірлік шегінің деңгейіне, формациялық сатысына, уақыттық мөлшеріне, діни, тілдік жатысына, құрлықтық-кеңістік сипатына, экономикалық-технологиялық тұжырымына қарай. Кейінгі кезеңде әлемнің сан-қырлығы туралы тұжырымына орай өркениет: классикалық және классикалық емес, яғни шекаралық деп бөлініп жүр.

Автордың айтуынша еуразиялық өркениет соңғы «шекаралық» деп жүргенге жатады, және өзіндік жаңашылдығы мен айырмашылықтары да бар.

Автордың «Дәстүрлі қазақ қоғамы тарихының өркениеттің өлшеміннің методологиялық маңызы» деген бөліміндегі жүргізген зерттеуі өзіне ерекше көңіл аудартады.

Бұл жерде алға қойылған басты мақсат-жалпы алғанда, тұтастай көшпелі қоғамның өркениеттілік сипаттамасын айқындау ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі қазақ қоғамының негізін құраушыны, өзіндік өркениет түрінде көрініс табатындығын атап көрсету.

Монографияда көрсетілген өркениеттер түрлерінің сипаттамасы шығыс және батыс қоғамындағы әлеуметтік шығу тегі түрлілігімен сәйкес келеді. Қазіргі кездегі барлық өркениеттер сыртқы өлшемдеріне орай: «материалдық-техникалық» болса, ішкі белгілеріне орай: «әлеуметтік-мәдени организм» болып табылады.

Сонымен, көшпелілер кеңістікті бөліске салып, шектемейді, қайта сол кеңістікте тарала орнала-сады, және олардың жолы жазықтықта шектелмейді, қайта «жоғары» және «ішкері» тарамдалады.

Еуропалық өркениеттанушылардың «көшпелілер өркениеті» туралы тұжырымдарына талдау жасай келе автор өзіндік қорытындысын жасаған: «Міне сондықтан да, біздің көзқарасымыз бойынша дұрысы, дәстүрлі қазақ қоғамын жеке автономдық өркениет ретінде қарастырғаннан көрі, әлеуметтік-мәдени ұйымдасуы деңгейіндегі өркениеттік ерекшелігін анықтағанымыз жөн болар еді, өйткені ол басынан бастап-ақ көшпелі өркениетте сіңірілген дәстүрдің, стильдің, кодтың, бағдарламаның, ментальдық пен өзіндік бағыттың белгілеріне ие».

Сонымен, автор өзінің «Еуразия даласы көшпелілерінің өркениеті» деп аталатын монографиялық еңбегінде тарих философиясына жүгіне отырып, аса құнды тұжырымдарын төмендегідей қортындылаған:

- Өркениет-біздің көзқарасымыз бойынша, ең алдымен, белгілі бір дәстүрлі мәдениеттер қойнауында пайда болатын, тегі жақын азаматтар қауымдасуының бір ортаға ынтымақтасуы арқылы қалыптасатын, ірі әлеуметтік-мәдени қоғамның қандай да бір түрінің көрінісі болып табылады. Олай болса, дәстүрлі қазақ қоғамындағы өркениеттіліктің ерекшелігін, автономдық өркениет сапасында қарастырғаннан көрі, әлеуметтік-мәдени ұйым деңгейіндегі қоғам ретінде қарастырған жөн болар еді. Өйткені, ол басынан бастап-ақ көшпелілер өркениетіне тән қасиеттердің бәріне ие.

- Дәстүрлі қазақ қоғамындағы өркениеттің сипаттамасын жасау үшін, «шекара» дегенде нақты шекаралық сызықты емес, оның көрші өркениеттермен іргелес шектерін айтамыз: солтүстігінде - православ-орыстармен, оңтүстігінде - Орталық Азия (отырықшы-егіншілер мәдениетімен), Шығыста - конфуциялық-қытаймен және батысында - шығыс- еуропалықтармен.

- Еуразиялық өркениеттілік аймағының өзіндік бір ерекшелігі, оның өркениеттілігінің түрленген құрылымының әр түрлі спаттылығы мен осы құрлықты мекендеушілердің рухани дүниесінің сан қырлылығында, және оның қалыптасуы мен дамуында негізгі анықтаушы фактор ретінде: оның, симбиоздылық, төзімділік, сәйкестілік, шаруышылық-экономикалық, әлеуметтік-мәдени, рухани-діни

әрекеттерінің көшпелілер мен егіншілер өкілдері арасында өз ара реттеліске түсіп, әр түрлі антропогеожүйесінің өзіндік бір ішкі тетігін құрады.

- Әлеуметтік ішкі жүйе еуразиялық далалық көшпелілер өркениеті мен дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік ынтымақтастығы арасында үздіксіз тарихи сабақтастық үрдісі арқылы қарастыру барысында этникалық бірліктер мен осы әлеуметтік құрылым өкілдерінің негізгі тіршілік түрлерінің күрделі қауымдасуы нәтижесінде пайда болған, екеуіне ортақ, тиесілі әлеуметтік құрылымның қалыптасу заңдылығы да айқындалған.

Қорыта келе айтар болсақ, монографиялық еңбек өз дәрежесінде ғылыми негізделген, алдына қойылған мақсаттары оның құрылымдық мазмұны арқылы анықталып, әр тарауы, бөлімдері нақты тұжырымдар жасау арқылы міндеттердің үрдісінен шыға алған.

Баяндау тілі жатық, ұғынықты, алынған қорытындылары танымдық қабылдауды байыта түскен. Қоғамдық пәндер: тарих философиясы, мәдениеттану, саясаттану және өркениеттану салалары бойынша ізденушілердің, докторанттардың және ғылыми зерттеу жүргізушілердің теориялық және методологиялық ұстанымына үлгі болатын оқу құралы ретінде қарастыруға болады.

Сондықтан да, осындай ауыр саладағы ғылыми ізденісінің нәтижесін көпшілік назарына ұсынып отырған Оразбаева Алтайы Иранбекқызының «Еуразия даласы көшпелілерінің өркениеті» атты монографиясының сәтті шыққан еңбек ретінде бағалай отырып, авторға болашақта да осындай іргелі шығармаларды жарыққа шығара беруіне өз тілегімізді жеткіземіз.

Ғалымды еске алу Памяти ученого In memory of the Scientist

МАЙДАН АЛДАБЕРГЕНҰЛЫ АҚЫНЖАНОВ

Бүкіл өмірін жоғары білім мен ғылымға арнаған белгілі тарихшы-ғалым, ұстаз-педагог, әдіскер, Қазақстан Республикасының білім беру ісінің үздігі, тарих ғылымының кандидаты, профессор Майдан Алдабергенұлы Ақынжанов ұзаққа созылған сырқаттан кейін 72 жасқа қараған шағында дүниеден озды.

Майдан Алдабергенұлы Ақынжанов 1942 жылы 15 сәуірде Алматы қаласында өмірге келген. 1959 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих факультетіне оқуға түсіп, 1964 жылы университетті бітіргеннен кейін Гурьев педагогикалық институтына (қазіргі Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті) оқытушылық қызметке жіберіледі. 1967-1973 жылдары Алматыға қайтып оралып, Қазақ ауыл шаруашылығы институтының (қазіргі Қазақ Ұлттық аграрлық университетінің) саяси экономия кафедрасында оқытушы, аға оқытушы болып еңбек етеді, институт қабырғасында жүріп, ғылыми-зерттеу жұмысымен қоса айналысады. 1973 жылы Қазақстан Ғылым академиясының сол кездегі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының арнайы мамандандырылған кеңесінде тарих ғылымының докторы, профессор Т. Балақаевтың ғылыми жетекшілігімен «Батыс Қазақстанның колхозшы

еңбеккерлерінің Ұлы Отан соғысы жылдарындағы (1941-1945) еңбек ерлігі» деген тақырыпта тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғайды.

1973 жылы Алматы мемлекеттік шет тілдері педагогика институты жұмысқа шақырып, сол кездегі Кеңес Одағы Коммунистік партиясының тарихы кафедрасына аға оқытушы қызметіне қабылдайды. Бұдан кейін және 2010 жылға дейін отыз жылдан астам уақыт бойы осы оқу орнында – қазіргі Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде доцент, профессор болып, Қазақстан тарихынан дәрістер оқиды, әр жылдары университеттің тәрбие ісі жөніндегі проректоры, кешкі оқу бөлімінің деканы қызметтерін атқарады.

1992 жылы университетте Қазақстан тарихы кафедрасы ашылып, бір жылдан кейін оған меңгеруші болып Майдан Алдабергенұлы тағайындалады. Ол осы қызметті 2010 жылдың маусымына дейін жемісті атқарып, университетте Қазақстан тарихын оқыту ісін дұрыс жолға қояды, өзі басқарған Қазақстан тарихы және мәдениеттану кафедрасының оқу орнындағы жетекші ұжымдардың бірі ретінде танылуына көп үлес қосады. 2010 жылдың қыркүйегінен өмірінің соңына дейін Алматы азаматтық авиация академиясында Қазақстан тарихынан сабақ береді.

М.А. Ақынжанов – Қазақстан тарихына байланысты бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарының, әдістемелер мен оқу бағдарламаларының, жүзге жуық ғылыми мақалалар авторы. Бұл ретте оның қаламынан туған орыс тіліндегі «Қазақстан тарихы». Лекциялар курсы, I-ші бөлім (1995) және осы оқулықтың II-ші бөлімі (1996), «Қазақ этнотарихи глоссарийі» (1996), «Қазақстан тарихы бойынша жоғары оқу орындарына түсушілерге арналған құрал», «Қазақстан мәдениетінің тарихы» лекциялар курсы (1996), бірігіп жазған «Қазақстан тарихы. Сырттай оқу бөлімінің студенттеріне арналған материалдар» (1995), «Қазақстан тарихы пәні бойынша оқу әдістемелік құрал» (1995) және т.б. жұмыстары университеттің оқу үрдісінде студенттер үшін көмекші оқулықтар ретінде кеңінен пайдаланылды. Ғалым-педагог жас ұрпаққа ұзақ жылдар бойы сапалы білім, саналы тәрбие берудегі қажырлы еңбегі үшін 1998 жылы «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің үздігі», 2001 жылы «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қызметкері» кеуде белгілерімен және «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 10 жыл» мерекелік медалімен марапатталды.

Еліміздің жоғары білімі мен ғылымындағы үлкен ұлағатты жолымен, жеке азаматтық даралығымен, қарапайым адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленген ұстаз, ғалым Майдан Алдабергенұлы Ақынжановтың жарқын бейнесі жүрегімізде әрдайым сақталады.

*Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұжымы,
«Отан тарихы» журналының редакция алқасы*

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93 үй.
Тел.: 269-40-35, 242-47-69, 242-07-90. E-mail: rrik-daur81@mail.ru,
rrik-daur2@mail.ru

Басуға 27.06.2013 ж. қол қойылды. Қаріп түрі «Ариал»
Шартты баспа табағы 11,3. Офсеттік басылым. Офсеттік қағаз.
Пішімі 70x88¹/₈. Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 2.